Rezak Hukanović

DESETA VRATA PAKLA

DRUGO DOPUNJENO IZDANJE

POLA GODINE U LOGORIMA SMRTI
OMARSKA I MANJAČA

Danteov „Pakao“ , kao simbol pročišćenja mukama, ljudsku patnju varira u devet krugova. Samim naslovom ove knjige njen pisac, Rezak Hukanović, uvodi novu kategoriju ljudskog stradanja, koja svojom surovošću prevazilazi svih devet krugova „,Pakla“.
„Može li se, uopšte, i vrednovati i izmjeriti bol?“ pita se pisac, govoreći o strahotama koje je preživio u srpskim logorima smrti Omarska i Manjača.
Čitav svoj ćivot pisac vezuje za rodni Prijedor i Potkozarje. Iz obiteljske svakodnevnice je grubo istrgnut u maju 1992. Kada je odveden u jedan od najzloglasnijih srpskih logora logor Omarska. DESETA VRATA PAKLA je prvi literarni i vjerodostojni dokument o događanjima u ovom dijelu Bosne i Hercegovine. Knjiga je nastala u Norveškoj, u jednom prihvatilištu za izbjeglice, početkom 1993. godine, dok su sjećanja još bila svježa.
„Ja ništa nisam pisao, riječi su same iz mene hrlile, kao ptice iz razlupanog kaveza“, govori pisac.
Hukanovićeva riječ ima onu posebnu boju i dramatiku koja priči daje udarnu snagu i knjigu čini neodoljivom. Pored antiratnog bunta i osude ljudskog ponižavanja, knjigu prožima i istinska ljubav prema rodnom kraju i njegovom narodu. Piščeva poruka je duboko humana, a sama knjiga važan dokument našeg vremena.

Svein Monnesland
Profesor slavistike na Univerzitetu u Oslu

Rezak Hukanović

DESETA VRATA PAKLA

drugo, dopunjeno izdanje

pola godine u logorima smrti Omarska i Manjača

Prijedor, 2012.

Rezak Hukanović: DESETA VRATA PAKLA
Naslovna strana: Adin Hebib
Lektura: Muhidin Šarić
Design: Adnan Badnjević
Štampa: „Print desing“ Prijedor

Izdavač: „MEDIAGRAF“
Sanski Most, Prijedorska 54
+387 37 686 101
htpm: play101.prijedor.com
Za izdavača: Rezak Hukanović

OVA KNJIGA JE TEK MALI SPOMENIK SVIM STRADALNICIMA LOGORA SMRTI, SAGRAĐEN OD NAJTVRĐEG MERMERA I USAĐEN U MOJE SRCE

Rezak Hukanović

PREDGOVOR

ELIE WIESEL

Dante nije bio upravu. Pakao se ne sastoji od devet vrata, nego od deset. Rezak Hukanović vas vodi do zadnjih, desetih vrata, najstravičnijih i užasno srceparajućih. I znamo gdje ćemo ih naći.

Pakao, prema Rabbi Nahman iz Bratzlav, veliki Hasidik pripovjedač i mislilac, nije u svijetu koji će doći, nego je u ovom. Treba samo da pogledamo na događanja u Bosni i Hercegovini u periodu okupacije od strane Srba i uvjerićemo se da je to istina.

Treba samo da pročitamo ovu strašno dirljivu i na momente veoma tešku priču čovjeka koji je svjedok preživljavanja onih ugnjetavanih i prognanih u bljesku tragedije bivše Jugoslavije.

Hukanović prepričava događaje mržnje, surovosti i ubistava. Neznam zašto piše u trećem licu kad je evidentno da je ovo lično svjedočenje. Ali, neće vam dati da mirno spavate.

Moramo priznati da se ova tragedija mogla izbjeći. Samo da, tada njemački kancelar Helmut Kohl, nije tako brzo, prebrzo priznao nezavisnost Hrvatske, te da su se zapadni Saveznici opirali njegovom pritisku, da su odbili da slijede njegovu politiku. Samo da je naša zemlja, SAD, i naša Vlada imala mudrosti i hrabrosti da odmah interveniše - koliko bi ljudskih života bilo spašeno?

Ali velike sile više vole da se drže po strani, na distanci. Oni ne shvataju da nacija nije velika samo u svojoj oružanoj moći, nego u svojoj sposobnosti i svojoj volji da djeluje u ime etičkih načela, bez kojih se društvo nemože smatrati civiliziranim.

Najbolje je da ne spominjem Ujedinjene Nacije!
Osnovani za zaštitu slabih, ova organizacija je pokazala svu

svoju slabost i nedostatak inicijative, kada je u pitanju suprostavljanje agresoru bilo koje vrste.

Lažno je pretvarati se da nismo znali šta se dešavalo na terenu. Znali smo! Mediji su savjesno ispunjavali svoju obavezu da nas izvještavaju. Bili smo svjesni strahota koje su se tamo događale: silovanja, mučenja i ponižavanja u Prijedoru.

Naravno da je bilo pogrešno, u početku, preuveličavati u poređenju ovog zločina sa zločinima u Njemačkoj tokom Holokausta. Omarska nije bila Aušvic. Ništa i nigdje nemože da se poredi sa Aušvicom. Ali ono što se dešavalo u Omarskoj je bilo dovoljno ozbiljno da prodrma svjetsku savjest i da se opravda međunarodna intervencija i međunarodna solidarnost.

Zato bi trebao da bude imperativ, dakle, da pročitaš ovu knjigu i da obezbjediš i da se pročita. Nastajanje ove knjige je proizvod jedne užasne noćne more načinjene od strane velike mržnje predaka, mržnje koja je stalno prisutna i ubjedljiva. Ovdje su ljudi koji se dobro poznaju, bili su komšije koji su se pozdravljali na ulici, a onda odjednom otrovani patriotskim i etničkim fanatizmom, postali su žestoki i ljuti neprijatelji.

Kako objasniti takve okrutnosti, takav sadizam, prema ljudima koji su do juče živjeli u bratstvu sa svojim današnjim žrtvama?

Zašto je među njima takva žeđ da povrijede, ponize čovjeka čija je jedina krivnja, čiji je jedini „zločin" bio vjerovanje u Muhameda a ne u Isusa?

Tu su, u ovoj priči, scene terora koje ispisuje ludilo. Žeđ, glad, strašna silovanja, iscrpljenost, prljavština, udarci, uvrede, lomljenje lobanja, rasparani stomaci, otkidanje spolnih organa, silovanje djevojke pred „publikom"...

Ti vojnici Radovana Karadžića, njihovi podrugljivi izrazi, nisu se mogli zaustaviti u vrijeđanju dostojanstva njihovih zatvorenika. Te torture su bile naređene. Očevi su morali gledati torture nad njihovim sinovima, a sinovi su gledali kako im očevi krvare do smrti.

I bili su oni *koji se nikad nisu vratili* - to su užasavajuće

priče koje se ponavljaju tokom čitanja ovih stranica.

U isto vrijeme, tu i tamo, susrećemo se sa dirljivim momentima. Zatvorenici koji jedni drugima pomažu, koji previjaju pretučene i ranjene i tjeraju sebe da tješe one koji su na samrti. Mi učimo čak, od srpskog vojnika, koji zadržava svoju čovječnost: u tajnosti, on daje kruh i čorbu starom prijatelju. To je, dakle, u paklu, tamo se sve može naći.

Autor piše i o Manjači, logoru blizu Banja Luke. Ja sam posjetio Manjaču. Tamo sam upoznao komandanta logora, pukovnika Božidara Popovića. Bio sam u prilici da razgovaram sa iscrpljenim logorašima, koji su u tom mraku izgovarali riječi koje su se ponekad teško mogle razumjeti.

Veoma sam osjećao bliskost pričama tih ljudi, bio sam istinskim svjedokom njihove žrtve.

Na kraju, bili su oslobođeni. Njihovi egzekutori i vođe tih logora su optuženi za ratne zločine protiv čovječnosti.

I dok pišem ovaj tekst čini se da sve to ubrzava, srećom, Dejtonski sporazum i dalje odolijeva...

Na kraju, nikako ne mogu da zaboravim sliku čovjeka, logoraša, koji po izlasku iz logora plačući izgovara riječi: „Bože, nemoj im nikada oprostiti".

Predgovor za izdanje na engleskom jeziku
Washington 1994.

Elie Wiesel je pisac, veliki humanista i dobitnik je Nobelove nagrade za mir 1986. godine. Autor je 57 knjiga uključujući i knjigu „Noć", napisanu na osnovu njegovog ličnog iskustva u Drugom svjetskom ratu u koncentracionim logorima, Auschwitz (Aušvic), Buna i Buchenwand (Buhenvand).

U ovim logorima je bio zatvoren od januara 1944. do oslobođenja logora Buhenvand 11. aprila 1945. Njegov zatvorenički broj u koncentracionom logoru Aušvic je A-7713, koji mu je istetoviran na lijevoj ruci, kao i svim logorašima Aušvica.

Elie Wiesel je bio odvojen od svoje majke i sestre, u Aušvicu, koje su mučenički ubijene u gasnim komorama pri samom dolasku u logor.

S jedne strane razasuta brda, stada sama po njima pasu,
sa druge Kozara polegla, pa se malkice izmakla,
i dole, u ravnici, k'o na dlanu u Prijedor se zagledala.
U daljini, prema Ključu, Grmeč im stražu čuva,
a Sana, k'o srna poskakuje s kamena na točak mlinski,
pa preko sedri, brzaka, ispod mostova se provlači
i u Unu zaranja.
Nigdje žita mirisnog k'o u ovim krajevima,
puni hambari, svaka godina rodna.
Nigdje zvijezde tako visoko ne lete,
toliko svjetlosti ne zrače kao na ovoj kapi nebeskoj.
Nigdje dana toliko toplih, bijelih,

kao tek oprano rublje...
Krovovi, novi i stari, prizemni i oni sa deset i više,
Razbacani po brdima u hrpama,
a jos gušći dole, u gradu što, ko gizdav konjanik
zajaha obje obale Sane.
Ljudi u kolo uhvaćeni - kolo kozaračko,
tek malo radosti im treba pa da zapjevaju.
Djevojke - ljepotice, momci - vragolani,
i brđani i oni iz grada,oni sa njiva i iz fabričkih hala
zauzdali vrijeme, pa ili rade ili pjevaju.
Kada rade - rade, ali kada pjevaju...
Pjesma se daleko čuje, srca im grije, duše razgaljuje.
A onda se pjesma pretaka u oblake pa jezdi
nad Krajinom, nudeći joj kišu ili kletve...
Sa zvonika najavljuju nova vjenčanja,
glas imama u tužne povorke zove,
a zvona u minaret i minaret u zvona gleda.
I tako je to od davnina,
ili se meni to samo tako čini...?
Al nebom poče da osviće tuga.
Sana vodu zamutila.
Kozara se još više izmakla - pa ćuti.
Ljudi vratove uvukli pod krovove, a neka čudna sila
čini se, tek onako, iz nehata, ranila sve mozgove,
isprala im dostojanstva i udarila s drugu stranu razuma.
Usadila im na pragove klice mržnje i netrpeljivosti.
Majke počele sinove s puškama rađati,
mrziti tuđu, a svoju djecu u boj slati.
Olovni im kuršumi crne florove na reverima ređali,
one naricale i klele...

... i desi se Omarska, Keraterm, Manjača i ini logori širom Bosne i Hercegovine ...

Subota,
30. maj 1992.
Sunčan dan.

Đemo se probudio tek negdje oko pola deset. On ne ustaje baš tako rano u dane vikenda, izležava se, gleda televiziju, neke reprizne programe, ili sluša muziku sa radija. Ne bi on još ustao ni ovoga jutra, ili bi se bar izležavao još dugo, igrajući se u krevetu sa mlađim sinom Denijem, ali, probudila ga je neka silna pucnjava, koja je dopirala spolja, negdje iz blizine, možda od Skele, susjednog naselja ili još bliže, tu iz susjednih zgrada. U prvi mah je pomislio da on to sve sanja, da je sve ovo put u nestvar, u nešto o čemu je Đemo često slušao od svoga rahmetli oca koji je prošao pakao jednog njemačkog logora u Drugom svjetskom ratu. Nije volio Đemo te priče o ratu, i kada bi ih otac započinjao, najčešće bi izlazio negdje napolje, ili odlazio u drugu sobu, da ih ne sluša. Jednom je ipak ostao kada je otac pričao o logoraškom drugovanju sa nekim Đokom Farkašom, očito Mađarem, i patnjama koje su zajedno propatili u jednom njemačkom logoru, dijeleći jedan kuhani krompir na pola, kao cjelodnevni obrok, uz to radeći po cijeli dan najteže fizičke poslove.

Kasnije su Đemi u san dolazile te slike iz očevih priča, budio bi se sav oznojen, drhtao, a onda sjedio dugo na krevetu i ubjeđivao samoga sebe da je to ipak bio samo ružan san, mada je kasnije lijegao sa upaljenim svjetlom i slikama iz očevih priča.

Ali ova pucnjava, ovi rafali napolju, ovo sada očito nije san? I osjeti ponovo onaj isti strah koji ga je budio iz sna nakon

očevih priča o ratu. Mada se u posljednje vrijeme, i ne želeći to, već pomalo naviknuo na te ratne priče, jer, tih se dana mnogo pričalo o sukobima u Hrvatskoj. JNA je svoje kasarne imala širom Jugoslavije, pa tako i u Hrvatskoj, i često su ih napadale organizovane hrvatske postrojbe. Tamo su pale i prve žrtve. Komentarisalo se da li su baš onako u Splitu trebali da nasrnu na onog mladog vojnika JNA koji je bio na tenku u defileu kroz grad? Snimci davljenja tog vojnika prikazivani su u svim televizijskim vijestima toga dana, ali i kasnije, uz osude ili pravdanja tog čina, zavisno iz kog je TV centra emitovan prilog? Da li su u Lipiku i Pakracu prvo zapucali Srbi ili Hrvati? Da li trebaju Muslimani baš tako, da masovno napuštaju redove JNA, kao što se već svakodnevno događalo na području cijele Jugoslavije?

Najgledaniji, i zasigurno najrealniji u ukupnom izvještavanju o novonastaloj situaciji je tada ipak bio TV Jutel.

Baš neki dan u vijestima TV Jutela jedan mladi vojnik JNA iz okoline Tuzle, koga su snimali onako u punoj ratnoj opremi negdje na ratištu između Hrvatske i Slovenije, izjavi pred kamerama: „Koliko ja kužim ovo, Slovenci kao hoće da se odcjepljuju od nas a mi kobajagi nedamo".

Mada je u prvi mah nekima to izgledalo pomalo i simpatično, ipak je oslikavalo sav strah u očima jednog mladog čovjeka, devetnaestogodišnjaka zarobljenog u uniformi JNA, sa puškom u ruci, kao žrtva sve te besmislene politike.

O svemu tome se nadugo prepričavalo po kafićima, kod Amija, Asafa, kod Miše u „2M" ili kod Tolija, gdje je Đemo najradije zalazio sa svojom rajom.

Ponekad, dok bi sjedili u nekoj od Prijedorskih bašti, čule bi se i jače detonacije iz pravca Dvora na Uni, Kostajnice ili negdje još dalje. Ali, to je tamo u Hrvatskoj, govorilo se, daleko je to od nas. A baš tih dana i u Prijedoru je sve pomalo počelo da miriše na barut. Sve su se češće u gradu mogli vidjeti naoružani vojnici, pod punom ratnom spremom i sa raznim oznakama na uniformama. Najčešće su to bili oni koji su sa ratišta u Hrvatskoj dolazili u obilazak porodice ili po ko zna

kojem drugom zadatku.

Oslušnu malo Đemo, a negdje iz blizine začu se rafal, pa nekoliko pojedinačnih pucnjeva, pa opet rafal, sada nešto duži nego prvi put. U pauzi pucnjave čuli su se i neki glasovi u daljini, povici i dozivanja. Probudio je ženu Almu i mlađeg sina Denija. Stariji sin Ari ustao je toga jutra nešto ranije i otišao kod Elijana, sina Đeminog bratića, odmah tu u susjednu kuću, da igraju igrice na kompjuteru.

Ne pamti Đemo da se mlađi sin Deni ikada tako brzo razbudio. Obično je njegovo buđenje trajalo i po sat vremena, nekada i duže. Prvo bi lijeno otvorio oči, pogledao po sobi, protegnuo se nekoliko puta, dižući ruke visoko iznad glave a nogama, pokretima kao da vozi bicikl, skidao je prekrivač sa sebe. Onda bi zjevnuo nekoliko puta pa stavio ručice na jastuk, ispod glave, zažmirio i, činilo se da će nastaviti spavati. Malo bi se tako primirio a onda bi opet lijeno otvorio oči, onako tek napola, protrljao ih nekoliko puta, još koji put zijevnuo i polako se podizao u sjedeći položaj. Potom bi pogledom kružio po sobi lijevo, desno i ako nebi ugledao mamu ili Đemu, počeo bi ih glasno dozivati. Ponekad su se smijali kada su Đemo i Alma bili tu u njegovoj blizini, a on ih nije u prvi mah vidio i počeo bi glasno dozivati: „Mama! Tataaaaa"!

Sada se u tim malim dječijim okicama prepoznavao strah. Obrgrlio je ručicama Almu i gledao je pravo u oči, ne trepćući, kao da ju je pitao: „Mama, šta se ovo događa napolju". Alma mu je prišla, prvo ga nježno pomilovala po kosi, a onda ga jako pritisnula uzase i ćutanjem sve kazivala. Nije imala odgovora koji bi mogao da umiri već uplakane dječije okice. I dok je izgovarala: „Sunce moje malo..." začuo se novi rafal i prekinuo je u neuspjelom pokušaju da kaže šta se to napolju neobično dešava, mada ni sama nije znala u tom trenutku šta reći već uplakanom Deniju. Podigla je pogled visoko, kao da moli, spustila ruku na lice sinu, kome su usnice već počele da drhte, pa upitnim pogledom punim straha pogledala Đemu. Đemo okrenu pogled u stranu, strese se malo, onako u ramenima, podiže se sa kreveta i obuče se na brzinu, a onda iziđe do

dnevnog boravka gdje su već sjedili rođak Fadil, njegova supruga, kćerka i sin.

- Slušaj ovo, ovo su oni tvoji! - reče Fadil još dok je Đemo ulazio, pokazujući prstom na radio prijemnik u uglu sobe, a potom koraknu par koraka do radija i okrenu dugme za pojačavanje tona. Đemo odmah prepozna glas Senije, spikerice Radio Prijedora, na kojem je i sam doskora radio.

„Svi Bošnjaci i Hrvati opštine Prijedor obavezni su da na svoje kuće ili na ulazna vrata stanova stave komade bjelog platna kao znak raspoznavanja, to će biti i jasan znak lojalnosti novoj vlasti u Prijedoru...“

Đemo ni u snu nije mogao povjerovati da će se sve ovo događati i u njegovom Prijedoru.

- Zašto baš ona? - pitao se. Od toliko tih zaposlenih Srba na radiju, baš jedna Muslimanka trebalo je da čita ovakvu obavjest? Ili je možda natjerana, ili ...?

- Ma, muž joj je Srbin, ko zna, možda je i morala.., pravdao je Đemo dojučerašnju koleginicu.

Potom se sa radija čula neka čudna muzika, koja zove u boj, u rat, pa opet to saopštenje, onda opet ta čudna muzika, pa Senin glas...

Đemo nije mogao više sve to slušati, priđe i stiša radio, okrenu se prema Fadilu i onako polutiho reče:

- Pa zar je ovo moguće, šta se ovo ovdje dešava?

Toliko mržnje ističe sa istog tog radija za čijim je studijskim mikrofonom Đemo, još do prije nekoliko dana, vodio mnoge slušane emisije, recitovao ljubavne stihove, prenosio pozdrave ljudi koji se vole...

Gdje nestade sva ta ljubav?

Jesu li stihovi jecaji ovih preplašenih ljudi, ovi rafali koji se čuju napolju, ta mržnja okovana teškim lancima bezsna, ovaj svakotreni strah od smrti.

Posljednjih nekoliko dana, otkako se puca po Prijedoru, Đemo ne spava u svojoj kući, nije sigurno, već ovdje kod bratića Fadila, u kući preko puta njegove. S jedne strane Đemina kuća je okrenuta prema glavnom putu, a s druge,

neosvijetljene strane, gleda u gusti bagremik koji se, iako se nalazio skoro u samom centru grada, doimao kao gusta šuma.

Baš sinoć su se s druge strane bagremika, iz naselja Pećani čuli pucnji, nešto češći i nešto jači nego obično. Đemo poslije dugo nije mogao zaspati. Nije mogao da shvati da se to događa u njegovom Prijedoru, gradu kojeg je najviše volio.

Još pamti pucnjavu za prošlu Novu godinu. Sa Pećana su tada odjekivali rafali iz svih vrsta oružja i to sve do jutra. Kao da su se utrkivali ko će duži rafal da ispali, ko će jače oružje da iznese do prozora ili balkona svoga stana i zapara ovo krajiško nebo iznad njegovog grada. Svijetleći meci, raznih boja, dugo su šarali nebo nad Prijedorom.

Već tada nije slutilo na dobro.

Jednoga jutra Đemo je na prozoru svoje spavaće sobe, koji je baš i bio okrenut prema bagremiku i naselju Pećani, ugledao rupu od metka. Zrno je prošlo kroz spuštenu plastičnu roletnu i oba stakla prozora i zabilo se u zid iznad kreveta, nekoliko santimetara pored velikog ogledala. Znao je Đemo da to neko nije namjerno pucao baš u njegovu kuću, da je taj metak sasvim slučajno odnekud dolutao. Nije se on zamjerao sa ljudima, a politika ga baš i nije zanimala, pogotovu ne ova sadašnja. Pomalo su mu sva ta politička trvenja Srba i Muslimana (Hrvata je vrlo mali broj u tom kraju), bila neshvatljiva, ponekad i komična.

Na Muslimane i Srbe njegova se raja dijelila samo onda kada su se na Sani, za vrijeme toplih ljetnih dana nadmetali u malom fudbalu. Takve utakmice je, skoro pa svakodnevno, organizovao Eko, gradski šeret i kafanski pjevač, koji je u svakom trenutku tražio mjesto za šalu, ponekad i na svoj račun. Nekad su pobjeđivali Srbi, nekad Muslimani, ali uvijek se završavalo uz gajbe piva i dobar roštilj, koji je sam Eko izvrsno pripremao. Naravno, piće i hranu plaćala je ekipa koja izgubi utakmicu. Uz koju čašicu znalo se i zapjevati, onako tiho, za svoju dušu. Eko bi tada uzimao gitaru i, skoro redovno, počinjao je prvo sa onom Tominom: „Ispod palme, na obali mora...“

Ostajalo se tako do duboko u noć, dok ih svježina blizine Sane ne bi otjerala. Nastavljalo se poslije u „Biseru“ ili „Babilonu“. Eko bi uzimao mikrofon, a ostali prihvatali pjesmu i pjevali bi svi, onako horski, sa čašom u ruci.

Ali, to su bila ona vremena.

Sada su Srbi preko noći preuzeli vlast u Prijedoru i provode svoj već prepoznatljiv i ustaljen scenarij, primjenjen već u mjestima istočne Bosne. O tim dešavanjima se znalo po pisanju i izvještavanju medija iz Sarajeva. Najviše informacija tih dana bilo je o dešavanjima u Bijeljini, Brčkom, Zvorniku...

Tamo je već bilo mrtvih.

Gradom su se svakodnevno kretali naoružani vojnici u do tada neviđenim vojničkim uniformama, sa nepoznatim obilježjima na njima, kapama sa kokardama i velikim noževima za pojasom. Postavili su barikade na svim prilazima gradu (već ustaljen termin "balvan revolucija") i zaustavljali i kontrolisali svako vozilo. Jedno jutro su u gradu osvanule srpske zastave, na zgradi Opštine, zgradi Milicije i Hotelu 'Prijedor".

Kroz svoju bogatu istoriju čudnijeg oružanog pohoda Prijedor nikada nije doživio.

Prestravljeni, žitelji su ćutali, zatvarali se u svoje kuće, stanove i sa strepnjom čekali šta će se dalje događati. Oni sa najviše optimizma, a takvima je i sam Đemo pripadao, govorili su:

- Neće ovo dugo potrajati, proći će...

- Ali, ovdje je već neko ispalio rafal u mir, i neće ovo za dugo vremena proći. - Dodali bi oni manje optimistični.

Ovakva situacija u Prijedoru traje već više od mjesec dana. Svim Muslimanima i malobrojnim Hrvatima uručeni su otkazi sa njihovih radnih mjesta, fabrike su zatvarane, škole su prestale sa radom. Srbi su zauzeli većinu radio i televizijskih predajnika i počeli su da emituju samo svoj program. Novine, sem onih srpskih, prestale su da izlaze ili se bar nisu mogle nabaviti nigdje u gradu. Nastala je totalna medijska blokada.

"Borba za prevlast", tek onako, za sebe, reče Đemo.

"Meni je dobro i ako ovako ostane".

Bio je Đemo zadovoljan dosadašnjim životom: kuća, kola, dobra primanja, žena i dva sina, jedan šesnaest, drugi tek dvanaestu uzeo. Sa ženom nije bio baš u najboljim odnosima. Trošio je Đemo pomalo život i više nego što bi jedan oženjen i porodičan čovjek četrdesetih, koliko je on imao, trebao i smio, morao je to priznati.

Često su ga viđali po kafićima, sa čašicom u ruci i sa mlađom rajom. Često je tu bilo i ženskog društva, što se njegovoj ženi Almi nije nimalo dopadalo.

Ljutila se, ali veli - djeca su tu, valjda će se smiriti.

Zadnjih dana nije izlazio iz kuće. Otkako je prošle subote vojska pucala po Hambarinama, selu udaljenom 5-6 kilometara od Prijedora, sve vrijeme je provodio u kući, sa porodicom. Gledao je filmove na televiziji, neke i po nekoliko puta, i igrao "bele" sa komšijama i rođacima.

Komšije i rođaci nisu se nikada više posjećivali kao ovih dana, primjetio je on.

I ove noći je do kasno kod svoga rođaka Fadila igrao "bele" i tu, sa svojima, ostao na spavanju. Pošto je Fadilova kuća bila samo preko puta njegove, on je svoju kuću mogao gledati kroz prozor, ako bi se tamo nešto neobično događalo.

Ponekad se slutnjom privuče stvarnost, jer toga jutra se baš i dogodilo.

Rođak Fadil je pokucao na vrata sobe u kojoj su spavali i rekao da na lokalnom radiju javljaju da je Prijedor napadnut "od strane muslimanskih ekstremista". Tako kažu oni sa radija.

Poslije su to ponavljali nekoliko puta.

"Mole se građani da ostanu u svojim kućama ili stanovima, i da se ne kreću po gradu radi vlastite sigurnosti", ponavljali su sa radija svakih desetak minuta.

Dan je bio sunčan i topao, pravi proljetni ali ničega dobroga nije nosio. U zraku se osjećala nekakva napetost a neka čudna slutnja, kao crni gavranovi nadlijetala je gradom.

Odavno, medijski ispranim mozgovima, malo je trebalo da

pređu granicu normalnog ponašanja. Ljudi su uvjeravali jedni druge da se ništa ružno u ovim krajevima neće dogoditi nikome, a ni sami nisu vjerovali svojim riječima. Znali su da se tamo, u Sarajevu, Bijeljini... već vodi pravi rat.

- To je daleko, - govorili su.

- Ovo je Potkozarje, ovdje ljudi decenijama žive složno.

Ali, ovo paradiranje do zuba naoružanih lica, sa raznim oznakama na uniformama, ne obećava ničega dobroga za ovaj grad i njegove žitelje. A znalo se da su samo Srbi naoružani, i to svi, čak i djeca. I oni najmlađi su ponekad, onako u igri, sa plastičnim puškama i pištoljima u ruci, znali da oponašaju prave ratnike.

Šarena uniforma, automatska puška sa najmanje dva okvira unakrsno vezana, nož za kožnim vojničkim pojasom i nekoliko bombi bili su kao lična karta srpstva. Samo naoružan Srbin, bio je pravi Srbin. Svi ostali su bili protiv njih, protiv njihove države "Srpske republike", koju su već bili proglasili, iako su i sami znali da je to čista utopija - imati nekakvu državu u okviru tada već međunarodno priznate države Bosne i Hercegovine.

Nova vlast je svojim prisilnim mjerama, kao nus proizvodom tog nesretnog vremena, tjerala sve nesrbe na pokornost i poslušnost, a njeni sljedbenici su pravila normalnog ljudskog ponašanja iznakazili do apsurda, sa pravom nasladom izvršavajući sve naredbe te nove vlasti.

Započeli su planirani proces podrivanja mržnje prema svemu onome što je nesrpski mislilo i osjećalo. Pojava masovne moralne izopačenosti među Srbima postala je svakodnevnica, način življenja. Čudilo je to kameleonsko preobražavanje dojučerašnjih poznanika, komšija i prijatelja, postajali su pomahnitali slugani te nove vlasti.

Za njih je Bosna i Hercegovina bila bivša republika. I to je vremenom postao ustaljen termin i u svim srpskim sredstvima informisanja, Televiziji Banja Luka, Televiziji Pale, pravoj fabrici laži, i banjalučkom dnevnom listu "Glas", koji je kasnije promjenio naziv u "Srpski glas".

U svakom ratu prvo ubiju istinu, znao je to dobro Đemo, ovdje je ona već odavno ubijena.

Ni prijedorski lokalni list "Kozarski vjesnik" nimalo manje nije bio srpski. Svakoga petka, skoro u redovima, pred svim kioscima prodavale su se svježe laži. Glavni urednik "Kozarskog vjesnika", bog i batina, a kasnije će se više pokazati kao batina, Mile Mutić i njegova sabraća po vjeri i po shvatanjima, Živko Ećim i Rade Mutić, ovdašnja piskarala, koji su sebe nazivali novinarima, pravili su laži u tri smjene.

Mile Mutić, baš nimalo dobar čovjek, beskarakterni novinar, pjesnik, rezervni oficir JNA i ko zna čime se sve još nije bavio, svakodnevno je sa radija prijetio nesrpskom življu, pozivao ih da vraćaju oružje, čak i ono legalno nabavljeno.

Niko nije smio da posjeduje oružje osim Srba. Poticao je nečuvenu mržnju prema svemu onome što nije srpsko.

Čovjek je, ako se to za njega uopšte može reći, imao potrebu da ponekad piše i pjesme, iako ničega poetskog u sebi nije imao.

On se gotovo naslađivao tuđim jadom, niskim željama da obeščašćuje druge i u mnogome je pomogao da se unakazi istorija ovoga grada, Potkozarja i njegovih ljudi.

Da, rekao sam ljudi.

Neku novu istoriju svoga naroda vidio je samo u krvoproliću onih drugih, brojnijih, u njihovom totalnom istrebljenju, nestanku sa stoljetnih pragova. Svoju pjesničku fantaziju pretvarao je u najapsurdniju stvarnost. U tome je, naravno imao totalnu podršku lokalnih srpskih vlasti. A moral, a novinarska etika? - e, to je za njega bilo manje važno.

Đemo ga baš nešto i nije volio, i vrlo često je, dok je ranije radio na lokalnom radiju i u listu, sretao tu zabrađenu spodobu od stotinjak kilograma, sa obaveznom lulom u ustima i kožnom torbicom preko ramena.

Prepoznao je i toga jutra njegov glas na radiju, koji je svojim „autoritetom“ nekoliko puta ponavljao saopštenje Kriznog štaba, čiji je član i sam bio. Po ko zna koji put je toga dana, svojim promuklim glasom saopštavao da je Prijedor "napadnut od

strane ekstremnih Muslimana" i pozivao građane da ne izlaze iz svojih domova, a svima u ime Kriznog štaba, obećavao sigurnost i garantovao bezbjednost. Još je ponavljao i obavjest, koju je kasnije čitala i spikerica Sena, da svi lojalni građani stave bijelu zastavu na vidljivo mjesto svoje kuće ili stana. A i mala djeca su znala šta znači ta bijela zastava.

Đemo je popio svoju uobičajenu jutarnju kafu, zapalio cigaretu i povukao nekoliko dimova, naprosto ne vjerujući onome što je upravo čuo sa lokalnog radija. S vremena na vrijeme bacao bi pogled kroz prozor prema svojoj kući, i nije primjećivao ništa neobično. Sa drugog prozora osmotrio je susjednu zgradu, koja je bila udaljena tek nekih tridesetak metara, i spazio dva naoružana vojnika sa puškama u rukama na krovu te zgrade. S vremena na vrijeme pucali su tamo negdje, prema Skeli, prema Bereku...

- Nije im vjerovati, - prokomentarisao je Đemo i pomjerio sto za kojim su sjedili, u stranu od tog prozora. Njegova žena Alma prešla je preko puta, u njihovu kuću, da napravi doručak. Djeca su imala običaj da čim ustanu traže nešto da jedu, pa se i Đemo navikao na redovan doručak odmah poslije ustajanja i umivanja. Nedugo zatim Alma se vratila i stavila pripremljen doručak na sto. I Fadilova žena je radila nešto oko šporeta, pa je i ona pripravila nešto hrane, a potom su svi zajedno sjeli za sto i doručkovali.

Gradom su se i dalje prolamali rafali.

U jednom trenutku Fadil je pogledao prema Đeminoj kući i rekao:

- Oko tvoje kuće su neki vojnici, pogledaj!

Đemo je tek malo pomjerio zavjesu sa prozora i ugledao dva maskirana vojnika, do zuba naoružana, kako se u polučučećem stavu, sa puškama "na gotovs", privlače glavnom ulazu njegove kuće. Istoga trenutka nešto je lupilo u hodniku Fadilove kuće, a odmah zatim neko je jakim udarcem noge naglo otvorio vrata sobe u kojoj su se oni nalazili. Đemo se okrenu i ugleda vojnika u maskirnoj uniformi i sa nekim čudnim bojama po licu, koji je stajao kao uramljen u okviru vrata, s puškom uperenom ravno

prema njima.

- Imate li oružje? - pitao je.

Oni, skamenjenih pogleda, zbog iznenadne situacije u kojoj su se iznenada našli, ni riječi nisu mogli prozboriti.

- Čujete li? - sada se već derao: - Oružje, imate li ili nemate?

- Nemamo, brate, - prvi nekako progovori Fadil.

- Nisam ti ja brat, niti mi braća možemo biti, a ti? - i pokaza vrhom brade prema Đemi.

- Nemam, niti sam ikada imao, - reče Đemo, a u glasu mu se nazirao ogroman strah.

Vojnik je, s pogledom punim nepovjerenja prošetao po sobi, ne spuštajući ni za milimetar pušku, uperenu prema stolu i onima za stolom.

- Morate napolje vas dvojica, - rekao je naređivački, i dodao:

- Okolo se puca. Odvešćemo vas na sigurnije mjesto, dok ovo ne prođe - i vrhom cijevi puške pokaza prema vratima, dajući jasan znak Đemi i Fadilu da izađu napolje.

Prvo se podigao Fadil i krenuo prema vratima, sa rukama podignutim iznad glave i zakorači napolje u hodnik, pa preko jedne stepenice koja se nalazila ispred ulaznih vrata iziđe u dvorište. Vojnik se pomjerio malo u stranu i vrhom puške pratio je njegovu putanju, pri tom pazeći na svaki njegov pokret, u svakom trenutku spreman da pritisne prst, koji se već nalazio na obaraču puške.

Djeca su plakala. Žene, prestravljenih pogleda, sve su to nijemo posmatrale.

Zatim se podigao Đemo, onako polako, kako ne bi izazvao nepredviđenu reakciju ovog maskiranog vojnika. Stavio je ruke iza glave i, pomalo usporenim pokretima, jer znao je šta u ovakvoj situaciji može značiti jedan nagliji pokret, krenuo je prema vratima. Kada je bio sasvim blizu vojnika malo zastade i, onako, ispod oka, pogleda ga. Ne, nije ga poznavao.

- Ne boj se, Đemo, - reče mu tiho vojnik, pomenuvši mu ime. - Ništa ti se neće dogoditi - i, činilo se Đemi, da ga je čak rukom dodirnuo po ramenu, da bi njegove riječi djelovale uvjerljivije.

Đemo se iznenadi kada mu ovaj pomenu ime, još jedanput ga pogleda, sada onako direktno u oči, ali to maskirano lice, premazano tim čudnim tamnim bojama, nije mogao prepoznati. A ni njegov glas mu se nije činio poznat.

Koraknuo je još dva tri koraka i našao se u dvorištu. Tamo ih je čekao drugi vojnik, u nekoj tamnijoj uniformi i naredio njemu i Fadilu da idu naprijed, prema zgradi uz bagremik, prema prvom ulazu, a on je sa uperenom puškom krenuo iza njih. Tih stotinjak koraka trajali su pravu vječnost. Fadil je išao naprijed sa podignutim rukama iza glave, a za njim Đemo, koji je skoro u leđima, kao najteži tovar, osjećao uperenu cijev puške nimalo prijateljski raspoloženog vojnika. Okolo se svuda pucalo, čula se i poneka jaka eksplozija, a u zraku se osjećao opor miris baruta i paljevine. Tamo, u daljini, vidjeli su se crni oblaci dima.

Gorio je Stari Grad.

Đemo je osjetio potrebu da se još jedanput okrene, da pogleda prema kući, da vidi šta mu je sa porodicom ali... nije smio. Bojao se da bi mu to možda bio posljednji pogled u životu, samo je pognuo glavu i nijemo koračao za Fadilom.

Kada su se približili jednom od ulaza u zgradu, vojnik iza njihovih leđa se vratio, a drugi, koji je bio odmah pred ulazom, pozvao ih je da uđu u zgradu. Ušli su jedan po jedan a potom su sišli niz nekoliko stepenika, koji su vodili prema podrumima stanara te zgrade. Tu su, u polumraku podruma, zatekli još nekoliko komšija, Muslimana, ranije privedenih. Oko samoga ulaza vrzmale su se druge komšije, Srbi, svaki naoružan, ali su puške držali onako ovlaš, obješene o rame i nisu djelovali nimalo zlonamjerno, barem se tako u prvi mah učinilo. Prišao im je komšija Pero, stanar te zgrade, koga su svi veoma dobro poznavali jer je radio u najvećoj prodavnici riba u gradu pa su ga neki zvali i Pero Ribar, i rekao:

- Ovdje vam je sigurnije. Ne bojte se. Ovdje ćete biti samo dok ovo ne prođe, Prijedor je napadnut od strane ekstremista, ali će se sve to, nadamo se, brzo smiriti.

Onda ih je sve redom čak ponudio domaćom rakijom, koja

je ubrzo krenula od ruke do ruke.

Peru su svi poznavali kao dobroga komšiju i vjerovali mu, a drugačije u tom trenutku i nisu mogli. Flaša sa rakijom je tako išla od usta do usta, tek onako da malo odagna strah, ili da malo smiri ustreptale živce, i brzo je iskapljena.

I put u pakao popločan je dobrim namjerama, znao je to Đemo.

Pripalio je cigaretu nudeći i ostale, privukao komad kartona koji se nalazio tu ispod stepeništa i sjeo na njega i nervozno otpuhivao dimove.

... Samo da ovo prođe.., odjekivale su mu u glavi posljednje izgovorene riječi komšije Pere. Ali, kada će proći?

Kako naslućivati kraj nečemu što je tek počinjalo?

Nakon desetak minuta doveli su još trojicu komšija, Muslimana, pa još dvojicu, a onda rođaka Fudu i njegovog sina Elijana i sa njima Đeminog sina Arija, šesnaestogodišnjeg dječaka, doduše izuzetno razvijenog za svoje godine. Život se tek otvarao pred njim. Ari se gušio u plaču. Đemo mu priđe, prigrli ga i rukom mu pređe po kosi.

- Nemoj sine, brzo će ovo proći. Ne smiješ plakati, sramota je. Ti si već veliki, - govorio mu je Đemo, tješeći ga.

- Moram tata, ubili su... - i još jače zajeca Ari.

Đemi se sledi krv u žilama. Prvo je pomislio na mlađega sina Denija, na ženu... Lice mu je u trenutku dobilo boju kamena. Htio je u prvom trenutku da izađe van, da otrči do kuće, da vidi što se to tamo događa, ali znao je da je to ovoga trenutka neizvodivo.

- Koga? - jedva nekako izusti

- Sine, koga su ubili?

Ari je jecao još nekoliko trenutaka, koji su se doimali kao vječnost, a onda podiže glavu, okrenu se prema ocu, zagrli ga jako i plačnim glasom reče:

- Tata, ubili su Landa, - i nastavi da jeca još jače

- Cijeli rafal su ispalili u njega.

Đemo dlanovima obrisa suze sa uplakanog Arijevog lica i

prigrli ga još jače, a potom pripali još jednu cigaretu i otpuhnu još nekoliko dimova visoko iznad glava i bolno uzdahnu.

Čovjeku u strahu može svašta pasti na pamet, pomisli on.

Lando je bio pas, miljenik Đemine porodice, crnodlaki doberman, star svega godinu i po, pravi ljepotan. Često ga je Ari, na povodcu, vodio u šetnju, ponosito ga pokazivao društvu, igrao se s njim po parkovima, vodio ga na Sanu. Naučio ga je da sluša komande, da donese bačeni štap, loptu, da za njim skače visoko, da na kupanju u Sani ide sa njim u duboku vodu. Da prelazi preko uzanog mostića preko kanala, da se izvije na zadnje šape a prednje stavi Ariju na prsa i liže ga po licu.

Volio je i Đemo toga psa i, naravno, bilo mu je žao što su ga ubili. Prigrlio je uplakanog Arija i obećao da će mu jednoga dana nabaviti baš istoga takvog psa, ali je već tada slutio da će zasigurno do tada mnogo vremena proći.

U međuvremenu se u prostoru ispod stepeništa iskupilo već dvadesetak ljudi. Privedene su sve Đemine komšije, Muslimani, muškarci od 15 do 70 godina.

Komšija Pero je kasnije popisao imena svih i tražio da mu se preda sav novac i vrijednosti uz obećanje da će on to sve vratiti kada ovo sve prođe. Ljudi su davali, vjerovali su mu, a drugačije nisu ni mogli.

Nakon otprilike sat vremena Pero je pozvao Đemu napolje, rekavši mu da ga traži policajac Bato Kovačević, kojeg je Đemo dobro poznavao. Đemo je izišao napolje i odmah se našao pred uperenom cijevi automatske puške i nimalo prijateljski raspoloženim Batom. Ovaj mu je naredio da stavi ruke iza glave i pokazao mu pokretom puške da krene prema policijskom kombiju, koji je bio parkiran na drugom kraju zgrade. Idući prema kombiju Đemo je pored svakog ulaza u zgradu vidio svoje komšije, Srbe, sa raznim vrstama oružja u rukama. Bato je otvorio vrata kombija i naprosto ga je ubacio u zadnji dio kombija, gdje su već bile neke Đemine komšije i zatvorio klizna vrata, a zatim ih i zaključao. Unutra su već bili Emir, Redžo, Mujo i još neke njegove komšije iz udaljenijih

kuća koje je Đemo manje poznavao. Ubrzo se čulo paljenje motora i kombi je krenuo. Kombi je bio bez prozora i unutra je bila polutama tako da oni nisu ni znali gdje ih to voze.

Vožnja je trajala veoma kratko i poslije samo nekoliko minuta kombi je stao. Otvorili su im zadnja vrata i oni su izišli napolje. Okretali su glave da prepoznaju prostor gdje su dovežени. Okolo je bilo dosta naoružanih policajaca i vojnika u maskirnim uniformama. Nalazili su se u krugu stanice milicije u centru grada. U zraku se mješao miris baruta i sagorjele nafte i čulo se brektanje motora agregata za struju. Okolo se pucalo. Čula se i poneka eksplozija. Naređeno im je da sa uzdignutim rukama i raširenim nogama stanu uza zid, odmah tu, pored kombija. Zatim im je prišao jedan policajac i uz psovke i mnoštvo pogrdnih riječi počeo da ih prepipava, isto onako kako to u akcionim filmovima rade sa okorjelim kriminalcima i probisvjetima. Potom im je naređeno da izvade sve što imaju u džepovima. Đemo je u jednom džepu imao kutiju cigareta i upaljač za cigarete, a u drugom nešto novca i ličnu kartu. Izvadio je sve i stavio na policu prozora ispred sebe, kako su im i naredili. Uzeli su mu upaljač i cigarete, a novac i ličnu kartu su mu začudo vratili.

Tako su stajali jedno pola sata, trpeći razne psovke, poneki udarac kundakom puške u leđa i sunce, koje je nemilosrdno pržilo te ovu situaciju činilo još težom.

Stajanje u takvom položaju i na jakom suncu je bilo veoma teško. Đemi se znoj slivao niz lice, odsjaj sunca na staklu prozora udarao mu je pravo u oči. Potraja to malo duže i Đemi se učini, u jednome trenutku, da više neće moći izdržati, da će pasti, klonuti...

Osjećao je da mu se vrti u glavi, titra pred očima i, ... jedno koljeno je izdalo, pokleknuo je. Probao se podići, ali više nije imao snage. Prišao mu je jedan vojnik, prihvatio ga rukom ispod pazuha, pridigao ga i još mu je veoma ljubazno ponudio konzervu piva, što je Đemu potpuno iznenadilo.

- Popij malo, biće ti bolje, - reče mu sa blagim osmijehom na licu taj vojnik.

Đemo je, iznenađen postupkom ovog nepoznatog vojnika, prvo pomislio da je to još jedna od provokacija ali, pružio je ruku, uzeo ponuđenu konzervu i otpio gutljaj-dva hladnog piva. Učini mu se da mu je u momentu bilo mnogo lakše. Spustio je tu konzervu na izbočinu na zidu, na koji je bio naslonjen i zahvalio se vojniku, ne gledajući ga, da ne bi izazvao gnjev ostalih.

Nije smio da okrene glavu, mada je strašno htio da zna ko mu je to pomogao u tom trenutku.

Kako nekada mala pomoć nepoznatog može da vrati samopouzdanje i vjeru da svugdje ima dobrih ljudi, i spoznaju da je veoma teško ponekad raditi protiv vlastite savjesti.

Stajali su u tom položaju više od sat vremena, dok su se vojnici oko njih nešto šapatom dogovarali. Kasnije su ih izdvajali dvojicu po dvojicu i vodili gore, na sprat, uz stepenice, odakle bi se ubrzo čulo udaranje, psovanje i zapomaganje onih koje su tukli.

Vraćali su se krvavi i sa ogromnim strahom u očima.

Tako je red došao i na Đemu i još jednoga iz njegove grupe. Mršav, zabrađen momak iz komšiluka išao je ispred Đeme uz stepenice na kojima je, na svakih nekoliko metara, stajao dobro naoružan vojnik ili policajac.

U rukama je svaki od njih držao palicu, neko gumenu, neko plastičnu a bilo je i drvenih, vidio je to Đemo, onako ispod oka, u prolazu.

Začudo, nisu udarali, samo su, onako držeći palice u desnoj ruci udarali po otvorenoj šaci lijeve ruke i pritom se čuo prijeteći tupi zvuk udaranja.

Kada su došli do vrata koja su vodila u društveni restoran milicije, jedan od njih rekao je Đemi da stane tu pored vrata, a ovoga drugog je odmah uveo unutra. Ovaj nesretnik se na trenutak okrenuo, pogledao u Đemu a u očima, duboko ispod zjenica navirao mu je do tada nepoznat strah. Stražar ga udari palicom po leđima i uz psovku ga ugura u tu prostoriju. Vrata su ostala otvorena i Đemo je mogao sve vidjeti šta će se unutra dešavati, a činilo se da je to i bila namjera ovih unutra. Odmah su privedenog počeli da udaraju, palicama, nogama, šakama i

čime su sve prije stigli.

- Majku li ti tvoju, - psovali su mu glasno, i dalje ne prestajući da ga tuku.

- Mi te čuvamo, i tebe i tvoju porodicu, a ti pucaš po nama. Imao si mitraljesko gnijezdo na kući, - i tukli su ga još jače.

Čovjek se kleo u oči, u djecu, u sve na svijetu, da nije imao nikakvo oružje, ni on, ni njegovi u kući, ali mu to ništa nije pomoglo, tukli su ga i dalje, činilo se još žešće. Iznad desnoga oka pojavi mu se posjekotina iz koje poteče krv a nakon nekoliko udaraca cijelo lice mu je bilo obliveno krvlju. Lice ovog jadnika uskoro je izgledalo kao iz najgorih horor filmova. Nije to zaustavilo te razjarene zvijeri. Tukli su ga još jače, a krv ovog jadnika prskala im je po uniformi, po licu. Potraja to nekoliko minuta a onda su ga, onako usput udarajući, izbacili pred vrata, gdje je Đemo ukočeno stajao i sve to nijemo posmatrao. Potom su tog jadnika, već podobro izmrcvarenog, sa vidljivim oteklinama na licu, prihvatili ovi drugi što su bili tu, pored Đeme, pred vratima, i nastavili da ga tuku odvodeći ga niz hodnik i dole niz stepenice.

A onda je došao red na Đemu.

Pokretom ruke jedan od stražara dade mu znak da uđe u prostoriju. Đemo je samo koraknuo dva, tri koraka, taman toliko koliko mu je trebalo da se nađe na sred prostorije okružen ovim razjarenim zvijerima koje, prije nekoliko trenutaka samo što nisu rastrgale Đeminog komšiju.

Na njegovo iznenađenje umjesto udarca dobi pitanje:

- A sada nam ti potanko reci sve što znaš o napadu na Prijedor i gdje si ti bio za vrijeme napada?

Đemo se na trenutak zamisli. Šta da kaže? Da ne zna ništa? Neće mu vjerovati! Neće vjerovati da je za napad čuo tek sa lokalnog radija, ali nije bilo vremena za razmišljanje, činilo se da ovi jedva čekaju da počnu udarati.

- Ja se od pucnjave na Hambarinama nisam nigdje odvajao od porodice, nisam nigdje izlazio iz kuće već nekoliko dana. Slušao sam upute Kriznog štaba preko Radio Prijedora i tako

sve do dolaska vojnika koji me je priveo, - reče Đemo skoro u jednom dahu. Malo uvuče glavu u ramena, očekujući njihovu reakciju, a cijelo tijelo mu prodrhta neki silni strah kojega nikada do tada nije osjetio. Taj vidljiv strah na njegovom licu trajao je nekoliko trenutaka, a šutnja, činilo se, produžavala se u vječnost.

- Ovaj je lojalan. - ču Đemo nečiji glas iza sebe,

- Ja ga znam. On je radio na Radio Prijedoru.

A onda mu se vlasnik tog spasonosnog glasa skoro unese u lice. Đemo ga nije poznavao, ali je znao da on i njegovih nekoliko oznaka na epoleti, ovoga trenutka gospodare situacijom, ali i njegovim životom..

- A znaš li ko je od tvojih komšija imao oružje? - pitao je.

- Ne znam, vjerujte mi! Mene nikada nije zanimalo šta komšija ima i čime se bavi. Mnoge nisam čak ni poznavao, - govorio je Đemo, skoro beznadnim glasom obraćajući se samo onome sa oznakama na epoletama, osjećajući svu bezizlasnost svoga položaja. Tišina potraja nekoliko trenutaka, a onda se prostorom koji je još uvijek mirisao na krv i znoj prolomio naređivački glas;

- Vodite ga, - naredi ovaj „glavni" i sjede na ivicu stola koji se nalazio kraj prozora, uputivši prema Đemi podsmješljiv pogled.

Ni oni sa palicama na hodniku i stepeništu nisu ga tukli, kao da su dobili neki tajni znak. Ovdje se zaista znalo ko je „glavni" i čija je posljednja i preko njegove se, očito, nije smjelo.

Đemo tada nije ni slutio da je prošao tek prva vrata pakla.

Kasnije su ih u dvorištu maltretirali neki rezervisti, koji su u tom trenutku od nekud naišli, tražili im novac, cigarete, udarajući ih, onako kradomice nogama, da ih ne vide ovi sa palicama u rukama i ne dojave onom „glavnom".

Nakon toga su im naredili da se postroje a potom su ih, u koloni po dva izveli napolje iz kruga zgrade milicije, i doveli to zgrade Opštinskog suda. Ispred je stajao autobus lokalnog autoprevoznog preduzeća sa otvorenim prednjim vratima i upaljenim motorom. Naredili su im da uđu u autobus i da spuste glave, te da nesmiju gledati vani. Na velikim retrovizorima autobusa bile su okačene srpske zastave, sa obje strane. Napolju se čula pucnjava, dozivanja, rafali, poneka eksplozija, i to veoma učestalo i veoma blizu. Tek

poneki automobil projurio bi velikom brzinom kraj autobusa.

„Pa ovo je pravi rat", pomisli Đemo, dok je nijemo gledao u pod autobusa.

Uz pratnju tri vojnika, koji su kasnije ušli u autobus i sjeli na prednja sjedišta, okrenuvši se prema njima, autobus je krenuo. Prvo, pravo prema podvožnjaku, a onda desno, pa opet desno, zatim lijevo prema Fabrici celuloze i papira, pa ulicom koja je vodila samom obalom Sane.

Đemo se malo izdiže iz sjedišta, podiže glavu i baci pogled prema Starom Gradu. Plameni jezici dizali su se visoko iznad zapaljenih starih krovova, a gusti dim je u kovitlacima stvarao ogromne crne oblake. Stari Grad, to riječno ostrvo sa pedesetak kuća, onako oivčen Sanom i Berekom, ličio je na ogromnu baklju.

- Onako će vam svima gorjeti kuće! - reče prodornim glasom jedan od pratilaca i pri tom nešto glasno opsova.

Otkud tolika mržnja u čovjeku koji zasigurno i nije iz ovoga grada, jer da jeste Đemo bi ga vjerovatno poznavao? Zar Stari Grad gori samo zato što su Muslimani nastanjivali ovaj stari dio grada Prijedora?

Đemo još jednom na trenutak podiže glavu, kradomice, pogleda u pravcu Staroga Grada, i bolno uzdahnu u nemoćnom očajanju, osjećajući skoro neizdrživo poniženje. Tada mu se činilo da će se i na samrtnom času sjetiti ove slike Starog Grada, jednog od najljepših dijelova Prijedora, u velikom plamenu.

Za taj dio grada vezivalo ga je mnogo lijepih uspomena. Prva ljubav desila mu se baš tu, na keju pored Bereka, prva popušena cigareta, na klupi ispod velike žalosne vrbe čije su se grane spuštale skoro do same zemlje, praveći krug u čijem se središtu nalazila jedna drvena klupa. Odmah pored visećeg mosta, iznad Bereka koji u ljetnim mjesecima ne teče baš nigdje, uz sami betonski zid koji je razdvajao zelenilo parka od obale bilo je poredano još nekoliko istih takvih drvenih klupa. Ali ova pod žalosnom vrbom bila je nekako posebna, kao namijenjena onima koji se najviše vole i skrivala je mnoge tajne zaljubljenih.

Koliko su puta Đemo i drugari, u nestašnoj dječijoj igri, znali zaljuljati slučajne prolaznike koji su tog trenutka prelazili preko uskog visećeg mosta čija je konstrukcija bila razapeta na svega nekoliko čeličnih sajli.

Odatle se dobro vidio veliki široki kej sa obe strane Bereka, zelenilo koje je završavalo uskim putem pored drvenih klupa, pravo noćno šetalište, Ramina slastičarna, zgrada KUD-a Mladen Stojanović, Kino Mrakovica, Lovac, Zlatna ribica, Ljetna bašta... Sve je nekako odisalo ljepotom, mirisima sreće i toplom muzikom.

Igranke na ljetnoj pozornici bile su nezaboravne, ne samo za Prijedorčane, nego i za mnoge iz drugih mjesta, koji su svoj ljetni raspust provodili u ovom krajiškom gradu.

- Hoćemo li u Ljetnu baštu, večeras sviraju "Faraoni", Fadil Redžin, Mišo Srdić, Srećo, Maći i brat mu Mišo...

- Sutra oni sviraju. Večeras je film, Džon Vejn, kaubojac...

- Onda moramo preko zida, - govorio bi neko od raje.

Najbolje bratove pantalone Đemo je poderao dok je preskakao zid Ljetne Bašte, zakačivši ih na žicu kojom je bio opasan zid. To veče igrao je film "Sedam veličanstvenih". Bojao se batina od brata koji je ponekad bio strog prema njemu, ali ih je ovoga puta nekako izbjegao.

Pa ko se ne bi sjetio noćnih kupanja na Sani, poslijeponoćnih derneka kod Tolija, a onda poslije na vruće kifle kod Kanafe...

Ko bi mogao da se ne sjeti prijedorskog korzoa, promenada mode, ljepote i mladosti, eeeh..., to je bila posebna priča.

Na tome nam je uvijek zavidjela i susjedna Banja Luka, mnogo veći grad, jer nisu imali to što je Prijedor činilo nekako posebnom, dragom i nadasve pitomom potkozarskom čaršijom.

Bilo je mnogo onih koji su, vođeni željom za boljim životom, iz okolnih mjesta preseljavali u Prijedor, sa porodicama. Tako su nastajala nova naselja, ulice, kvartovi, te se grad užurbano širio i rastao. Blizina velikog rudnika davala je mogućnost brzog zapošljavanja.

Rijetki su oni koji su iz Prijedora iseljavali u neka druga

mjesta. Ako i jesu, obično su to bili armijski oficiri sa nižim činovima ili policajci, koji su napredovali u službi te su, sa novim činovima, posao nastavljali u nekom drugom mjestu, u tada takozvanoj prekomandi.

Sjećanja su navirala i skoro kao žive slike iz skorije prošlosti ređale su mu se pred očima i on uzdahnu, a nešto teško pritiskalo ga u predjelu grla.

I poteče tuga iz njegovih očiju. Tijelo mu obuze neka potpuno nepoznata tjeskoba zbog sve jačeg osjećaja nemoći i silnog poniženja. Odlazio je iz grada kojeg je neizmjerno volio ni sam nezna kuda i možda ga nikada više neće ni vidjeti? Pogled mu, možda poslednji put, obgrli ravnicu prijedorskog polja i jedva suzdrža uzdah da ga ne čuju ovi iz pratnje autobusa.

Pođe rukom prema džepu, da uzme cigaretu, da pripali jednu. Činilo mu se, biće mu lakše ali, napipa tek prazan džep i sjeti se da su mu ih uzeli tamo, u stanici milicije. U njegovoj glavi, u tom skladištu svih ljudskih patnji i sreća, za nekoliko trenutaka odmotavala se filmska vrpca njegovog života.

Gledajaći prema tamo, u daljinu, gdje se nebo spajalo sa zemljom, vidio je u mislima oca, penzionisanog željezničara kako u jutrenje, sa ribarskim štapom u jednoj, i upaljenom cigaretom u drugoj ruci, odlazi skoro svakodnevno na obalu Sane da peca ribu. Govorio je da riba ranim jutrom najbolje grize, da naprosto nalijeće na mamac. Vraćao se kasno popodne sa nekoliko komada šarana, plotice ili lipljana, a bilo je i malih zekica, za kedera. Mada je, zaista često donosio ribu kući, on je nikada nije ni probao, a kamoli jeo.

Vidio je majku sa umotanim komadićem gurabije u trokutast kraj šamije, koja mu kradom daje komadiće tog slatkiša, odvraćajući pažnju prisutnih nekom nevažnom pričom.

Vidio je crno bijelu, retuširanu fotografiju, uokvirenu u neprolaznost ljubavi svojih roditelja, kako visi u dnevnom boravku njihove stare porodične kuće.

Sjećao se da je mati u posljednje vrijeme često govorila:

- Sine, opet će rat. Ja pamtim isto ovo stanje pred onaj tamo rat: novac gubi svaku vrijednost, ljudi se razdvajaju, otuđuju.

- Biće rata, - ponavljala je često mati, zavijajući se u rubac čije je ivice vezivala u čvor, ispod brade.

Mati je, nažalost, bila u pravu, mada ovaj rat nije ni dočekala, slutnje su joj se ostvarile. Umrla je samo nekoliko mjeseci prije nego što će se zapucati u Prijedoru.

Vidio je Đemo i sebe kako se, sa dječacima iz komšiluka, spušta pored betonskog zida, na mjestu gdje gradski kanal izlazi ispod posljednjih zgrada i pretvara se u mutni potok između Raškovca i Pećana, i kako, kružnim pokretima po tom betonskom zidu pravi klikere za kicu.

- Gdje li su sad Halid, Nikola, Naka, Mišo..?, sjećao se Đemo svojih najboljih prijatelja.
I proradi mu to izvorište suza, a mali kristalni potoci potekoše mu niz lice.

Udarac točka autobusa u neku rupu na asfaltu i glasno psovanje vozača vrati ga u stvarnost.

Ljudi, pognutih glava i pogleda koji ne obećavaju baš ništa, truckali su se u autobusu, koji je vozio putem u nepoznato. Oni vojnici naprijed su pozdravljali prolaznike osmijesima i sa tri uzdignuta prsta a ponekad bi zapjevali neke čudne, nerazumljive pjesme, očito njima dobro poznate.

- Kada li su ih samo tako brzo naučili, ili je sve ovo već odavno spremano u potaji?, - pitao se Đemo i sam naslućivao odgovor.

Jedna oveća grupa mještana sela kroz koje su prolazili, u maskirnim uniformama i blatnjavim čizmama na nogama, mahali su rukama i pokazivali vozaču autobusa da stane. Tražili su od vojnika iz pratnje autobusa da im predaju zarobljenike.

- To su balije i ustaše, - govorio je jedan od njih, pogledom preletjevši po licima prestravljenih ljudi u autobusu.

- Sve ih treba po kratkom postupku, - i pokaza rukom prema vratu a na licu mu se očitavala neka čudna, izopačena mržnja. Bio je spreman da sa svojom bratijom odmah linčuje sve ove ljude ovdje, mada ih, zasigurno, niti jednog nije ni poznavao.

Vozač na trenutak zaustavi autobus, otvori prednja vrata i sa osmjehom na licu je pratio tu rulju koja je zatim krenula prema

autobusu, vjerovatno sa namjerom da ostvari svoje netom izgovorene prijetnje.

Jedan od onih iz pratnje autobusa nešto promrmlja i naredi vozaču autobusa da zatvori vrata, koja se uz šištanje zraka zatvoriše tik pred licima ove razularene mase. A onda krenuše dalje. Vozili su se u pravcu Ćele i Busnova, a kroz staklo prozora autobusa vidjela se prostrana ravnica potkozarska, pukla u nedogled širokim prijedorskim poljem, gdje je busen preorane zemlje bio najviše uzvišenje. U daljini Kozara se kupala u zrakama proljetnog sunca koje je u to kasno popodne još uvijek bilo visoko. Osjećao se i miris plodne oranice, zasijane pšenicom, koja se presijavala na tom jakom proljetnom suncu...

- Ko li će je požnjeti?, pitao se Đemo.

Po poljima napuštena goveda pasu, krave, konji, ovce i tek ojagnjeni jaganjci. Lutaju besciljno oko spaljenih kuća, iz kojih se ka nebu uzdižu veliki plameni jezici i visoki stubovi gustog crnog dima koji se uspravno diže visoko, do oblaka skroz. Na razapetim konopcima ispred kuća, u dvorištima, visilo je oprano rublje. Ljudi se nisu nadali ovome zlu.

Samo se na Balkanu svakoga trenutka može sve dogoditi, sjeti se Đemo riječi nobelovca Ive Andrića.

I dogodilo se, i to ono najgore, i to baš ovdje, u čuvenom Potkozarju, gdje je i istorija od pamtivjeka koračala vojničkim korakom.
Ovdje su ljudi poslije svake bitke, kao poslije pomora započinjali sve ispočetka. Tvrda je, pretvrda volja krajiška. Čini se da niko ne voli više svoje parče neba kao Krajišnik, svoju njivu, kuću, Kozaru...

Davali su Krajišnici, u nekim ranijim ratovima svoje živote, braneći Krajinu od neprijatelja, ali sada...? Šta se ovo sada događa? Neprijatelja tražimo ovdje, prepoznajemo među nama!

Ko li su ovi silni ratnici, koji su pobjegli ispred seoskih zadruga, ostavljajući još ne popijene flaše pića da bi zasjeli za topove i mitraljeze i sada ispaljuju granate i metke, nije važno

kuda i nije važno koliko. Ali njihova zrna ubijaju ljude, ruše i pale domove.

Ljudi su odvajali od usta, ili bolje reći, odvajale su im legalne jugoslovenske vlasti da bi naoružali "svoju armiju", JNA, koja se zaklanjala iza petokrake i pridjeva "narodna". I sada ta ista armija udara po njima i to istim onim oružjem kojeg su i oni kupovali, da bi se branili od eventualnog neprijatelja. A taj neprijatelj je stanovao tu, u stanu tek vrata do tebe ili u istoj ulici, tek nekoliko kuća dalje.

Do juče su ispijali kafe zajedno, dolazili jedni drugima na sijela, ženili se, udavali, kumovali, na veselja ali i na sahrane zajedno išli. A sada...?

"Kud narodna vojska prođe...", kaže pjesma stara, "tu trava ne raste", dodao bi sada Đemo.

Došlo je neko čudno vrijeme. Bosna se trese kao za vrijeme najžešćeg zemljotresa, ali zemljotres bude i prođe, a ovo traje...

Je li ovo putovanje autobusom uvertira u nešto još gore? Šta su krivi ovi premlaćeni i prestravljeni ljudi, što gledaju u pod autobusa, iz čijih očiju izvire do sada totalno nepoznati strah. Njima su ove nove vlasti tek tako utrapile krivnju.

Okomljuju se na sve ono što čini istorijsku i nacionalnu tradiciju Muslimana i Hrvata. Ruše im džamije i crkve i prekopavaju sva njihova groblja. Tako organizirani zločin ne pamti novija istorija. Ta čudna mržnja im je nadirala iz najtamnijih predjela ljudske psihe, virila iz krvavih očiju.

Reakcija ovih drugih, brojnijih, bila je tiha, puna straha za vlastitu budućnost, za goli opstanak. Ta duševna bol razdirala je utrobe tih ljudi.

Prava golgota bosanskih Muslimana i ostalog nesrpskog življa tek je počinjala.

Pored Đeme u autobusu je sjedio Teufik, glumac Prijedorskog pozorišta, kojeg su svi znali i po nadimku Čifut, na šta se on nije ni ljutio. Đemo ga pogleda i kao da se upita:

- Kome je ovaj čovjek mogao načiniti zlo? Sav svoj život

posvetio je pozorištu i ovome gradu, mada ovdje nije ni rođen.

Čifut kao da osjeti Đemin pogled, nervozno zavuče ruku u džep, izvadi kutiju sa cigaretama, drhtavom rukom izvadi jednu iz kutije i zapali je. Đemo i sam osjeti potrebu za cigaretom, činilo mu se da bi ga malo smirila, po navici gurnu ruku u džep, zaboravivši da su mu cigarete uzeli tamo u stanici milicije u Prijedoru. Uputi molećiv pogled prema Čifutu i upita ga:

- Mogu li i ja dobiti jednu cigaretu?

Čifut ga pogleda kao da ga za sve vrijeme ovoga putovanja nije ni primijetio, i ne kazavši ništa, otvori kutiju u kojoj je bilo još svega nekoliko cigareta, dodade Đemi jednu. Potom iz drugog džepa izvadi upaljač i pripali Đeminu cigaretu.

Kasnije su popušili još po jednu, tek tada shvativši svu blagost tog čarobnog dima koji truje, ali u ovakvim trenucima nekako i smiruje.

Autobus se, nedugo zatim, zaustavio pred upravnom zgradom Rudnika željezne rude Omarska, svega nekoliko kilometara od istoimenog naselja.

Sa jedne strane pokošena polja, po kojima pasu goveda, sa druge rudnički nasipi na kojima su, skoro do juče, radili rudari. Ti kopovi su sada udaljeni i usamljeni i treperili su na ovoj nesnosnoj vrućini. U sredini dvije velike zgrade, između kojih se nalazio široki asfaltni plato i dvije manje, prateće zgrade, jedna u bijelo, a druga u crveno obojena. (Kasnije će Đemo i ostali nazvati ih Bijelom i Crvenom kućom.)

Naređeno im je da bez panike izađu iz autobusa sa rukama iznad glave i sa podignuta tri prsta na svakoj ruci. To je stari srpski pozdrav.

Čifut je zbunjeno gledao po autobusu i izvirujući napolje, očito tražeći nekoga pogledom.

- Mogu li ja da se vratim sa ovim autobusom za Prijedor, moj sin je u vašoj vojsci? - zapitao je Čifut jednog od starješina koji je tog trenutka ušao u autobus gledajući ne bi li koga

prepoznao od novopridošlih?

Ovaj ga odmjeri od glave do pete, dok se Čifut polako dizao sa svoga sjedišta i kretao prema prednjim vratima gdje je stajao ovaj starješina.

- Iziđi i stani ovdje sa strane, uza zid! Vidjećemo kasnije šta ćemo sa tobom! - reče mu ovaj.

- I moj sin je kod vas, mogu li i ja? - ču se nečiji glas sa drugog kraja autobusa.

- Sad će ispasti da za našu stvar ratuju i Muslimani, hajde i ti stani tamo, - reče starješina, a ostalima naredi da iziđu iz autobusa i da krenu prema ulazu u zgradu rudničkog restorana.

Prolazili su kroz špalir dobro naoružanih vojnika, koji su se unosili u lica i pokušavali prepoznati nekoga od njih. Izdvojili su njih nekoliko na stranu i naredili im da stanu uza zid pored Čifuta i ovoga drugog. Ostale su uveli u restoransku zgradu, u neku veliku prostoriju desno, u kojoj je već bilo dvadesetak ljudi. Prostorija je bila dosta velika, ali sa svega nekoliko manjih prozora visoko, uz sam plafon, i trebalo je nekoliko trenutaka da se sa jake svjetlosti oči priviknu na ovu polutamu.

- Zar si i ti Đemo ovdje? Što nisi otišao negdje, bar si ti mogao?

Đemo se okrenu i u toj polutami ugleda lice Idriza Hošića, proslavljenog fudbalera „Prijedora" i beogradskog „Partizana" te reprezentativca najboljeg tima Jugoslavije. Idriz mu priđe i prigrli ga, te vidno uzbuđen dodade:

- Šta se ovo događa nama, dragi Đemo, šta smo mi kome šta skrivili?

- Ništa Kole, - tako su prijatelji zvali ovog velikog čovjeka i fudbalera.

- Neće ovo dugo, vidjećeš, - reče Đemo, mada ni sam nije vjerovao svojim tek izgovorenim riječima.

Kasnije im se pridruži i Muhamed Čehajić, legalni načelnik Prijedora, kojeg su srpske vlasti smijenile preuzimajući vlast u gradu i na njegovo mjesto postavile su svog čovjeka.

- Nije moguće da ste i vi ovdje profesore,? - tako je Đemo

zvao Muhameda jer mu je on predavao srpskohrvatski jezik u prijedorskoj Gimnaziji.

- Doveli su me Đemo! Kao da je mene neko pitao da li ja to želim ili ne, samo su me pokupili od kuće prije nekoliko dana. Vodili me na nekakva ispitivanja u stanicu milicije, pa u kasarnu na Urije i evo me sad ovdje. A otkud ti ovdje Đemo, kakve ti veze imaš sa politikom? - uzvrati pitanjem Muhamed.

I taman kada je Đemo htio da kaže, da on nikada nije ni želio da se bavi politikom, iz profesionalne odgovornosti prema novinarskom poslu kojim se bavio, začuo se rafal, negdje ispred zgrade, a onda još jedan, nešto kraći.

Kasnije se pronio glas - ubili su one što su izdvojili iz autobusa.

Čifut, taj divni i mirni čovjek, više nikada neće prošetati daskama Prijedorskog pozorišta.

Nakon nekog vremena došao je još jedan prepun autobus, za njim još jedan, pa još jedan...

Svakim dolazećim zvukom autobusa prostorija se sve više punila. U jednom od tih autobusa došao je i Đemin sin Ari i rođaci Fadil, Mirsad, Fudo i njegov sin Elijan. Brojao je Đemo, dvadeset i više autobusa do uveče. Sutra, ponovo isto.

Za dva dana više od tri hiljade mještana Prijedora i prigradskih naselja uhapšeno je u svojim kućama i stanovima, u nečuvenim racijama, premlaćeno i dovedeno u ovaj srpski kazamat u Omarskoj.

Među zatočenicima čija je jedina krivnja bila ta što su Muslimani ili Hrvati, bilo je mnogo intelektualaca, profesora, ljekara, policajaca, zanatlija, prijedorskih gazda...

Prva četiri dana ništa im nisu davali da jedu, niti su im dozvoljavali da izlaze iz prostorija gdje su bili zatočeni.

Spavali su na podu popločanom keramičkim pločicama, ili na betonu u prostoru pred klozetima, gdje su bili veliki umivaonici sa česmama. Đemo je našao nekakvu kartonsku kutiju, rastavio je i stavio ispod sina i sebe. To im je bila jedina postelja, uz prljave cipele koje je stavljao ispod glave kada je

ležao. Ustajali vazduh otežavao je disanje i sušio im grla. Uslovi, nedostojni ljudskog dostojanstva, ponižavajući.

Tek peti dan su ih pozvali da se postroje za ručak. Glad je bila neizdrživa. Svi su nagrnuli prema vratima na poziv za jelo. Postrojili su ih i vodili u grupama po trideset do velikog prostora rudničkog restorana. Đemin sin Ari bio je u trećoj grupi, Đemo se nije gurao i bio je tek u desetoj.

Kada je došao red na Đeminu grupu, rekli su im da više nema hrane. Nestalo! Vratili su se na svoja mjesta, grčeći se od bolova u stomaku i trpeći neizmjernu glad.

Kasnije su hranu dobijali samo jednom dnevno. Koji list kupusa ili par zrna graha, preliveno toplom i neslanom vodom i parče kruha, koji je imao ukus kao da je pravljen u sapunici, bio je svakodnevni jelovnik. Imali su samo dva minuta vremena da pojedu svoju porciju. Nerijetko se, uz ručak dobijala i poneka palica, kako u odlasku, tako i u povratku sa ručka, koji je tek malo ugrijavao gladne stomake.

Na ručak se išlo kroz uzani hodnik, koji se na svome kraju račvao, desnom stranom prema stepeništu, koje vodi na sprat sa kancelarijama inspektora, gdje su vršena saslušavanja svih zatočenika, i lijevom stranom, koja kroz uzak hodnik vodi u rudnički restoran, gdje su i oni jeli. Nerijetko su baš na mjestu razdvajanja hodnika stražari posipali vodu po uglačanom betonu, da bi bilo klizavije. Ako bi se neko od zatočenika u trku pokliznuuo i pao, kao gladne zvijeri kad ugledaju lešinu, ustremljivali su se stražari na tog nesretnika. Palicama, najčešće napravljenim od debelog električnog kabla ili od nekog tvrđeg drveta, tukli su zatočenike onako u trku. A onda su neke od njih vodili gore na sprat, na obavezna saslušanja, ili bolje reći na "doradu" već započetog posla.

Uz prisustvo ispitivača, inspektora stanice milicije iz Prijedora, tukli bi ih cipelama, bokserima, željeznim šipkama i ko zna sve kakvim pomagalima za nasilno priznavanje i potpisivanje izjave, najčešće već smontirane priče. Obično su ih tjerali da priznaju da su učestvovali u napadu na Prijedor, da

su nosili oružje, da su im nađeni spiskovi za likvidaciju uglednih Srba, da su...

Te montirane priče, nastale u nekoj političkoj kuhinji SDS-a ili u glavama onih koji su sve ovo i započeli, za njih su bile gotov materijalni dokaz za primjenu nasilja i torturu. Cilj im je bio potpuno jasan - uništiti svaku perspektivu svakog od ovih ljudi ovdje.

Jednog su mladog ljekara iz Kozarca, zvao se Mensur Kusuran, tjerali da prizna da je uzimao lijekove iz svoje ordinacije i skrivao ih u podrumu svoje kuće, da bi ih kasnije doturao Muslimanima. Mensur naravno o tome nije imao pojma. Kleo se svačim da nikada niti jedan lijek nije ponio sa sobom kući, ali ništa mu to nije pomoglo. Tjerali su ga da potpiše izjavu, da prizna. Ustvari, ta pisana izjava bila je već pripremljena presuda za njega. Na kraju se Mensur sjetio da njegova kuća uopšte i nema podruma. Ispitivači su se samo kratko pogledali i podrugljivo nasmijali, a onda su pozvali jednog stražara i kazali da ga vrati u njegovu spavaonicu. Mensur je bio jedini ljekar za koga se sada zasigurno zna da je preživio strahote logora "Omarska".

Drugom prilikom su Esu Mehmedagića, uglednog prijedorskog društvenog radnika, optuživali da je za vrijeme napada na Prijedor bio snajperista, mada su svi znali da je Eso bolovao od progresivnog slijepila i da se ni ulicom nije mogao kretati bez ličnog pratioca. Eso nije mogao trpiti te silne udarce i potpisao je, a nije ni vidio šta. Nažalost, to je platio životom.

U prostoriji sa Đemom bilo je oko šest stotina zatočenika, u ne baš prevelikom prostoru, u kojemu su nekada bili garderobni ormari za radnike koji su doskora radili u ovom rudniku, i koji su se ovdje presvlačili u radna odijela, po dolasku na posao. Ti ormari su bili prebačeni u kupatila koja su se nalazila odmah pored te prostorije. Očito je bilo da je sve to planski pripremano za „doček" nespskog življa Prijedora i njegove okoline. Najmlađi zatočenik je imao tek četrnaest godina, neki dječačić kojem su

pobili cijelu familiju, iz Bišćana, sela svega nekoliko kilometara udaljenog od Prijedora, a najstariji sedamdeset i četiri godine, čika Gredelj iz Čejreka, sela takođe nadomak Prijedora.

Samo zid ih je dijelio od garaže, ne veće od dvadesetak kvadratnih metara, gdje je bilo smješteno stotinu i šesdeset mještana Kozarca, gradića udaljenog desetak kilometara od Prijedora, sa skoro stoprocentnim muslimanskim življem.

Priče o događanjima u Kozarcu za vrijeme napada srpskih vojnih i policijskih snaga ličile su na najkrvavije bajke nekih davnih ratova. Ubijani su na ulici, u svojim kućama, u zbjegovima. Cijele porodice su pobijene. Jedan od srpslih dobrovoljaca „čisteći" po Kozarcu naišao je na jednu grupu koja se pokušala skriti u jednom podrumu. Izvadio je ručnu bombu sa svoga opasača, izvukao osigurač i ubacio je u podrum. Potom je sa nekoliko rafala dokrajčio one koji su još davali znake života. Među njima bilo je i žena, i djece. Niko iz te grupe nije preživio.

Ovi ovdje, smješteni u garaži su, u napadu na svoje mjesto, pružali kakav takav otpor Srbima i prema njima su stražari bili najrigorozniji. Trpili su najstravičnija mučenja. Ovih stotinu šesdeset su uhvaćeni negdje oko Benkovca, na Kozari. Većina ih je imala oružje, jer su imali namjeru da preko Kozare dođu do rijeke Save, a onda u Hrvatsku, ali u nemoći da pruže jači otpor - predali su se. Pa zar nisu sa radija čuli da se svima onima koji predaju oružje garantuje potpuna bezbjednost. Bili su veoma "bezbjedni" u ovom malom prostoru na temperaturi od preko 40 stepeni, pocijepane odjeće i bosih nogu na golom betonu.

Bilo je stravično slušati njihova zapomaganja i vapaje. Dani topli, vreli, a noći sparne, kako znaju biti samo u ovim krajevima u to doba ljeta. Bili su potpuno iscrpljeni, na izmaku snaga, gladni i žedni i tražili bi vodu od stražara. Kroz razbijeni prozor, visoko iznad njihovih glava, tek ponekad ubacivali su im plastične posude sa vodom i ta žedna grla su se pomamno bacala za tim kapima, koje život znače. Otimali bi se o posudu, tako da se više vode prolijevalo nego što bi uspjeli da saspu u

svoja žedna grla. Onda bi tu praznu posudu dizali iznad glave, naginjali je i dugo je tako treskali u zraku iznad otvorenih usta, da iz nje izvuku i posljednju kap.

Poneko, tek nakvašeno grlo, tražilo je još vode. Stražari su se kikotali i obećavali im još, ali su od njih tražili da im pjevaju četničke pjesme.

Morali su. Čula se pjesma:

"Ko to kaže, ko to laže Srbija je mala;
Nije mala, nije mala, Triput ratovala..."

"Od Topole, od Topole, pa do Ravne Gore,
Svud su straže, svud su straže Generala Draže..."

"Oj Alija, oj Alija, ako bude rata
Ubiću te, zaklaću te k'o Miloš Murata..."

(Pjesma koja govori o velikoj mržnji Srba prema predsjedniku Aliji Izetbegoviću.)

"Turkinja se pred džamijom klela, da je samo
Srbina voljela..."

- Jače! - govorili su stražari - Jače, ako hoćete da dobijete još vode.

I taj hor mučenika pojačavao je pjesmu.

- Još jednom i dobićete vodu, - smijali su se stražari grohotom i uživali u ovoj svojoj pokvarenoj igri, kao kada izmiču slamku utopljeniku.

- Jače, još jednom! - A jadnici su pjevali i po nekoliko sati, očekujući da će bar malo utoliti žeđ ove sparne noći.

Crni gavrani slutnje nadletiše Kozaru.

Fiziološke potrebe su vršili u jednu plastičnu kantu, koja se nalazila uz limena vrata garaže. Kada bi neko mokrio, onda su se ostali okupljali oko njega i skupljenim dlanovima hvatali mokraću i njome kvasili ispucale usne, a mnogi su je i pili.

Spavali bi stojeći, jer u tako malom prostoru, tako brojni, drugačije nisu ni mogli. Oni do zida držali bi ruke visoko iznad sebe i njima se naslanjali na zid i tako se bar malo razhlađivali. Ispod dlanova im se boja topila i klizila naniže stvarajući ružne i nepravilne reljefe.

Jednom je jedan, od alkoholom dobro natopljenih stražara, bez ikakvog povoda, ispalio rafal kroz limena vrata garaže. Začuli su se jauci i zapomaganja. Kasnije se čulo da je od tog rafala jedan zatočenik ubijen, a četvorica teže ranjena. Tu četvoricu ranjenika su negdje odvezli, navodno u bolnicu, ali više ih niko nikada nije vidio.

Jednom je i Đemo vidio, kroz široka vrata svoje spavaonice, te jadnike iz garaže kada su ih izveli napolje. Odvojili su jednu grupu, tek desetak njih, i odveli ih jedno tridesetak metara, na travnjak ispred garaže. Naredili su im da se skinu potpuno goli.

Počeli su da skidaju ostatke svoje pocijepane i prljave odjeće i da je stavljaju na jednu hrpu pored sebe. Oko njih su bila raspoređena četiri stražara, podobro pijana, vidjelo se to po njihovim pokretima, po zamuckivanju dok su naređivali ovima da se skidaju. Njihovo svlačenje, stidljivo zaklanjanje rukama, pratili su ciničnim i podrugljivim pogledima.

Jedan visoki čovjek, skoro dva metra, zarastao u dugu bradu, što je bio znak da je već dugo u zatočeništvu, odbio je da se skine, ustvari, samo je prkosno stajao i ćutao ne čineći baš nikakve pokrete. Stajao je onako pognute glave i nijemo posmatrao događanja oko sebe. Prišao mu je jedan stražar i glasno mu naredio:

- Skidaj se, ili hoćeš da ti to ja uradim.

Pri tom mu je stavio vrh cijevi puške pod vrat.

Ovaj je i dalje stajao ne napravivši ni jedan pokret, baš ni jednim dijelom tijela. Prkosnik je tako stajao, kao kip, ne želeći

ni da pogleda u pravcu stražara koji mu se unosio u lice.

- Poginuće jadan, ubiće ga! - reče neko iza Đeminih leđa, neko od onih, koji je svoju sudbinu dijelio zajedno sa Đemom u istom prostoru. Đemo se nije ni okrenuo da vidi odakle dopire taj glas, samo je nijemo i dalje gledao kroz gornji dio prljavih staklenih vrata, koja su ih dijelila od stražara i očekivao šta će se dalje događati sa ovim prkosnikom, ali i sa ostalom grupom Kozarčana, koji su i sami sve ovo samo nijemo promatrali.

Stražar je, videći da je ovaj uporan u svojoj nakani da ne ispuni njegovu naredbu, okrenuo svoju pušku naviše i opalio u zrak nekoliko metaka.

Ponovo se ništa nije dogodilo. Samo je sa obližnjeg drveta odlepršalo nekoliko divljih golubova i uz lepet krila nestalo iz vidokruga.

Ovaj je i dalje prkosno stajao i ne pomjerivši se. I, dok je još iz vrha cijevi izlazio plavičasti dim, stražar ga kundakom puške udari posred glave, jedan put, dva puta... i jadnik je pao. Tada ovaj dodade pušku drugom stražaru i krenu rukom prema pojasu. U slijedećem trenutku u ruci mu zasija nož, dugi vojnički. Sagnu se pored ovog jadnika, uhvativši ga onom drugom rukom za kosu i stavi mu nož ispod vrata. Pridruži mu se još jedan stražar, uz psovke. I njemu se u ruci presijavao nož, a ostala dva stražara se malo izmakoše i okrenuše cijevi pušaka prema grupi, motreći na svaki njihov pokret.

Ova dvojica su noževima kidali odjeću sa ovog jadnika, ono malo krpica što se raspadalo od prljavštine i nepranja. To je sve trajalo samo nekoliko trenutaka. I kada su se podigli ovi sa noževima, uniforme su im bile okrvavljene a zrakom se prolamao jauk, dug, glasan i nadasve bolan. Parao je uši, tijelo prožimao jezom.

Đemo nikada u životu nije čuo bolniji krik, a nakon toga nikada nije vidio užasniji prizor. Taj jadnik se pridigao, ili bolje reći pokušavao je da se pridigne i dalje ispuštajući nesnosne krike. Bio je potpuno obliven krvlju.

Jedan od stražara je dohvatio crijevo za vodu, koje je virilo

tu, iz hidranta i iz kojega je tekao jak mlaz vode i počeo je polijevati tog nesretnika. Voda se miješala sa krvlju i tekla niz njegovo iscrpljeno, mršavo i golo tijelo, dok se on, kao ranjeni Kiklop sagibao, dizao ruke iznad sebe, spuštao ih naniže, braneći se tako od udara jakog mlaza vode, a iz njegovog grla odzvanjao je glas raspamećene boli.

... I tada je Đemo vidio, da, dobro je vidio, svi su vidjeli, čovjeku je bio odrezan polni organ i jedna polovina debelog mesa. Đemo se više ničega nije sjećao. Ta spoznaja strave i užasa oduzimala mu je svijest na trenutak.

Tek kasnije su mu ispričali da su tog jadnika, koji je nedugo potom podlegao mučenjima, odvukli do kontejnera sa smećem, polili ga benzinom i zapalili.

Ostale su vratili u garažu.

Kada su počela saslušanja, garaža se polako praznila. Neke su odvodili, niko nezna kuda, a oni „manje krivi" ostajali bi, nakon saslušavanja, na betonskoj pisti između hangara i restorana, gdje su i spavali. Nekoliko sati je i Đemo proveo u toj garaži. Bilo je to prije nego što su ga prozvali na saslušavanje u jednu od kancelarija inspektora. Sada je ostalo ne više od pedeset ljudi, živih svjedoka ovog zatočeništva iz, sada već čuvene garaže.

Taj svevremenski strah zavlačio se u kosti, prožimao tijela. Trebalo je imati snage i stojećki podnijeti sva ta poniženja, uvrede i mučenja.

Žalosna je to i poražavajuća činjenica: čovjek čovjeka stavlja u takve položaje, koji ne dolikuju ni životinji.

Desetak dana po dolasku u Omarsku sa jednom ovećom grupom doveden je i Kemo, Đemin komšija, odmah prva zgrada do kanala. Kada je ugledao Đemu strah mu se u trenutku iščitavao na licu. Sjeo je, kao da ga je neko rukom gurnuo i na trenutak je zanijemio. Činilo se po izrazu lica kao da je tog momenta ugledao avet. Đemo mu je prišao da pita kako su

njegovi, je li sve u redu.

- Jesi li ti to Đemo...? Ne mogu da vjerujem...!? - i počeo je da ga pipa po licu i vratu, izražavajući čuđenje.

- Šta ti je, ja sam, što me tako gledaš? - Pokuša Đemo da prekine tu šutnju.

- U gradu se pročulo da si ubijen odmah po dolasku u Omarsku, - reče Kemo, konačno obrazlažući tu količinu straha na svome licu. Zatim ustade i prigrli Đemu.

- Eh, baš mi je drago da si živ. Juče, prije nego što su došli po mene, vidim tvoga Denija sa nekom djecom iz komšiluka, kod nas pred zgradom. Naviknut da ga uvijek srećem veselog, razdraganog, učinilo mi se da je tog trenutka bio nekako tužan. Prišao sam mu i upitao ga:

- Šta je Deni, što si tako tužan, da se nije šta dogodilo?

- Kako ne bi bio tužan, tamo u logoru su mi ubili tatu, - kroz suze rekao mi je Deni.

- Zato u prvi mah ne povjerovah da si to ti! - Sada već uz blagi osmijeh na licu govorio je Kemo.

- Kažu da lažna najava smrti uvijek produžava život! - Nasmiješi se i Đemo.

Prolazili su dani, današnji sličan onom jučerašnjem, sutrašnjem još sličniji. Dani sparni, pa dani kišoviti, pa onda opet dani kišoviti, pa dani sparni. Mršava i krhka tijela postajala su svakim danom još mršavija.

Zatočenici sa izrazom neizmjerne patnje na blijedim licima i nepovratno izgubljenim duševnim mirom i povrijeđenim ljudskim dostojanstvom brojali su dane. Nekim komadićem kamena, koji se nekako našao tu u prostoriji urezivali su crte na ciglama pregradnog zida koji je spajao tu veću prostoriju sa jednom manjom, i tako računali broj provedenih dana u logoru.

- Izbrojite koliko ima cigli u ovom zidu, toliko ćemo dana provesti ovdje. - govorio je Mujica prvih dana po dolasku u Omarsku. Đemo je nekoliko puta počeo da broji cigle, ali kada je nabrojao do stotinu i vidio da to nije ni četvrtina zida,

odustajao je, a izraz lica govorio je sve.

Bojao se da se to Mujicino predviđanje i ne ostvari.

- Nećemo mi odavde do vašara! - dodavao je Mujica.

- Vašar je tek 2. augusta, predugo je do toga. - javio bi se neko od zatočenika iza Đeminih leđa.

- Do tada bi svi pomrijeli u ovakvim uslovima.

- I duže, ako uopšte iziđemo odavde, - dodavao bi Mujica.

Onda bi svi otišli na svoje mjesta i zagonetno vrtjeli glavama gledajući u pravcu mjesta gdje je bio Mujica, a on je, osjetivši da ga upitno gledaju, širio usne u neki zagonetni osmijeh.

Po i onako uskom prostoru kretalo se što manje, čuvala se snaga. Poredani po podu, na svojim posteljama od kartona, pocijepanih i prljavih dijelova odjeće na sebi, ljudi, kao uzidani u ovu tamu, sve su manje pričali, zatvarali su se u zidove šutnje. Činilo se da i tako štede, energiju, snagu, na čas zaboravljajući na duboke uvrede sudbine.

Noć, nikada da prođe, tek ovdje joj se osjećala sva dimenzija trajanja. A jutro nikako da stigne, da svane, da bar tračak svjetlosti izvuče bar malo blijedila sa izmučenih lica. I ne nadaju mu se baš previše, i ne raduju mu se. A pitaju se i što bi se radovali? Šta bi se to jutrom novo moglo dogoditi da promijeni ove tamne logoraške slike?

Ništa, samo nova batinanja, vika čuvara, tuče gore u kancelarijama inspektora i nova gomila leševa na travi pred Bijelom kućom, kao rezultat noćnog orgijanja ovih što im mržnja kao poplava navire iz krvavih očiju.

U dušama ovih drugih, kojih je svakim danom sve manje, odavno su pogašena sva svjetla, zatrti putevi koji vode naprijed. Gledajući u oči vlastitoj bespomoći oni samo ćute, jer samo to im je ovdje i dopušteno. Sve ostalo je vezano za volju čuvara i njihovih komandi. U sebi nose svu nemoć novorođenčeta, i kao da pomirljivo čekaju da se ovaj bol u njima već jednom ugasi. Bolan osjećaj beznađa, ubijao je u njima svaku želju za životom.

Ipak, negdje u podsvijesti su znali da moraju preko ovog bezdana, preko ponora. Čovjek je po rođenju predodređen za neprestanu borbu. Ne smiju odustati!

Brade im narastale, sijedile im kose nepočešljane. Jednom od zatočenika je tokom samo jedne noći kosa potpuno pobijelila. Od siline straha je sasvim posijedio.

To veče su ubijali gore u kancelarijama inspektora, tačno iznad Đemine prostorije, a tupi zvuci udaraca i krikovi onih gore čuli su se do samoga jutra. Niko nije ni oka sklopio.

- Čujete li, ono tuku moga sina! Znam njegov glas! - govorio je Mustafa Tadzić nastavnik fizičkog, iz Kozarca, dok je i sam isprebijan sjedio na jedinoj stolici u prostoriji na koju su sjedali oni koji zbog prebijenih udova i rebara nisu mogli da legnu na pod sa ostalima. Nakon nekoliko dana prozvali su ponovo i Mustafu. Nikada se više nije vratio.

Tih dana se pojavila i jedna nova napast, koja je svu muku učinila još težom i nepodnošljivijom. Ljudi se danima nisu kupali, nisu ni imali čime i pojavile su se uši. Ispočetka su ih onako stidljivo, da ih neko drugi ne vidi, vadili iz kose i tucali između nokata. Kasnije je to postala masovna pojava i sa svakim pokretom skoro su same ispadale iz glave. Molili bi jedni druge da im razmeću kosu i da im na glavi ubijaju te nametnike.

Govorili su:

- Pored onih tamo, evo dobili smo još jednog neprijatelja.

Kasnije su se uši pojavile i na garderobi, ako su se ta otrcana parčad odjeće uopšte mogla tako nazivati.

Najteže su ipak bile noći. Duge, preduge, bezsane i nikako da prođu. Ljudi se češkaju po glavama, ispod pazuha i po cijelom tijelu. Taman kada pomisliš da se možeš opustiti koji minut i zatvoriti oči, one napadnu.

Jad i nemoć prikovala se silno za utrobe ovih ljudi.

Ipak i od najgoreg ima još i gore. Napolju pucaju. Čuju se jauci i nova batinanja, plač i krici. A kada bi se noć tiho zavukla duboko u široko prostranstvo Potkozarja počinjale su noćne prozivke. Ne znam da li se nešto gore i strašnije u životu može doživjeti od toga. U sitne noćne sate, obično kada noć duboko

zađe u drugu polovinu, samo se pročuje glas nekoga od stražara, koji bi otvarao vrata i udarao prvoga do vrata:

- Budi ih, sve!

Ovaj budi sve oko sebe, oni bude dalje i sve tako redom. Onda stražar glasno kaže ime i prezime jednoga, ili više njih iz te prostorije, i oni moraju poći sa stražarom. Poslije pola sata, sat, a ponekad i duže ubace ih, kao vreće kroz vrata, okrvavljene i izubijane, često sa slomljenim udovima, a ponekad i sa vanjskim prelomima kostiju. Onda bi im pomagali oni pored njih, onako kako bi znali i umjeli. Stavljali bi im nakvašene krpe po ubojima, zamotavali im ruke ili noge dijelovima pocijepane košulje, majice, od vrata otkidali komade šperploče i time imobilisali prijelome. Ta slika je ostavljala teške posljedice na duševno zdravlje zatočenika. Postajali su još ćutljiviji, totalno su se povlačili u sebe.

Stražari bi se ponekad poslužili i lukavstvom. Znajući neka prezimena koja se najčešće pojavljuju u tim krajevima, ušli bi u prostoriju i glasno prozivali:

- Jakupović!

- Je li ja ili Mustafa? - Javljao se neko iz sredine prostorije, neko ko je naivno nasjeo na još jednu pokvarenu igru stražara.

- Obojica, - cerekao se stražar.

Ova dvojica su debelim batinama platili svu svoju naivnost.

- Sivac... Krkić... Softić, - prozivali bi stražari kasnije, ali niko se više nije javljao.

Nakon desetak dana u Đeminu spavaonicu doveden je i doktor Eso Sadiković, ugledni specijalista za uho, grlo, nos, primarijus otorinolaringolog. Čovjek, kojeg su svi Prijedorčani poznavali i voljeli. Bio je primarijus otorinolaringologije, vrhunski stručnjak u toj oblasti. Ali bio je čovjek kojeg si u svako doba dana ili noći mogao nazvati i zatražiti njegovu ljekarsku pomoć. Pomagao je podjednako i onima koje je dobro poznavao kao i onima sasvim nepoznatima, kada bi zatražili njegovu ljekarsku uslugu.

Doktor Eso Sadiković je inače, pod patronatom Ujedinjenih Naroda, nekoliko godina službovao po mnogim zemljama svijeta: Libija, Novi Zeland, Samoa...

Prije nekoliko godina vratio se u svoj Prijedor, koji je neizmjerno volio, mada to nije bio njegov rodni grad. Nekoliko mjeseci pred ratna dešavanja dobio je ponudu od UN-a da ide na službovanje u Johanesburg, u Južnu Afriku, ali je to odbio.

- Neću ja nikuda iz Prijedora. Kako bude mom narodu, neka bude i meni! - govorio je doktor.

Doktor Eso je bio i posljednji predratni predsjednik Udruženja otorinolaringologa Jugoslavije, do tada jedan od najmlađih.

Nije bio član ni jedne političke partije ali je svojim autoritetom pokušavao da pregovorima izbjegne ono, što se, kasnije će se pokazati, nikako nije moglo izbjeći. Čovjek koji je prije svih ovih događaja veoma često na lokalnom radiju, pozivao svoje sugrađane na mir, na toleranciju, na dostojanstvo i razumijevanje. Ovi vani su ga najbolje "razumjeli". Uhapsili su ga u njegovoj kući i doveli ovamo u ovu fabriku straha.

I ovdje, u logoru, doktor je ostao doktor i htio je svakome i u svako doba da pomogne.

Veoma često su ga pozivali i stražari i on bi izlazio napolje. Morao je svoje medicinsko umijeće primjenjivati i na njima. Naime, stražari su se ponekad, nevješti oružju, samoranjavali. Uvijek su išli sa otkočenim puškama i ponekad je prst zatitrao na obaraču. Najčešće su se ranjavali u noge, jer su puške i najčešće nosili obješene onako, niz nogu. Za njihove ranjenike Eso je dobijao lijekove, čiste zavoje i sve što je trebalo, a za zatočenike - ništa, bas ništa.

Đemo je jednom gledao kako je doktor Eso šivao ranu na glavi jednog zatočenika, kojeg je, dok je išao na ručak, jedan od stražara mlatnuo željeznom šipkom po glavi. Krv je liptila na sve strane. Eso je tada pričao da u glavi ima najviše krvi i zato je to tako. I nastavio je da šije ranu tom zatočeniku. Šio mu je običnom šivaćom iglom i običnim krojačkim koncem, jer drugo

ništa i nije imao. Ovaj se stezao, grčio i trpio bol, dok mu Eso nije napravio nekoliko šavova na glavi. Kad mu je nestalo konca, uvlačio bi vlasi kose u iglu i tako šio rane.

Odnekud je nekako nabavio i nekoliko plastičnih boca sa infuzijom i iglu, te i na taj način pomagao onima na izmaku snaga. Interesantno je da je imao samo jednu iglu za infuziju ali nikakva infekcija se nije pojavila ni kod jednog od zatočenika kojima je preko te igle davao infuziju.

Doktor Eso je pomagao i onima iz drugih spavaonica, kada bi mu neko dojavio da trebaju njegovu pomoć. Često je pomagao i ženama kojih je bilo oko četrdeset u zatočeništvu u logoru "Omarska". Jedna od njih, majka Mejra, nekako mu je dodala tu iglu i konac kojim je doktor šivao rane.

Među tim ženama bile su i dvije Srpkinje, koje su priveli jer su javno negodovale na ponašanje srpskih vojnika i rezervista prema njihovim komšijama. Jedna od njih bila je i Đemina komšinica Jovanka, koja je stanovala baš u onoj zgradi, iz čijih su ulaza Đemu i ostale njegove komšije priveli ovamo.

Žene su najčešće spavale po stolovima, u kancelarijama, gore na spratu, odmah iznad Đemine spavaonice. U tim prostorijama su po danu bili inspektori koji su tu vršili saslušavanja zatočenika. Nakon obavljenog posla inspektori su odlazili u ranim večernjim satima, oko pet, a vraćali bi se ujutro oko osam.

Stražari bi žene danju, dok su trajala ta mučna saslušavanja, vodili u kuhinju ili restoransku salu. Neke su pomagale oko sipanja hrane i pranja suđa, ali ih je većina sjedila po cijeli dan u restoranu i nijemo posmatrala maltretiranja zatočenika za vrijeme ručka.

Sjeća se Đemo da je baš Jovanka nekoliko puta, onako tajno, da je stražari ne primijete, njegovom sinu Ariju tutnula nešto u ruku, dok se sa svojom grupom vraćao sa ručka i prolazio pored mjesta gdje su sjedile žene. Obično je to bio komad kruha, a jedanput mu je dala čak i komadić čokolade. Đemo se, tek malo klimnuvši glavom, onako u prolazu, da koji stražar ne primijeti,

zahvaljivao komšinici. Među tim ženama bila je i Nuska Sivac, sudija Opštinskog suda, i stomatolog Biba Harambašić, Jadranka Cigelj i još mnoge, koje je Đemo manje poznavao.

Jedna od njih imala je dva sina ovdje u logoru, Elvisa i Enesa, smještenih baš u Đeminoj spavaonici, i često im je krišom doturala hranu. Ponekad bi joj neki bolji stražar dozvolio da sinovima sipa malo više u tanjir, da im da veće parče kruha. Bol majke se očitavao na licu svaki puta kada su sinovi poslije ručka odlazili u svoje spavaonice.

Jednu od zatočenica, Hajru Hadžić, mladu djevojku iz Kozarca su odveli u Bijelu kuću i tamo je boravila u jednoj manjoj prostoriji zajedno sa još pedesetak zatočenika.

"Bijela kuća", kako neprimjeren naziv za prostor u kojem su vršili najveća zlodjela. Fasada kuće jeste bila bijela i nalazila se odmah do prozora restorana, tek dvadesetak metara udaljena. Imala je četiri prostorije osrednje veličine i jedan klozet, kojega su samo stražari smjeli upotrebljavati. Ostale su vodili napolje, na livadu, da vrše nuždu. Izvodili bi ih u grupama po četiri, pet, nekada i pojedinačno. Ta potreba za klozetom mnoge je stajala debelih batina a neke i života.

Jedne noći, dok je napolju neprekidno padala kiša, prozvali su Mehmedaliju Sarajlića, uglednog građanina Prijedora, starog oko 60-tak godina, potpuno sijede kose. Izveli su ga napolje i natjerali da se skine potpuno go, onako na kiši, na prohladnom vremenu. Zatim su ga tako gologa uveli u prostoriju u kojoj je bila i Hajra, djevojka koja nije imala više od 22-23 godine. I nju su stražari prijeteći natjerali da se skine, a onda ih oboje tjerali da vode ljubav pred svima. Ostali zarobljenici su prestravljeni sve to ćutke posmatrali, uveliko poniženi dubokim osjećajem potpune nemoći.

Čovjek je molio, preklinjao, govorio im da mu ova djevojka ovdje može biti unuka...

Stražari su se smijali cinično, divljački i unosili mu se prijeteći u lice.

- A vidi ti staroga, ti bi još da biraš? Mi trenutno mlađe nemamo, ako je valjala nama, što ne bi valjala i tebi.

Djevojka se samo stidljivo zaklanjala rukama i molila stražare da je puste da se obuče.

- O ne, - govorio je jedan od njih - pristaće on, i te kako, - i bestidno nakezio vidno pocrnjele zube.

- Izvedite ga onda napolje na kišu! - naredio je ostalim stražarima, bez imalo grižnje savjesti, jer taj čovjek bi mu po godinama mogao i djed biti.

- Uvedite ga tek kada pristane! - kezio se i dalje.

Uveli su ga ponovo poslije dva sata provedenih na kiši, onako gologa, a te noći nije bilo nimalo prijatno čak ni u toploj garderobi stajati napolju, jer uz kišu je vjetar donosio i hladniji zrak.

Dugo je Mehmedalija ćutao, od stida ne želeći ni da gleda prema stolu na kojemu je ležala obeščašćena djevojka. Nije želio da bude dio zabave ovih od boga određenih i ponovo je odbio:

- Ne, neću. Bog će vam za sve ovo platiti. Šta vam je kriva ova djevojka, pa ona je tek zakoračila u život...?

Nisu ga slušali, već su počeli da ga biju kundacima i čizmama. Ponekad su mu vrh puščane cijevi zarivali u slabašno tijelo, tukli ga svim i svačim.

Nije izdržao. Pao je, odmah tu pored stola, tačno pod noge tim zlotvorima. Kao da ih je to još više razdražilo, nastavili su da ga tuku još jače. Trpio je silne udarce vojničkih cokula, kundaka, ali ni glasa ispuštao nije.

- Izbacite ga napolje! - naredi jedan od stražara.

- Vidi ti staroga, on bi još da bira.

Iznijeli su ga na travu, desno od ulaza u Bijelu kuću i tu ga ostavili.

Ujutro je bio mrtav.

Stražari su imali poseban tretman za prijedorske gazde, vlasnike restorana, kafića i raznih privatnih firmi.

- Ko je od vas vlasnik konfekcije „Tea“ iz Kozarca? - pitao je kasnije jedan od stražara, dok se prkosno naslanjao na dovratak jedne od prostorija sa zatočenicima.

- Ja sam. - javio se Hamdija Balić, vlasnik firme sa preko stotinu zaposlenih, koja se bavila modnim dizajnom, šivanjem i prodajom tekstila, i čija je velika zgrada, u napadu na Kozarac, zapaljena i srušena do temelja.

- Izlazi napolje, odmah! - prodera se stražar, dok mu se kroz nakežene usne provlačio podrugljiv osmijeh.

- Je li sa stvarima? - upita tiho Hamdo, tako su ga prijatelji zvali.

- Šta će ti stvari, tamo gdje ideš ne treba ti ništa. - Smješkao se podrugljivo i dalje stražar, ne krijući u očima svu mržnju prema čovjeku kojega je možda prvi puta u životu vidio.

Hamdo se podigao sa svoga mjesta, zabacio svoju dugu svijetlu kosu i prošao pored stražara napolje, i ne pogledavši ga. Stražar još jednom ošinu pogledom ove u spavaonici, zaprijeti im kažiprstom, kojeg potom stavi uspravno preko usana.

- Tišina! - i krenu za Hamdom.

Kasnije se pročulo da je neko od zatočenika čuo razgovor jednog stražara i Hamde. Stražar ga je pitao gdje mu je novac koji je zarađivao sa svojom firmom koja je veoma uspješno poslovala. Hamdo je prvo govorio da nema novca, da je ostao u zgradi koju su mu zapalili, ali kada stražar prijeteći repetira pušku Hamdo popusti.

- Novac sam zakopao u zemlju, u jednu plastičnu vreću, blizu zgrade u kojoj je moja firma, odmah uz obalu potoka koji protiče nedaleko odatle.

- Odvest ćemo te tamo pa ćeš nam pokazati to mjesto.

Hamdo je samo slegnuo ramenima, shvativši u trenutku svu bezizlaznost te situacije.

Oni bliže vratima vidjeli su kasnije da je on sjeo sa nekim od stražara u automobil i da su ga ovi odvezli nekuda van logora.

- Ako ih slaže i ne pokaže im mjesto gdje je sakrio novac, ubiće ga. A ako im i pokaže to mjesto, i ovi iskopaju skrivenu

vreću sa novcem, opet će ga ubiti. Oni ne žele žive svjedoke svojih nedjela! - govorio je jedan Hamdinih komšija dok je automobil nestajao iz vidokruga onih koji su se tiskali oko staklenog okna na vratima, odakle se mogao vidjeti plato ispred logorske zgrade.

Bio je u pravu. Hamdo se više nikada nije vratio. Glavom je platio svoju naivnost. Vjerovao je da će novcem moći da kupi dobrotu ovih zvijeri, da kupi ono što ovi nikada nisu ni imali.

Po zvjerstvima činjenim u Bijeloj kući najviše se isticao neki vojnik Zoka, koji je čak i noću nosio sunčane naočale sa staklima sjajnima kao tamna ogledala i koji je za sebe nadmeno govorio da je najjači srpski vojnik u cijeloj srpskoj armiji. Često je u ruci držao letvu, dužine oko jednog metra na čijem je jednom kraju bio ukucan veći ekser. Oštri vrh eksera, nekih 5-6 santimetara virio je iz letve. Išao je po prostorijama i tom letvom i ekserom tukao ljude. Mnogima se unosio u lice i pitao:

- Koje ti je oko draže?, neke bi pogledao naniže:

- Koje jaje...?

Jednom je momku istu takvu letvu, ali nešto kraću, zakucao u bosu petu i zaprijetio mu, ako pokuša da je izvadi da će ga prvom prilikom ubiti. Taj momak je poslije samo nekoliko dana, nakon što mu se rana zatrovala i počela da curi, umro u strašnim mukama.

Otimanje novca, satova i ostalih vrijednosti od zatočenika bila je svakodnevna navika stražara, ne samo u prostorijama Bijele kuće već i u svim spavaonicama, kojih je bilo najmanje desetak. Od zatočenika su otimali čak i cigarete koje su im sami prodavali.

Jednostavno, uđe stražar i kaže:

- Za deset minuta da ste sakupili 200 maraka ili ću strijeljati prvih deset do vrata, i pritom napravi pokret puškom, kao da će to odmah i uraditi.

Potraje to nekoliko trenutaka a onda stražar ode, iziđe iz spavaonice, ne dajući im vremena ni za kakav odgovor, niti

objašnjenje, da ljudi nemaju više novca, da im je već sav novac otet, da...

Onda su prevrtali džepove, vadili sve što je bilo u njima i davali nekom od zatočenika, kojeg bi stražar odredio da pokupi novac. Obično bi se sakupilo mnogo manje novca od tražene sume, onda bi stražar tražio još pet-šest ručnih satova, a najviše su im se dopadali satovi marke "Seiko".

Neki od stražara koji su najčešće prodavali ovu „robu" imali su svoje „pomoćnike" među zatočenicima koji su, za njihove potrebe ostalima nevoljno prodavali cigarete i keks, po deset puta većoj cijeni od one stvarne.

Događalo se da jedan stražar da jednom zatvoreniku šteku cigareta i kaže mu da je za sat mora prodati za toliko i toliko novca.

Poslije desetak minuta, kao slučajno, uđe drugi stražar i kako zatekne zatočenika, koji je jadan pokušavao da proda cigarete, ovaj mu otme te cigarete. Ne prođe malo, dođe onaj prvi i, kao da nezna šta se je u međuvremenu dogodilo, traži novac za cigarete. A, naravno ta dva stražara su bila u dogovoru. Nikakva objašnjenja ovoga zatočenika nisu spašavala od debelih batina.

Cigarete su inače bile posebna priča u logoru "Omarska", a čini se i u logorima uopšte. Oni strastveniji pušači, kada bi ostali bez cigareta, hodali bi okolo po spavaonici, tražili nekog ko u tom trenutku puši, čučnuli bi pored njega, unosili mu se u lice i molili:

- Samo jedan dim?

Ponekad bi i desetorica pušili jednu cigaretu, onako od ruke do ruke, od usta do usta. Po jedan ili dva dima i ljutili se na neke koji bi malo jače povukli koji dim više. Često su otvorenih usta po zraku sakupljali dimove, koje bi neki pušač okolo izbacivao.

Događalo se ponekad da niko u spavaonici nije imao niti jedne cigarete. Tada su skupljali prste kao da među njima drže cigaretu, prinosili ih ustima i "odbijali dimove".

Neki su kupili ostatke pikavaca, koji nisu bili duži od dva milimetra, i pravo je umijeće bilo dopušiti cigaretu do te mjere

a ne opeći se. Iz tih pikavaca su vadili ostatke duhana, motali u neke stare novine i to pušili.

Kasnije, kada su ih stražari povremeno počeli puštati napolje iz spavaonice, naravno uz jaku stražu, nabrali bi običnu travu, stavljali je na okvir prozora, sušili na suncu, zamotavali u novinu i tako pušili. Razni čajevi bili su pravi pušački delikatesi.

Činilo se ipak da je doktor Eso bio najstrastveniji pušač u Đeminoj prostoriji. Veoma često bi se podizao na noge, okrećući glavu lijevo, desno i pogledom bi tražio po spavaonici nekoga ko je pušio. Kada bi konačno nekoga ugledao, otišao bi do njega i molio za dim ili dva.

Ispočetka su ga odbijali, tjerali ga od sebe, želeći da njima ostane više. Obično su to radili oni koji ga nisu poznavali. Ali kada su saznali da je doktor, a tek kada su kasnije spoznali sve njegove ljudske kvalitete i kada su se uvjerili da je on uvijek spreman da pomogne svima, sami su mu nudili, zvali ga, polovili sa njim posljednju cigaretu.

Jednom je Đemo od nekog stražara kupio kutiju „Drave" bez filtera. Bila je to nekakva ratna rezerva sa datumom još iz 1963. godine. Sakrio je cigarete u jednu od cipela koje je držao ispod glave. Te stare cipele su zajedno sa parčetom kartona i nekom poderanom košuljom služile kao jastuk.

Ponekad, kada bi doktor uzaludno pogledom tražio nekoga sa upaljenom cigaretom, i kada bi kao najveći gubitnik snuždeno, oborenog pogleda spustio se na pod, Đemo bi, da niko ne vidi iz jedne od cipela izvadio jednu cigaretu. Pozvao bi doktora i pokazao mu je. Doktor bi prišao i, ugledavši cigaretu, činilo se u trenutku, promjenio raspoloženje. Kroz drhtave i pomalo modre usne promolili bi se bijeli zubi kroz koje bi, na trenutak, proletio i osmijeh, onaj njegov, prepoznatljivi.

- Odakle ti? - pitao je otpuhujući dimove jedan za drugim, kao da će mu neko oteti cigaretu iz ruke.

A kada bi ponuđenu cigaretu ispušio do pola, skoro dječačkim osmijehom upitao je Đemu:

- Imaš li još koju?

- Nemam, dobio sam samo jednu, odgovorio bi mu Đemo, i bivalo mu je žao što ga je lagao. Ali morao je, jer poznavao je on doktora dobro. Jer kada bi doktor saznao da ima još cigareta ne bi se odmicao od njega dok i posljednju ne bi popušio. A onda bi opet onim svojim tužnim pogledom kružio po spavaonici ne bi li spazio da se negdje ne dimi.

I dugo je doktor, otpuhujući posljednji dim tek popušene cigarete, molio Đemu da mu da još jednu.

- Daj samo još jednu, pa nemoj više? - govorio je skoro molećivim glasom.

- Zaista nemam više! - ne baš uvjerljivim glasom odgovarao bi mu Đemo.

Dao bi njemu Đemo tada još jednu, pa i više, ali onda bi otkrio svoje tajno sklonište, gdje je držao kutiju sa ostatkom cigareta. Ovako će sa ovih još nekoliko cigareta obradovati doktora još nekoliko dana, dodavajući mu ovako, jednu po jednu.

Dugo je doktor gledao naokolo, pokušavajući nekako odgonetnuti gdje se nalazi to Đemino tajno skrovište, i da li se tu negdje u blizini krije još neka cigareta, a onda zavrtio glavom, načas pogledao Đemu i osmjehnuo se.

- Znaš Đemo, ne vjerujem ti, ali ako, neka ti bude!

I kao ljutnuo bi se odlazeći na svoje mjesto, svega nekoliko koraka od Đeme.

Ipak je često, pridižući se, pogledavao u pravcu gdje je maloprije popušio cigaretu, ne bi li se Đemo smilovao i ponudio mu makar još jednu. Na kraju bi ipak sve to pomirljivo prihvatio.

U Đeminoj spavaonici najčešće cigarete i kutije keksa prodavao je Mujo Crnalić, jedan izuzetno atletski građen momak, kojeg su znali svi Prijedorčani jer je radio na kontroli karata na ulazu u popularno prijedorsko kino „Mrakovica", pa su po njemu tu prostoriju zatvorenici iz ostalih spavaonica kasnije nazvali Mujina spavaonica.

Mujo je dobio zadatak od stražara, da zatočenike u „svojoj" spavaonici svakodnevno prebrojava i postrojava ih u kolone za

odlazak na ručak. U tim prebrojavanjima vrlo često mu je pomagao i Burho Kapetanović, čovjek koji je inače doskora radio baš u ovom rudniku, i svakodnevno je presvlačio svoje radno odijelo baš u toj prostoriji, gdje je eto sada zatočen.

Muju su stražari veoma često znali zvati i kasno noću. Nevoljno bi ustajao, oblačio nešto na sebe i izlazio napolje, za stražarima. Vraćao se, često vrlo brzo sa kojom kutijom keksa i štekom cigareta i prodavao ih pospanim i izmrcvarenim zatočenicima. Trebalo je gledati te gladne, usahle oči, kako pomamnim pogledom prate Muju sa keksom i cigaretama u ruci.

Nekoliko je puta poznati prijedorski ugostitelj Muharem Murselović - Mursel, koji je nekako uspio da sačuva nešto novca, kupovao od Muje cigarete i keks i dijelio ih zatočenicima.

Mujo se stražarima najčešće obraćao sa "druže vodniče" pa su to prihvatili i svi ostali zatočenici, te su tako i oni zvali stražare, kada bi u rijetkim prilikama razgovarali sa nekim od njih, naravno, kada bi ovi bili bar malo boljeg raspoloženja.

Jedno izuzetno sparno veče, negdje iza pola noći, jedan od tih "vodnika" pozvao je Muju da izađe napolje.

On, onako plećat, širokih ramena samo je nabacio tanku majicu, onako ovlaš preko ramena i izašao napolje.

Više se nikada nije vratio.

Slijedećih nekoliko dana u postrojavanju zatočenika za ručak zamijenio ga je Burho.

Nekoliko noći kasnije su i njega prozvali, ni on se više nije vratio.

Sa tih stravičnih noćnih prozivki nije se vratio ni Burhin brat Mehmedalija, direktor ugostiteljskog preduzeća u Prijedoru. Nije se vratio ni Ziko Crnalić, privatni ugostitelj, ni sin mu Armin, zvani Čaruga. On je bio svo vrijeme uz oca, pomagao mu, dijelio sa njim posljednje zalogaje. Čaruga je inače bio veoma omiljen čovjek u svome Prijedoru.

Poslije noćnih prozivki se nije vratio ni Zlaja Beširević, direktor "Bosnamontaže" iz Prijedora, ni profesor Šicer, ni Asaf

Kapetanović, vlasnik najpopularnijeg prijedorskog kafića, ni Nedžad Šerić, predsjednik Opštinskog suda u Prijedoru. Nisu se vratili ni ljekari Jusuf Pašić, Rufad Suljanović, Željko Sikora, Osman Mahmuljin...

- Nekada su ovdje kopali rudu, - govorio je Đemo, gledajući u rudničke kopove u blizini logora.

- Sada ovdje pokapaju ljude.

Svi su ćutali.

Jedino ćutanje ovdje nikada nije bilo zabranjeno. Ono je izražavalo svu tu ružnoću sopstvenog života i nepodnošljive tuge. Bio je to očajnički napor da se bar za trenutak zaborave sve ove nedaće.

Jednom prilikom, kada su stražari bili bolje volje, izveli su jednu grupu na livadu ispred restorana. Jedan od zatočenika se sagnuo i počeo da bere travu, a potom mu se pridružiše i ostali. Neki su je odmah tu počeli i da jedu, neki su je trpali u džepove sa namjerom da je kasnije pojedu ili osuše i naprave čaj ili zamotaju u neko parče hartije i popuše.

Đemo je to sve nijemo posmatrao i bi mu žao tih ljudi kojima baš nikako nije mogao da pomogne, kao ni sebi samome.

Dugo je tako nepomično stajao a onda samo uzdahnu glasno i čežnjivo se zagleda u nebesko plavetnilo u daljini.

-Tamo je moj Prijedor! - reče poluglasno, onako za sebe, a onda dodade:

- Bože da li ću ga ikada više vidjeti!? Kakve su sad njegove ulice, parkovi. U ovo doba godine to je prelijep grad. Kupališta na Sani sada bi trebalo da su prepuna kupača?

Sva tuga mu stade u jednu suzu koja mu se spusti niz lice.

- Ne mogu nas sve potamaniti, - govorili su neki tiho, da ih stražari ne čuju.

- Ostaće bar neko, kao svjedok svih njihovih zala i zlodjela. Iza svakog vučijeg pira ostaje bar krvav trag. Opoganili su nam Kozaru, unakazili Potkozarje.

To im nikada neće oprostiti ni ovi ljudi ovdje a ni sam Bog.

Ponekad su se zatočenici budili noću, kada bi nakratko zaspali, i počeli bi u polusnu dozivati svoje najdraže, djecu, roditelje, buncati, vrištati. Jednom, negdje pred samu zoru, dok je još tišina gospodarila prostorijom u kojoj su spavali, neko se iz sveg glasa proderao:

- Drugovi, mi smo svi živi leševi!

Bio je to Hađo, vatrogasac u penziji i nadasve dobar i pošten čovjek. Kasnije su ga smirili, ali svima u ušima je još dugo odzvanjalo ono Hađino: "... mi smo svi živi leševi."

Jednom, kada su se vraćali sa ručka i u redu po jedan ulazili u svoje spavaonice, Hađo se izdvojio iz kolone i samo je produžio naprijed, tamo prema livadi. Jedan stražar je podigao pušku, okrenuo je prema njemu i pritisnuo obarač. Hađo se okrenu kao da je želio da vidi lice tog vojnika koji je pucao u njega, a onda se zatetura i pade. Ostali, prenerаženi postupkom tog stražara, samo su ćutke ušli u svoje spavaonice.

Kasnije se čulo da je Hađo pogođen samo u rame i da je preživio, pakao Omarske.

Stražari su inače vrlo često znali da kažu:

- Ako vam nešto ovdje u logoru ne odgovara, vi samo krenite prema livadi, ostalo je naš problem.

Nakon nekoliko dana su sve zatočenike izveli iz prostorija na asfaltnu pistu između zgrade restorana i hangara, i bolesne i pretučene, baš sve. Pomagali su jedni drugima da se održe na slabašnim nogama i da se nekako dovuku do piste. Bilo ih je ukupno oko tri hiljade, iz svih spavaonica. Stražari su ih natjerali da stoje što bliže zidu hangara, koji se nalazio nasuprot ulazu u zgradu restorana i kancelarijama ispitivača.

Zbijali su se jedan uz drugoga, dok je sunce nemilosrdno pržilo iznad njihovih glava.

Odnekud se pojaviše vojni transporteri i nekoliko vojnika koji su bili naoružani „do zuba“. Vojnici su se užurbano raspoređivali oko njih, prateći svaki njihov pokret sa puškama na gotovs.

Jedan vojnik, zvali su ga Joja, zbog puškomitraljeza od kojega se ni časak nije odvajao, i po poznatom liku iz partizanskog filma „Kozara“, popeo se na krov zgrade preko puta i stavljao redenike sa mecima u kućište svoga puškomitraljeza. Čuo se jak zvuk zveketa metala. Kada je to završio okrenuo je cijev svog puškomitraljeza prema pisti, zalegao pored njega i nanišanio dole prema ovima na pisti. Vidjelo se da on odavno ne vlada sobom, svojim postupcima, da sam ne donosi baš nikakve odluke. On je kao robot kome drugi određuju program koji upravlja njime, ali čini se i ovim drugim stražarima okolo. Sa prostora gdje su bili zatočenici ni riječ se čula nije. Strah je nadvladao sve.

Đemo je samo jače prigrlio sina Arija. Stavio njegovu glavu ispod svoga ramena, pokušavajući da mu odvrati pogled sa Joje i ostalih stražara okolo.

Dva vojnička transportera, iz kojih su virile po tri prijeteće cijevi, vojnici su pritjerali na nekoliko metara od zatočenika i te cijevi spustili i okrenuli prema njima.

- Sve će nas pobiti! - neko glasno reče.

Ljudi prestravljeni, lica im blijeda, oči pune straha ali i neke gordosti, gledali su pravo u cijevi i stražare i ćutali. Niko ni prstom mrdnuo nije. Činilo se da su na trenutak zaustavljali i disanje, stvarajući tako potpunu tišinu. Stražari sa puškama su prišli bliže prostoru sa zatočenicima i samo se prkosno smješkali. Trajalo je to više od sat vremena, koji se doimao kao vječnost, a onda su ih sve ponovo vratili u njihove spavaonice. Vojni transporteri su, uz jako brektanje motora, napustili logor, a sa njima i ti vojnici. Joja se nikada više nije pojavljivao.

Samo se moglo naslućivati kakav su efekat stražari htjeli da postignu ovakvim načinom prestrašivanja.

Inače, ti stražari su bili momci iz okolnih sela, Omarske, Marićke, Gradine... Svi su bili srpski dobrovoljci i među njima nije bio niti jedan redovni vojnik.

Doduše, obično vikendom, dolazili su u logor i pravi vojnici iz Banja Luke. Redovni stražari su ih nazivali specijalcima.

I bili su zaista pravi specijalisti za lomljenje udova, odvaljivanje unutrašnjih organa, razbijanje lobanje o zid zgrade...

Nekoliko subota i nedjelja imali su prave krvave pirove. Jednom prilikom je jedan od njih, šetajući se oko zatvorenika, koje su izveli na asfaltni plato između dvije zgrade, na glas rekao, tako da su ga svi mogli čuti:
- Danas mi je dvadeset i peti rođendan, a ubio sam samo 23 Muslimana.

Na taj asfaltni plato, kojeg su svi obično zvali pista, izvodili su ih ponekad poslije ručka. Kako je koja grupa iz ostalih spavaonica, nakon ručka izlazila iz restorana, redali bi se i sjedali na pistu sa glavama i tijelom okrenutim suprotno od ulaza u restoran i sobe ispitivača.

Kada bi pak, iz nekih drugih spavaonica, vodili neke nove gore, na ispitivanje, naređivali bi ovima na pisti da legnu na stomak i glavu stave u skrštene ruke ispred sebe, tako da ne mogu vidjeti ništa sa strane.

Tada su obično iznosili polomljene one "neposlušne", a nerijetko i mrtve i tovarili ih u jedan žuti kamionet i odvozili nekuda. Najčešće su stražari pozivali neke sa piste, obično one najbliže, i ti su zatočenici tovarili leševe u taj kamionet, a vrlo često su i sami završavali u tom istom kamionetu, da ne bi ostajali živi svjedoci.

Odozgo prži sunce, odozdo vreo asfalt, a znalo se u takvom položaju ostajati i po desetak sati dnevno, kada su stražari bili lošijeg raspoloženja. Obično se to događalo kada su dobijali informacije da su im negdje na ratištu ginuli njihovi prijatelji ili članovi porodice. Tako su zatočenici po količini batina koje su dobijali znali otprilike šta se odvija na ratištima. I tako skoro svaki dan. Ponekad, veoma rijetko, dozvoljavali su im stražari i da se šetaju pistom ili da sjede, onako bez reda, ali motreni budnim okom vojnika oko piste.

Jedna veća grupa zatočenika provodila je sve vrijeme tu, i danju i noću, jer nije bilo mjesta u spavaonicama. Činilo se da

je njima bilo najteže, jer su u svakom trenutku bili pod prismotrom stražara koji ih baš nimalo nisu štedjeli. Spavali su tu na toj asfaltnoj pisti i u kišne dane kojih je toga ljeta bilo dosta. Tek ponekad, kad su bili najveći pljuskovi, uvodili bi ih u salu restorana, gdje bi po drvenim klupama proveli ostatak noći.

Đemo je, kad su ih izvodili na pistu poslije ručka, veoma teško podnosio te sate na pisti, sa vrelim zracima u potiljku i pogledom u vrelinu asfalta piste.

Jednom je prilikom do njega na toj asfaltnoj pisti ležao Burho glavom naslonjenom na svoje velike ruke. Burho je u jednom trenutku, nježno, da ga ne povrijedi, sa asfalta piste podigao jednoga malenog mrava i prebacivao ga tako sa prsta na prst. Ispod sklupčanih ruku Đemo je na trenutak okrenuo glavu i gledao tu igru malog insekta i velikih Burhinih prstiju. Ugledao je i pomalo grubo lice Burhino dok mu se sa usana začuo šapat, tihi, pretihi:

- Blago li se njemu, on je slobodan, a mi...?

Burho pogleda u Đemu pokazajući mu mrava koji je tražio put da siđe sa njegovih ruku, a onda ga lagano spusti dole i on nestade negdje u vrelini asfalta.

Koliko neskrivene nježnosti u, reklo bi se, u naoko grubom čovjeku, pomisli Đemo.

Drugom prilikom, kada su tako poslije ručka sjedili na pisti, malo slobodnije, sa Đeminom grupom bio je i Rizo Hadžalić, čovjek koji nije imao više od trideset i nešto godina.

Sjedio je mirno i jeo parče kruha, koje nije uspio da pojede tamo u restoranu, jer ih je stražar često požurivao, kao i obično. Naišao je tada jedan vojnik i, uz neki čudan osmijeh, dobacio mu je:

- Prijatno!

Rizo ga je pogledao i na trenutak mu se taj vojnik učinio onako pomalo ljubazan, čak simpatičan. Odgovorio mu je:

- Bujrum!

- Meni "bujrum", majku li ti tvoju balijsku... e, sada ćeš ti vidjeti svoga Boga!

Odjedanput se taj "simpatični" momak preobrazio u goropadnu zvijer. Zgrabio je Rizu za kosu, podigavši ga, i udarajući neprekidno palicom po leđima i glavi, odveo ga je gore na sprat, gdje su bile sobe za ispitivanje, sa svim rekvizitima za mučenje. Poslije svega nekoliko minuta taj isti stražar pozvao je dvojicu sa piste i naredio im da pođu sa njim gore, da pomognu pretučenom Rizi da siđe. Ostalima je naredio da legnu na stomak, glavom okrenutom prema pisti. Doveli su ga, bolje reći donijeli su Rizu i stavili ga pored ostalih na pistu. Poslije se čulo samo bolno jecanje i krkljanje. Niko se nije smio ni pomjeriti, a kamoli prići i pomoći unesrećenom Rizi. Jecanje je postajalo sve tiše i tiše.

- Vodi tu gamad unutra! - poslije naredi jedan od stražara.

Kada su krenuli u svoju spavaonicu, jedino je Rizo ostao da leži na pisti, nepokretan.

Bio je mrtav.

Kasnije su u logor doveli i Rizinu suprugu. Kakav cinizam. I niko joj od zatočenika nije mogao reći što se dogodilo prije dan ili dva tu, u logoru sa njenim Rizom. Niko nije želio da joj tu muku zatočeništva učini još težom.

Niti stražari joj to nisu htjeli reći. Naravno, nisu imali hrabrosti toj ženi pogledati u oči i reći joj:

- Mi smo ti ubili muža!

A govorili su to svakim svojim pokretom. I nisu imali ni jednu jedinu riječ opravdanja za to što su učinili. Rizo je bio miran građanin, uzoran radnik iz stare prijedorske porodice i nadasve dobar otac. Njegova djeca, tamo u Prijedoru, još zadugo neće saznati da su ostala bez oca.

Njegovu suprugu viđali su svaki dan, na istoj stolici u restoranu, glave okrenute prema pisti, sa dlanom ispod brade. Pogledom je, punim nevjerice i sumnje, nešto tražila ali, činilo se, da je i sama slutila...

"Zašto nas samo u tamu guraju? Da li nam uopšte treba ova trulež od života?", pitali su se ljudi.

„Čime smo sve ovo zaslužili od dojučerašnjih komšija i prijatelja? Kako su se neki ljudi koje smo godinama poznavali mogli da pretvore u zvijeri, u ubice?“

Isti je biljeg bio na svim dušama ovih ljudi, koje su ove zvijeri napolju ostavile do kraja nepožderane. Sudbina im nimalo nije kroz prste gledala. Ta tijela kao da su se iz grobova podigla, dok je još zemlja tutnjala po daskama iznad njih.

Batine pa psovke, psovke pa batine. Poniženje je najgori i najbolniji odnos prema čovjeku. Kao da su svakoj dobroti ovdje bila tri katanca na vratima.

Ti ljudi napolju, što svoja obećanja gaze cokulama i bodu handžarima, nekorisni i sebi i svome rodu, igraju neku čudnu igru. Ali u toj igri stradavaju ljudi. Ta čudna igra im postaje način života, priviknuta svakodnevnica. A svako pametniji je znao da ta besmislena igra ni u samom početku nije obećavala srećan završetak.

Gdje li se ta otrovna klica započela?

U glavi onog krvoločnog lirika, tamo u Sarajevu, koji je, još davno, napisao stihove pune crne slutnje:

"*Siđimo u gradove da pobijemo gadove*".

On je i stvorio tu dekorativnu vladu, koja je u stvari samo ispostava beogradske centrale. Zloba, pakost i mržnja ovladala je njime. On je prosto izmamljivao mržnju, a ovi su mržnjom, kao štitom, ogradili zamračene prostore svojih duša. Ta vlast je nasilna, bezdušna i neumoljiva. Da li će se ikada otrijezniti od ovoga svog nimalo naivnog pijanstva?

Ovi ljudi unutra duboko poniženi što, ne svojom voljom, stežu želuce, odsutna i staklasta pogleda, ugasla osmijeha na usahlim usnama, iznureni i bolesni, izgladnjeli do smrti, sazdani su od iste materije, rođeni pod istim nebom, živjeli na istoj zemlji.

"Bilo je to u nekoj zemlji seljaka, na brdovitom Balkanu", kaže pjesnikinja stara.

Pa ovi ljudi unutra neznaju ni u kojoj zemlji žive. Svaki od njih bi tvrdio da je to Bosna i Hercegovina, ovi napolju opet tvrde da je to „Srpska republika". Uistinu, potvrdili bi ovi unutra, to jeste srpska republika, ali i muslimanska i hrvatska, i svih ovih koji žive na ovim prostorima.

Pa ovdje su se ljudi od pamtivjeka bratimili sa dobrom.

"Bilo je to u nekoj zemlji seljaka, na brdovitom Balkanu.", odzvanjale su riječi stare pjesnikinje.

Ova je zemlja i zemlja seljaka, i zemlja gorštaka, i zemlja... Zemlja puna mirisa opančina i, tek plugom duboko uzoranih, ledina. Zemlja lakovanih cipelica, mirisa ćevapčića i maslinovog ulja na, od sunca naglo preplanulim, nagim tijelima, tamo negdje na Jadranskom...

Nigdje tako lijepih pjesama, onih pravih bosanskih - sevdalinki:

"Bosno moja, divna, mila..."

... niti gorkih slutnji u njima:

"Bosno moja poharana, zemljo moja neorana..."

Vrijeme će pokazati ko je u pravu, žrtve ili krvnici!

Srijeda, 10. juni,
predveče, negdje iza 5 sati.

Malim mini busom, kojim su svaki dan dolazili iz Prijedora i vraćali se nazad, ispitivači su već bili otišli. Zatočenici bi se spuštali na svoje postelje od komada kartona, prljavih majica, ili na gole keramičke pločice ili beton. Počinjala bi priča o smjeni stražara koji to veče treba da stražare.

- Večeras su oni Čkaljini. - rekao bi neko.

- Nisu oni, sinoć su bili. Večaras je Krkan i oni njegovi.

- Onda se teško nama, to su ubice. Ko li je danas od nas na redu? Koga će večeras lomiti? Još jedna noć ubijanja?

Samo što je došlo do smjene straže, negdje iza sedam sati, jedan od stražara, podobro natopljen alkoholom, promolio je svoju kosmatu glavu kroz vrata spavaonice i pozvao je Đemu da izađe napolje. U spavaonici u trenutku prestade svaka priča. Odjednom nastade potpuna tišina, tajac, kao što je bilo svakoga puta kada su nekoga prozivali.

Đemo u trenutku osjeti neko potmulo tutnjanje u glavi, kao da mu na stotine čekića bije po tjemenu, po potiljku, po sljepoočnicama. Srce mu poče sumanuto da bije, kao da je željelo da iskoči iz grudi. Otkucaje mu je osjećao u svakom djeliću svoga tijela. Sitni kapilari, kao meandri, prošaraše mu obraze. Okrenu se prema sinu, pogleda ga, i vidjevši njegovo preplašeno lice, primjetno drhtavim glasom mu reče:

- Sine, ne boj se, neće mi se ništa dogoditi!

I stegnu ga u zagrljaj, a pod rukama je osjetio sitne, ritmične drhtaje tog krhkog tijela. Ari je plakao, sluteći gdje mu odvode oca. Zagrlio je Đemu i nije ga puštao.

- Ari, sine, tata će se vratiti, vjeruj mi!

Gotovo bojažljivo skinuo mu je ruke sa svojih ramena, skrenuo pogled u stranu, da mu sin ne vidi ta svijetla dva traga ispod očiju i krenuo, ni sam ne vjerujući svojim tek izgovorenim riječima. Negdje na potiljku osjećao je stotine pogleda ovih jadnika, a u tim pogledima je čitao njihovu slutnju da ide na put bez povratka. Sa mjesta odakle je krenuo i dalje su dopirali sve

glasniji uzdasi i bolni jecaji. Ari je sve jače plakao, dok su ga slabašne ruke onih oko njega držale da ne krene za ocem.

- Tata, vrati se... molim te!

Đemo na trenutak zastade i pogled mu slijedište taj glas. Nešto teško i veliko, kao olovna kugla, zatvaralo mu je grlo. Jedva je disao. Dva svijetla traga ispod očiju pretvoriše se u dva blistava potoka. Bježeći od okrutne slutnje, jedva izusti:

- Vratiću se sine, vratiću se...

A onda koraknu naprijed i u hodu prođe pored stražara, zapaljenog u licu, i iz čijih se očiju nazirao duboki mrak.

- Preda mnom, - naredi ovaj i pokaza mu prijeteći prstom prema Bijeloj kući. Usput je prosipao grube psovke, ponekad ga udarivši palicom po leđima, onako u hodu. Topao i težak ljetni vazduh činio je ovu situaciju još nesnosnijom. Đemo baci još jedan čežnjiv pogled tamo, prema daljini, prema svome gradu i, kao da malo zastade, zagleda se na trenutak u jedan oblak koji je visoko plovio nebom.

Onda mu stražar vrh cijevi puške skoro ugura u leđa i on osjeti oštar i jak bol, a na licu mu se pojaviše krupne graške znoja. Neka silna želja preletjela mu je licem. Izgledalo je, da će se svakoga trenutka okrenuti i pljunuti tu bradatu spodobu, opaliti je posred te ružne i pijane njuške.

Ali ne. Glas sina mu je odzvanjao u ušima, ko pečat u srce usječen. Samo podiže glavu, izvuče je još više iz ramena, onako gordo ponese svu svoju tugu, i krenu. Stražar ga uvede u drugu prostoriju lijevo u Bijeloj kući. Tada još u Bijeloj kući nije bilo nikoga od zatočenika, tek kasnije će ih privoditi u ovu kuću straha, u kojoj se odmah po ulasku osjećala sva tmina i memla srednjovjekovnih tamnica. Sljedećeg trenutka, učinilo mu se da se nešto teško otkinulo odozgo, sa neba, i mlatnulo ga posred glave. Pao je.

Sijevnulo mu je u zjenicama i zamutilo mu pogled. Neka vrela toplina razlijevala mu se po licu i vratu. Nije mogao da otvori oči. Polusvjesno, u već naslućenoj borbi za goli život, jednom rukom je obrisao krv sa očiju i čela i podigao glavu.

Oko sebe spazio je, kao čopor gladnih vukova, četiri dobro ponapite spodobe, sa palicama u rukama i neskrivenom mržnjom u očima.

Među njima, kao goropadni predvodnik čopora krvožednih kurjaka, ove pijane bratije, najzloglasniji u cijelom ovom kraju Zoran Žigić - Žiga, čija je duša, ako ju je uopšte i imao, bila podobro krvlju poprskana. Samo u "čišćenjima" po Prijedoru i okolini ubio je više od dvije stotine ljudi, među njima i dosta djece. Za njega se znalo da svoj krvavi nož nema vremena ni da vraća u korice.

Nekoliko godina prije svih ovih dešavanja on je radio kao taksista u Prijedoru, a ponekad i kao kafanski gitarista u nekim lokalnim muzičkim grupama.

Jednom je sa prijedorske željezničke stanice, sa taksi štanda, vozio nekog pukovnika JNA u petnaestak kilometara udaljenu Svodnu, odakle je valjda ovaj i bio. Pukovnik je bio u pripitom stanju i kada su stigli do njegovog sela, osorno, onako kako su se često ponašali ti visokorangirani oficiri, odbio je da Žigi plati vožnju, pozivajući ga prvo na piće kod sebe kući. Žiga je odbio i nastala je žučna svađa uz salve psovki, a potom su se počeli i gurati po automobilu. Žiga je u jednom trenutku izvadio nož iz džepa i zabio njegovu oštricu nekoliko puta u stomak pijanom pukovniku.

Pukovnik je kasnije podlegao ranama, a Žiga je, zahvaljujući svom bližem rođaku i prezimenjaku, koji je tada bio načelnik stanice policije u Prijedoru, osuđen na veoma kratku vremensku kaznu.

Po odsluženju kazne, valjda bojeći se osvete rodbine tog pukovnika, odlazi u Rijeku, u Hrvatsku. Niko nezna šta je tamo radio.

Kada se u Hrvatskoj zapucalo, vratio se u Prijedor, odmah obukao uniformu i priključio se rezervnom sastavu vojske.

Dvadesetak dana prije svih ovih ratnih dešavanja u Prijedoru

svojim tada već poznatim crvenim kombijem pratio je Đemu i njegovog prijatelja Senada Ramića, koji su krenuli negdje da popiju kafu. Na svako Đemino zaustavljanje svoga automobila udarao je kombijem pozada u Đemin auto i tjerao ga da vozi dalje.

Nakon duže trke po gradskim ulicama zaustavio ih je ispred zelene pijace i izveo iz autobila.

Naredio im da stanu uz jednu od pijačnih tezgi i da se okrenu leđima prema njemu te da podignu ruke u zrak i da rašire noge. Preplašeni trgovci posakrivali su se negdje iza tezgi, jer su svi znali šta je sve ovaj dokazani luđak spreman uraditi. Sa Žigom je bio još jedan momak u vojničkoj uniformi kojega je ovaj oslovljavao vjerovatno nadimkom, Srbija. I dok je Žiga držao tako na nišanu Đemu i Senada, Srbija je rovario po Đeminom autu, očito nešto tražeći.

I kada su se svi najmanje nadali, Žiga je opalio kratak rafal po Đeminim i Senadovim nogama. Za čudo ni jedan metak nije čak ni okrznuo ovu dvojicu, ali niti koga od prestravljenih trgovaca ispod tezgi.

- Sada dižem pušku naviše, kažite gdje ste sakrili oružje? Derao se Žiga.

- Nemamo nikakvo oružje, nismo ga nikad ni imali, pa vi bi ga našli do sada da imamo!
Sada već smrtno uplašeni odgovarali su Đemo i Senad.

- Vi nemate, pa nisam ja valjda lud? - kikotao se i dalje Žiga. Tu, svega pedesetak metara dalje, kod Amija u kafiću, sa rajom na kafi bio je tada i doktor Eso. Kada je čuo da Žiga maltretira Đemu pozvao je telefonom Slobodana Kuruzovića, glavnog komandanta teritorijalne odbrane, sa kojim je često išao na pregovore oko svih posljednjih dešavanja u Prijedoru. Na telefon mu je rekao šta se tog trenutka događa na zelenoj pijaci i pozvao ga da obuzda pijanog Žigu. Svega nekoliko minuta kasnije došao je Slobodan sa još nekoliko vojnika i naredio Žigi

da to prestane raditi.

- Nemoj to raditi ovdje, ako je nešto kriv vodi ga u stanicu milicije! - rekao je Slobodan.

Đemo je osjetio po Slobodanovom glasu da on tako govori samo zbog okupljenih građana koji su sve to nijemo posmatrali sa prozora i balkona susjedne zgrade. On, ustvari nije ni želio da zaštiti njega i Senada od maltretiranja pijanog Žige i njegovog saborca.

- Ti, - pokaza Žiga na Đemu - sjedaj u auto, a ti marš kući i da te više nisam vidio! - reče Senadu koji jedva dočeka da pobjegne iz ove već podobro opasne situacije.

Slobodan je, sa uočljivom dozom odobravanja pustio Žigu da i dalje gospodari situacijom, da i dalje nesmetano čini što mu je bilo volja sa Đemom. On je pozvao svoje vojnike i otišao.

Žiga je sjeo u Đemino auto, okrenuo vrh puške prema njegovom licu i naredio mu da vozi do kruga Stanice milicije.

Kada su ubrzo stigli tamo, tražio je od njega da mu pokaže saobraćajnu knjižicu od vozila, a potom i račun od kupljenog radija u vozilu, mada ga to u principu nije ni zanimalo. Žiga je jedva stajao na nogama koliko je bio pijan.

Vjerovatno bi to maltretiranje trajalo još dugo da nije naišao Miroslav Paraš, sa kojim se Đemo dobro poznavao. Paraš je bio komandir rezervnog sastava milicije. Naredio je Žigi da pusti Đemu i da odmah prekine sav taj cirkus. Žiga je otišao a Paraš je pustio Đemu da ide kući.

Tako je Đemo, ni kriv ni dužan, mogao biti prva ratna žrtva u Prijedoru.

To Žiga zasigurno nije zaboravio i Đemo je znao da će ovo sada u Bijeloj kući, biti samo nastavak one priče sa zelene pijace i prijedorske Stanice milicije.

Mršav, štrkljast, sa povelikim crnim ožiljkom na licu, Žiga se doimao kao sotona, đavo, koji je iz onih prošlih vremena došao u ovu surovu stvarnost. Svako blizu njega bio je i blizu smrti.

- E, sada ću ti pokazati kako to Žiga radi! - reče to obraćajući se samo Đemi, zanemarujući ostale, i naredi mu da klekne tamo pored radijatora, na sredini zida ispod samog prozora.

- Četveronoške, onako k'o pas! - cerio se ovaj već dokazani luđak.

Kleknuo je Đemo na koljena i nagnuo se naprijed, oslanjajući se dlanovima na betonski pod i osjećajući poniženje i nemoć novorođenčeta. Toga momenta uveli su još trojicu iz njegove spavaonice: Asafa, Kikija, a trećega, Begu, je najmlađi od ovih krvnika, Nikica, odveo u prostoriju preko puta i ubrzo su se otuda začuli udarci i zapomaganja.

Asaf je morao zauzeti isti položaj kao i Đemo, samo s druge strane radijatora, tako da su glavama bili okrenuti jedan prema drugome. Kikiju je, najviši od njih, Duća, takođe gradski krvnik i kabadahija, naredio da legne na leđa, na sredini sobe. Kada je Kiki to uradio on je skočio iznad njega i sa svojih stotinu i nešto kilograma počeo da mu razara utrobu, skačući mu po stomaku i rebrima.

Jedan podjednako krupan dugokosi momak, sa trakom oko glave, prišao je Asafu i počeo da ga udara palicom napravljenom od nekakvog debelog električnog kabla. Za sve to vrijeme Žiga je udarao Đemu po leđima i glavi nekom čudnom palicom, koja se svakim zamahom istezala, a na vrhu je imala metalnu kuglu.

Đemo se uvijao, uvlačio glavu u ramena, desnom rukom je prekrivao, štiteći se tako bar malo od siline tih udaraca. Žiga je nešto psovao ali i dalje neprestano krvnički udarao dok mu je iz očiju sijevala sve veća mržnja.

Tu, ispod Đemine glave, po keramičkim pločicama, kapale su prve kapi krvi, koje su kasnije bivale sve gušće i na kraju su se slile u tamnu crvenu lokvu. Žiga je i dalje nemilosrdno udarao, pri tom puštajući salve psovki. Tek ponekad, smoren ovim neprestanim orgijanjem, nakratko bi prestajao da bi se malo rashladio krajem košulje, mlatarajući je tamo-amo ispred svoga unakaženog lica.

Jednoga trenutka na vratima se pojavio u šarenoj maskirnoj

uniformi Šaponja, rukometaš poznatog prijedorskog kluba "Bosnomontaža", sa kojim se Đemo dobro poznavao.

Prvo je gledao od jednog do drugog krvavog zatočenika a onda je prišao Đemi na svega pola metra, pritom zadižući nogavicu vojničkih hlača, i pokazujući ožiljak na potkoljenici, od ranjavanja, te mu reče:

- E, Đemo li Đemo, dok sam ja ratovao po Pakracu i Lipiku, ti si ispijao pića po prijedorskim kafićima, - i opali ga svom snagom cokulom posred lica. Ponovi to još nekoliko puta, prvo u glavu, pa u rebra, tako da se u jednom trenutku Đemi učinilo da mu ta vojnička čizma krši sva rebra, prodire u stomak. Jedva se savladavao da ne padne, da ne klone, jer, znao je, da bi mu to onda bio kraj.

Žiga je to sve sa strane posmatrao i samo se manijački smijao, iskezivši svoje vidno pokvarene zube i ponekad se unoseći Đemi u krvavo i već deformisano lice. U narednom trenutku odgurnuo je Šaponju i ponovo počeo tom čudnom palicom da udara Đemu još jače, još silnije.

Cijeli prostor je ispunjavao nekakav čudan miris krvi, znoja i jauka, koji je ove razjarene zvijeri činio još surovijim. Kada se Žiga malo umorio od tog silnog batinanja, Šaponja opet priđe Đemi, zadiže ponovo onu istu nogavicu, primače je blizu Đeminom unakaženom licu, te je naređivački tražio od njega da mu poljubi tu ranjenu nogu.

Đemo pokuša da se okrene prema mjestu odakle je dolazilo to naređenje, sa namjerom da pokuša da se nekako pridigne iz tog ponižavajućeg položaja i da pljune Šaponju, onako posred lica, makar mu to i bilo posljednje što će učiniti u životu, ali u tom trenutku dobi još jedan, još snažniji udarac cokulom posred lica.

Đemo tek malo primače koljena, povi se malo u stranu i, potpuno nemoćan, spusti glavu u već poveliku lokvu krvi. Nije imao više snage, klonuo je. Žiga mu priđe, uhvati ga rukom za kosu, podiže mu glavu na više, pogleda u to potpuno krvavo i već podobro deformisano lice i reče:

- Diži se stoko, izlazi napolje, svi napolje!
Derao se divljački Žiga na sav glas i, vukući ga za kosu, podiže Đemu na koljena.

Đemo se jedva održavao na koljenima i rukama, a onda koraknu korak, dva, a za njim krenuše Asaf i Kiki. Padao je tako i dizao se jer, znao je, morao je nekako sve to da izdrži.

- Četveronoške, rekao sam, kao psi! - odjekivao je Žigin zapovjednički glas. On se ponašao kao da se pred njim nalazio vod uniformisane vojske a ne nekoliko izmrcvarenih i krvavih nemoćnika.

Natjerao ih je tako da puze do jedne lokve, nastale poslije sinošnje kiše, tu pored samog ulaza u Bijelu kuću, i naredio im da se umiju u toj prljavoj vodi.

Drhtavim rukama prali su krv sa lica i čela osjećajući duboko poniženje i nemoć. Padali su u vodu, a ta prljava voda se mješala sa krvlju, kapala sa izopačenih lica i lokva je postajala sve crvenija.

- Vidi, vidi, djeca jela jagode, pa se malo ucrvenila.
Drčno je govorio Žiga i ponovo se divljački smijao na sav glas.

Ta igra klonulih tjela, prljave vode i krvi potrajala je nekoliko minuta a onda ih je sve Žiga ponovo natjerao da se u istom položaju vrate nazad u Bijelu kuću.

Kada su nekako dopuzali do prostorije u kojoj su do prije nekoliko trenutaka preživljavali užasne trenutke zlostavljanja, vidjeli su da je tamo bio još jedan zatočenik. Bio je to Slavko Ećimović, Hrvat, i jedan od prvih pobunjenika protiv srpske vlasti u ovim krajevima. Ili se njima tek učinilo da je to bio on?

Klečao je sklupčan uz sam radijator, ispod samog prozora, te mu je svjetlost otkrivala sve ono što su ovi zlobnici učinili nad njim. Prišao mu je Žiga, uhvatio ga za kosu, podobro natopljenu krvlju i podigao mu glavu. Tamo gdje bi trebalo da bude lice vidjelo se samo krvavo, spužvasto tkivo, ispod tek oderane kože. Umjesto očiju, dvije duplje ispunjene crnom usirenom krvlju.

- Ovako ćete svi vi završiti! I vi i vaše porodice. Svi!
Derao se divljački Žiga dajući sebi tako važan izgled, dostojan nekog velikog vojskovođe.

- Znaš li ko je ovo? - pitao je Slavka dok mu je držao glavu okrenutu prema Đemi.

- Znam, to je Đemo. - odgovori tiho Slavko dok su mu se riječi jedva provlačile kroz natekle usne.

- Je li on dolazio gore kod vas? - upita ga Žiga i dalje se prkosno cereći u to krvavo lice.

- Ne, nije nikako dolazio.

- Lažeš, ja znam da je dolazio, - cerekao se i dalje Žiga,

- Ja ga gore vidio nisam, a niti sam od bilo koga čuo da je dolazio.
Šaputao je tiho Slavko jedva otvarajući natekle usne.
Onda je Žiga okrenuo Slavkovu glavu prema Asafu i upitao ga:

- A znaš li ko je ovo?
- Znam, Asaf, - još tiše izgovori Slavko.
- A je li on dolazio gore kod vas u Kurevo?

I umjesto Slavkovog odgovora, javi se Asaf:
- Jesam, samo jednom.
I odmah dobi udarac cipelom u stomak, a onda još jedan, još jači. Kao da je svojim odgovorom još više razdražio ovu razjarenu zvijer koja je stanovala u Žiginom tijelu.

- Šta si tražio tamo, nosio im oružje, je li?

- Nisam, ni sam ga nikada nisam imao, samo sam im jednom odnio cigarete.

- Cigare nosio, da vojska ima šta da puši, dok su spremali napad na Prijedor. - derao se Žiga i protrese Slavka držeći ga i dalje za kosu i udarajući ga nogama.

A onda se okrenu prema ostalima:
- Njemu smo ubili oca i majku, i ženu... i djecu ćemo...
- I vašu ćemo, sve ćemo vas pobiti!
I dalje se divljački derao Žiga dok mu je od bijesa pjena udarila na usta.

Ispusti klonulu Slavkovu glavu, koja se nemoćno spusti na njegovo rame, a zatim mu cijelo tijelu klonu i sklupča se tu na betonu, odmah pored Đeme.

Žiga se opet okrenu prema Đemi i u punom zamahu udari ga cokulom posred lica. Đemo osjeti da mu iz usta i nosa izletješe veći komadi usirene krvi, a pod jezikom je osjetio komadiće polomljenih zuba.

„Ovo je sada kraj, nemogu više“, pomisli Đemo.

Ne, nije imao snage više i stropošta se tu pored Slavkovih nogu. Pred očima mu se pojavi duboki crni bezdan koga ni svjetlost blizine prozora nije mogla posvjetliti.

Tamo, iz susjedne prostorije, gdje je Nikica odveo Begu, čuli su se i dalje udarci i zaglušujući krici.

A onda, odjednom, u trenutku sve stade, sve se utiša.

Prestadoše udarci i psovke. Činilo se da i jauci postadoše tiši. Đemo je tek kao kroz maglu vidio da je neko u nekakvoj oficirskoj uniformi, nešto tamnijoj od obične vojničke, ušao u prostoriju, koja je već podobro bila poprskana krvlju. Kao po nekoj nečujnoj komandi, po ulasku ovoga prestali su i udarci i psovke.

Potraja ta tišina minutu ili dvije a onda su ih ponovo izveli na istu onu lokvu da se operu, a potom, uz nove salve psovki i udaraca doveli su ih do spavaonica.

Slavko Ećimović je ostao u Bijeloj kući i više ga niko nikada nije vidio.

Đemo je išao prvi. Kada je otvorio vrata spavaonice, unutra je prestao svaki žamor. Nastao je potpuni muk. Šest stotina ljudi kada odjednom zašuti to je ogromna količina šutnje, koja u trenutku zaboli sve.

Ispružio je ruke ispred sebe koračajući nesigurnim koracima i kao kroz maglu vidio je da se ljudi izmiču ispred njegovih nogu, praveći mu široki prolaz. A onda se prolomio krik:

- T..a..t..a..!

Nakon nekoliko trenutaka osjetio je sinovljeve ruke ispod pazuha, a nedugo zatim... sunovrat u najdublji ambis.

Njegovim tijelom zavladao je totalni mrak i najcrnja tama.

Nije znao koliko je vremena prošlo, kada je prvi put čuo neke nerazgovjetne glasove i osjetio nešto hladno po licu i tijelu. Pokušavao je da otvori oči, ali nije mogao. Osjetio je oštar bol u glavi. Tek krajičkom oka spazio je mnogo ljudi oko sebe i uplakano lice svoga sina Arija.

Mokre i hladne obloge, napravljene od poderanih majica i košulja koje su zatočenici kidali sa sebe, natapali ih vodom i stavljali mu po licu i leđima. Pokušao je nekoliko puta da se pridigne, ali uzalud. Glava mu se činila preteška a tijelo potpuno nemoćno.

Oporavak je trajao dvadesetak dana. Za sve to vrijeme nije se mogao ni pomaknuti sa svoga mjesta, sa jednog parčeta zgužvanog kartona prostrtog po keramičkim pločicama.

Njegov sin Ari i još neki zatočenici nosili bi ga do klozeta. Đemi je bilo vrlo neprijatno kada ga je sin vodio do klozeta, u kojem je začudo, ponekad i bilo vode i kada ga je tu, ispred klozetskih kabina ponekad kupao.

Đemo, onako slabašan i iscrpljen niti na ručak nije mogao ići, nije imao snage uspraviti se a kamoli napraviti koji korak. Oni zatočenici koji su poznavali Đemu od ranije, ali i oni koji su bili bliže mjestu gdje je Đemo ležao davali su mu pokatkad komadiće kruha, odvajajući sebi od usta, jer ni sami nisu imali dovoljno.

Ponekad bi od nekog dobio i poneki komadić keksa. Sin Ari donosio mu je svaki dan pola svoga obroka, krijući ga ispod majice i iznoseći iz restorana, da to stražari ne primijete.

Kada se Đemo nakon desetak dana prvi puta pogledao u ogledalo, koje je stajalo u prostoru sa umivaonicima, ispred klozeta, zaplakao je. Lice mu je bilo puno crnih podliva i oteklina. Tamo gdje bi trebao da bude nos, vidjela se samo ogromna crna oteklina, koja mu je zatvarala oči, skraćivala vidik. Nekoliko prednjih zuba bilo mu je polomljeno. Okrenuvši se pred ogledalom, na leđima je vidio veliku površinu neke modre, skoro tamne boje. Tragovi silnih udaraca palicom

slivali su se u tu tamnu površinu, koja je prekrivala skoro cijela leđa i vrat.

Kasnije, kada ga je malo pregledao, doktor Eso mu je rekao da mu je polomljena desna ruka, u šaci, da ima smrskanu nosnu kost i polomljeno jedno ili više rebara, ali da je sada dobro.

- Izvukao si se. To je najvažnije. Niko od nas nije vjerovao da ćeš preživjeti kad smo te vidjeli onako izubijanog. To ti sada smijem reći.

- Jak si, - tješio ga je doktor, a onda dodade:

- Može li sad jedna cigara? - pokušavao je doktor da malo nasmije Đemu.

Poslije mu je stavio nekakve daščice oko polomljene ruke, neke komadiće drveta, odlomljene od vrata, omotavši ih komadima svoje košulje, koju je upotrebljavao umjesto zavoja.

Asafa su tukli još dva puta. Drugi put, kada su ga tukli, nije mogao uopšte da legne. Dane i noći provodio je sjedeći nepomično u drvenoj stolici sa naslonom koja se odnekud našla tu u spavaonici.

Tako je i spavao, stavivši ruke na jednu pregradu i nagnuvši se tako naprijed. Zajedno sa stolicom su ga nosili i do klozeta.

Kada se malo oporavio, jedno veče, iza ponoći, ponovo su ga prozvali. On je samo nijemo prešao pogledom preko ostalih zatočenika, a u očima mu se ogledao ogroman strah. Onda se okrenu prema stražaru i upita ga:

- Sa stvarima ili bez stvari?

Znalo se da kojem zatočeniku stražar kaže da ponese stvari da se taj nikada više neće vratiti.

- Bez stvari, - reče stražar.

Asaf se nekako podiže na slabašne noge, a iz mračnog dijela prostorije mu priđe doktor Eso, pridrža ga nekoliko trenutaka i potapša po ramenu. Potom se Asaf uputi ka stražaru koji je i dalje prkosno stajao uramljen u vratima koja vode prema

restoranu

- Čini mi se da je večeras Kole dežurni, vidjeću ja sa njim šta može uraditi za tebe. - Reče tiho doktor Asafu dok je ovaj izlazeći čvrsto držao amajliju u ruci koja mu je svo vrijeme visila na nekom tankom kanapu omotanom oko struka.

Nakon nekoliko minuta po izlasku Asafa sa stražarom u noć, izišao je i doktor.

Nedugo zatim su se vratili i Asaf i doktor. Asaf je bio silno prestrašen i drhtao je. Kasnije, kada se malo smirio zahvaljivao se doktoru što je sa Koletom, vođom te smjene, sredio da ga ne tuku i ne vode to veče nikuda.

Ali sutra uveče, dok je bila Krkanova smjena ponovo su ga prozvali.

Krenuo je prema vratima, pogledom tražeći doktora, koji je čuvši da ponovo zovu Asafa, spustio glavu u ruke i tiho zajecao, nemoćan da bilo što uradi za prijatelja koji izlazi u noć, u nemilost onima iz Krkanove smjene.

Asaf još jednom pogleda u pravcu gdje je doktorovo mjesto i kad ga nije vidio tamo samo je pognuo glavu i prošao pored stražara, a ovaj je krenuo za njim u noć.

Nije se više nikada vratio.

I Kikija su tukli još dva puta. Poslije drugoga puta, kada je sav krvav nekako doteturao do svoga mjesta, pokušao je da sam sebi skrati muke, da se ubije. Pokušao je to dva puta.

Jedanput je, nekakvim komadom metala, pokušao prerezati vene na lijevoj ruci, ali mu je jedan zatočenik, vidjevši šta ovaj namjerava, istrgnuo iz ruku taj komad metala. Drugi put su mu sa vrata skinuli komad žice, kojim se pokušao objesiti o dovratak vrata u klozetu. Ta žica je inače služila tu za pročišćavanje kanalizacionih cijevi koje su, skoro pa uvijek bile zaštopane, pa se smrad nesnosno širio prostorijom.

Begu je Nikica, taj nadobudni gradski momak, inače sin jednog bogatog gradskog trgovca, tukao još tri puta. Kada ga je zadnji put pozvao, rekao mu je:

- Sada sam krenuo sa namjerom da te ubijem, ali me moja

majka molila da te ostavim, da živiš. Čula je da imaš djecu. Obećao sam majci...

I otišao je. Nije se više pojavljivao.

Žiga i "njegovi" inače nisu ni "radili" u logoru Omarska, već u Keratermu, ali su vrlo često svoja zločinačka umijeća primjenjivali i u ovom kazamatu.

Inače, logor Omarska bio je otvoren za sve one srpske dobrovoljce, koji su imali nekoga "svoga" u njemu, nekog zatočenika na kojem su htjeli da iskale sav svoj bijes. Najčešće su to bile prve komšije ovih ljudi unutra, bivši prijatelji, kumovi. Ovi krivotvoritelji istorije, sa izobličenim facama i pogledima oštrim kao handžar koji su nosili za pojasom, na svakom koraku su izražavali svoj superiorni položaj u odnosu na ove jadnike unutra.

U tome su se najviše dokazivali dojučerašnje gradske ulizice i sitni čaršijski kriminalci. Preko noći su postajali najokorjeliji neprijatelji svojih dojučerašnjih komšija i prijatelja. Pričalo se, da je bilo dovoljno, tamo u gradu, naći nekog srpskog vojnika, dati mu stotinu njemačkih maraka i cedulju sa imenom i prezimenom nekog od ovih ovdje, i taj ni slijedeću zoru ne bi dočekao živ.

Đemi je, dok se oporavljao od Žiginih udaraca mnogo pomagao neki hodža iz Bosanske Kostajnice, koji je spavao tu odmah blizu njegovog sina Arija. Ponudio mu je svoj komad ćebeta, a sam je ležao na nekoj otrcanoj kožnoj jakni. Hodža je i sam bio bolestan.

Imao je saobraćajnu nesreću prije nekoliko mjeseci i polomio je nekoliko rebara i desnu nogu na nekoliko mjesta. Liječio se u prijedorskoj bolnici. Kada se oporavio i bio otpušten, pokupili su ga na ulici, u raciji, i doveli u logor. U polomljenoj nozi nosio je željeznu šipku i veoma teško se oslanjao na tu nogu.

- Kada se, ako Bog da, vratiš svojoj kući, - govorio je Đemi i nastavljao:

- Nabavi negdje svježu jagnjeću kožu, stavi je na leđa i tako

je nosi nekoliko dana. To će ti najbolje izvući sve te uboje.

Kada su bili kišni dani, govorio je:

- Ovo je od Boga. Kiša mora saprati svu krv sa zemlje. I neće prestati dok se ne pokopaju svi mrtvi.

Nakon nešto više od dva mjeseca zatočeništva starije od 65 godina i maloljetnike su otpustili iz logora. S njima je otišao i hodža Ramiz, tako se zvao.

Za Đemu je to bio najradosniji dan - prozvali su i njegovog sina Arija. Bojao se Đemo za sina, da mu se šta loše ne desi ovdje i bilo mu je drago da odlazi iz ovoga pakla.

Baš juče je, iz reda za ručak, jedan stražar pozvao Arija i Elijana i odveo ih negdje. Vratili su se poslije dva-tri sata u spavaonicu i ispričali kako ih je stražar vodio gore na sprat da počiste kancelarije gdje su bili inspektori. To su bila najduža dva-tri sata u Đeminom životu. Činilo mu se kao da je to trajalo čitavu vječnost.

Prozvali su i Elijana, sina od bratića Fude. Prozvali su ih rano ujutro i izveli na pistu. Tu su ih držali cijeli dan, dok je sunce nemilosrdno pržilo po iscrpljenim i izmučenim, tijelima. Tek, negdje pred veče došla su dva autobusa, potrpali ih i odvezli u logor Trnopolje, kojeg Srbi nisu nazivali logorom nego "prihvatnim centrom". Iz Trnopolja su zatočenike uz potvrdu lokalnog Crvenog krsta otpuštali kućama. Tamo je Ari proveo još 17 dana, a onda je, konačno, pušten kući.

I dalje se, sa svakim jutrom budio strah i užas na licima zatočenika. Divljačkoj surovosti onih napolju nije se naslućivao kraj. Noću prozivke, danju saslušanja, mučenja, batinanja, krici i jauci. Žuti kamionet je svaki dan vozio mrtve. Ubijala ih je i ta ravnodušnost prema ljudskoj patnji i bolu.

Ljudi prljavi, ušljivi, sa strane su im visili naborani dijelovi kože, od naglog mršavljenja, virila im rebra, upale vilice. Patnje su izjednačavale ljude, onako neošišani i neobrijani počeli su da liče jedni na druge. Ko izvađeni iz mrtvačkih sanduka, teško su

se i usporeno kretali.

Nepodnošljiv smrad se osjećao u nozdrvama, zavlačio se pod kožu. Njegov ljigav okus osjećao se i u ustima. Oni spolja tek ponekad otvore vrata i samo na trenutak uđe malo svježeg, mirisnog ljetnog zraka.

Oni iznutra krenu prema vratima da uzmu malo tog svježeg zraka, da dahnu dušom, što se kaže. Onda ih oni spolja udaraju palicama i zatvaraju im vrata ispred njih, prkosno se cereći. I tako se to ponavlja danima. Ljudi se tiskaju da budu bliže vratima, da bar i na kratko udahnu svježi vazduh spolja i po cijenu koje palice, kojeg kundaka po leđima.

Tu, pored vrata, već danima leži Muhamed, 31 mu je godina. Iz Čejreka je, naselja nadomak Prijedora. Već nekoliko godina je dijabetičar, šećeraš, što bi naš narod rekao. Njegov brat, koji se nalazio negdje u Njemačkoj, na privremenom radu, nabavio mu je potrebnog insulina za naredne dvije godine, i sam sluteći ovakve prilike u Bosni.

Sa Muhamedom je u istoj toj prostoriji bio i njegov mlađi brat i otac. Molili su stražare da im nekako dobave te lijekove od njihove kuće, preklinjali, ali su im molbe bile uzaludne.

Muhamed je svakim danom izgledao sve lošije. Mršavio je, topio se polako, lice mu je bojilo neko čudno blijedilo. Otac i brat su bdjeli nad njim, nadali se da će mu biti bolje, da će Muhamed ozdraviti. Samo poslije nekoliko dana umro je tiho, njima na rukama. Samo je prestao da diše. Oči su mu ostale širom otvorene a pogled uprt prema gore...

Svi su ustali i dugo stajali pognutih glava, dok su četvorica zatočenika iznosila Muhamedovo beživotno tijelo napolje. Samo su šutnjom izražavali svu svoju količinu nemoći.

Kasnije su isto tako stajali kada su iznosili Safeta Ramadanovića, Ćamila Pezu, Sulju Ganića, nekog Hrvata iz Ljubije, Habibovića...

Iznosili bi ih na travu ispred zgrade, gdje bi ih kasnije tovarili na žuti kamionet i vozili u nepoznatom pravcu.

Samo su članovima porodica Safeta Ramadanovića, uglednog prijedorskog ugostitelja i Sulje Ganića dozvolili da dođu po njihova tijela i da ih dostojno sahrane na gradskom groblju u Prijedoru.

Tako se u Omarskoj lako umiralo, a veoma teško živjelo. Nije se ni naziralo svjetlo koje bi valjda trebalo da se ugleda na kraju ovog tunela. Tih dana, na livadama podno Kozare niko nije pronašao djetelinu sa četiri lista.

Teškim i stravičnim životnim uslovima pravila se selekcija. Preživljavali su samo oni jači i zdraviji, koji su uspravno nosili svu ovu patnju. Među njima bili su najsretniji oni koje nisu prozivali niti tražili.

Abdulah Puškar, profesor matematike bio je jak i zdrav, atletski građen i visok skoro dva metra, prava gromada od čovjeka. Imao je samo jednu nesreću, što je među stražarima imao i jednog svog bivšeg učenika koji, od prvog trenutka kad ga je vidio, nije pokazivao simpatije prema njemu. Spazivši tog stražara, kada je stajao u redu za ručak, Abdulah je pokušao da sakrije glavu, pogled, da se malo sagne, jer sa svojih skoro dva metra visine stršio je iznad svih. Bilo je kasno, ovaj stražar ga je već ugledao.

- O, profesore, kakva čast, dobro došao! I ti si znači ovdje, među ovom slavnom elitom. - Govorio je ciničnim glasom i veoma glasno, da ga svi čuju i krenuo prema Abdulahu. Kad je prišao sasvim blizu, divljačkim pogledom unese mu se u lice i prodera se:

- Dosta sam ja tebe slušao, profesore, sada ćeš ti malo slušati mene. - I odveo ga je gore na sprat te mu naredio da očisti klozete, prkosno se svo vrijeme cerekajući, držeći palicu u desnoj ruci i mlatarajući njome ispred Abdulahovog lica.

Kasnije je, vrlo često, kada je bio u noćnoj smjeni, prozivao Abdulaha, izvodio ga napolje u noć i vraćao ga poslije nekog vremena svega izubijanog i krvavog. Jednom ga je tukao palicom samo po glavi i divljački mu se unosio u lice.

- Izbiću ja tebi matematiku iz glave profesore ili mene neće biti, - govorio je, dok ga je kao vreću ubacivao poslije tuče u spavaonicu.

Trpio je Abdulah sve te uvrede, maltretiranja i zlostavljanja, gordo podnosio batine od bivšeg mu učenika, pokušavajući i u takvim situacijama da očuva ljudsko dostojanstvo.

Sapatnici oko njega vidali su mu rane, stavljali mu mokre obloge na otekline, nadali se da će sve to jednom prestati, da će se Abdulah oporaviti.

Jednom, kasno u noći, taj njegov učenik ga je prozvao i izveo napolje, u noć. Tjerao ga je da klekne i, u tom položaju, da ga zamoli da ga ne ubije.

- Možda ti onda i poštedim život profesore! Možda, ne obećavam ti ništa. - cerekao se ovaj.

Abdulah je gordo stajao u svoj svojoj veličini i samo nijemo gledao ovog krvnika pravo u oči.

- Neznam ko li je, ali ja te ovome nisam učio! - prošaputao je tiho Abdulah, gledajući ga i dalje pravo u oči, pogledom koji je bio više pogled sažaljenja nego osude.

Nije pomjerio pogled ni kada je dobio prvi udarac, ni drugi...

- Klekni i moli, - derao se ovaj.

- Ne, grijeh je moliti za smrt! - govorio je Abdulah.

Na Abdulahovom mjestu u spavaonici, gdje je do tada ležao, ostale su neke njegove stvari.

Niko više nikada nije došao po njih.

Idriza Jakupovića, poznatog prijedorskog društveno-političkog radnika, uposlenika Opštinskog Crvenog krsta, mučili su danima. Poslije svakog saslušanja, a ispitivali su ga nekoliko puta, vraćao se krvav i isprebijan.

Prilikom jednog batinjanja polomili su mu lijevu ruku iznad lakta, a polomljena kost mu je virila i razdirala tkivo mišića ruke. Trpio je teške bolove. Jedan od zatočenika, neki Hasan Ališić, koji je znao namještati polomljene kosti, pokušao mu je kost

vratiti na prijašnje mjesto. Činilo se da je u tome i uspio, Idriza je manje boljelo a otok se smanjivao. Stavio mu je nekakve motke oko ruke i zamotao nekom prljavom majicom. Jednom kasno u noći, jedan stražar ga je pozvao na vrata i rekao da ga traže neki njegovi, iz Crvenog krsta iz Omarske.

Izišao je. Više se nikada nije vratio.

Ni Jasko, momak koji je volio motore, ni Emir, policajac, oba iz Kozarca, dva dobra prijatelja, nisu imali sreće da prežive sve strahote "Omarske". Izveli su ih jedno veče, skinuli ih potpuno gole i tukli ih nekim željeznim šipkama. Kasnije su izveli još dvojicu zatočenika iz njihove spavaonice i, pod prijetnjom noža pod grlom, prisilili ih da ovoj dvojici odgrizu genitalije. Umirali su u stravičnim mukama, dok su se zrakom razlijegali raspamećeni jauci.

U stravičnim mukama, zbog neviđenih i nezapamćenih zlostavljanja i mučenja, umirali su i; Miro Šolaja, Ilijaz Drobić, Gogi Kardum, profesor Fikret Mujakić Šicer, Silvo Sarić, Nihad Kadić i još preko 1.000 zatočenika, civila sa područja grada Prijedora i njegove šire okoline, privedenih u ovo mučilište.

- Za ove ovdje, - govorio bi često doktor Eso Sadiković - Hitler je bio pravi amater.

- Ovo više nije Omarska, - govorio je Đemo. - Daću joj novo ime, od sada ovo je **Omrska,** - a svaka mu je riječ bila teška kao presuda.

U hangaru su kasnije dovedena i dva brata poznatog pjevača, inače Prijedorčanina, Halida Muslimovića, Senad i Nedžad. Đemo i Halid su bili najbolji prijatelji i Đemi je teško bilo gledati kada su mu tukli braću. Senada su tukli nekoliko puta. Jedanput, kada su ga vraćali sa ispitivanja, jedan od stražara ga je odveo u hangar i tamo ga tukao čekićem po otvorenim šakama. Drugi mu je, onako u prolazu, zabio vrh svoje kame u leđa, na sreću nije duboko.

Drugom prilikom su ga tjerali da stavi noge u omče viseće

sajle. Onda bi ga dizali tako jedno metar iznad poda, sa glavom okrenutom na dole, a potom su ga tukli palicama, šipkama, komadima debelog gumiranog kabla. Senad je nekako sve to istrpio, preživio sva ta mučenja i kasnije se dobro oporavio. Nešto zbog nedostatka hrane, nešto zbog batina smršavio je tridesetak kilograma.

Nedžad je mlađi, dvadeset i tri mu je godine, visok, zgodan momak. Jedno kraće vrijeme je igrao fudbal i u beogradskom „Partizanu“. Imao je podužu kosu koju je najčešće vezao u rep. Jednom prilikom, dok je Nedžad ležao na pisti, prišao mu je jedan dobro pripiti stražar, koji ga je očito poznavao od ranije. Uhvatio ga je lijevom rukom za rep, stavio mu je glavu preko svog koljena i nožem mu odsjekao kosu, tu, na sred piste, a potom ga tjerao da pjeva pjesmu svoga brata Halida "Zaplakala Bosna, zaplakala..."

Kasnije su Senad i Nedžad, priključivši se jednoj grupi koja se vraćala sa ručka, prešli u spavaonicu sa Đemom i tu ih stražari više nisu dirali.

Ali nisu baš svi stražari bili zadojeni krvlju i mržnjom.

Bilo je tu i nekoliko dobrih ljudi, poštenih Srba. Ali takve bi najčešće, poslije nekoliko dana provedenih u "Omarskoj" slali na ratišta, negdje tamo na Derventu ili Gradačac. I za njih se više ništa nije čulo.

Jedan od takvih, koji je najduže ostao u logoru, bio je i Stole, čovjek iz grada, koga su svi mještani Prijedora dobro poznavali. Radio je dugo kao trgovac u prodavnici "Koka", pa su ga svi zatočenici zvali Stole iz Koke. Kad god je mogao pomagao je svojim sugrađanima onoliko koliko je mogao i smio. Srbi su znali da kažnjavaju i one Srbe, koji su pomagali Muslimanima i Hrvatima, znao je to dobro Stole.

U logor Omarska dovođeni su i Srbi koji se nisu slagali sa politikom SDS-a i koji su pomagali svojim komšijama Muslimanima ili Hrvatima.

Tako su jednoga dana u logor Omarska priveli i troje Srba za

koje su tvrdili da su vrlo često pomagali "onima drugima": Igora Kondića, njegovu djevojku Jadranku i Draška Lujića zvanog Luja.

Jadranka je tek nakon dva mjeseca provedenih u logoru puštena kući. Luja je poslije petnaestak dana prebačen u istražni zatvor u Banjoj Luci, a Igora, čiji je otac bio rođen baš tu, u Omarskoj, nakon nekoliko dana stravičnog zlostavljanja su ubili.

Izveli su ga jedno veče, kasno, poslije pola noći, i odveli u Crvenu kuću. Tamo su ga tukla četvorica koja su preko lica nosili crne maske, fantomke sa malim prorezima za oči. Tako isprebijanog donijeli su ga u „staklenik“, umotanog u nekom starom ćebetu. Stavili su ga tu odmah pored staklenog zida kuda su zatočenici morali da prođu, kada u redovima odlaze na ručak.

Đemo je dobro poznavao Igora i bilo mu je žao kada ga je, stajavši u redu za ručak, vidio onako isprebijanog sa velikim krvavim podlivima na licu.

Gledao je Đemo kada je Igoru, neko od zatočenika koji je dijelio sa njim prostor u „stakleniku“, pokušavao da saspe malo vode u usta pored nateklih i modrih usana. Voda se prolijevala niz Igorovu bradu i vrat, a tek poneku kap je uspio progurati kroz suho grlo. Onda bi se zakašljao i cijelo tijelo mu se treslo od napornog kašlja.

Tada je Đemo vidio da su mu prebijene obe ruke i da se nikako nije mogao pomjerati sa mjesta, nepomično je sjedio, onako sklupčan i naslonjen na zid „staklenika“, sa staklastim pogledom, činilo se već pomiren sa sudbinom.

Sutradan, kada je Đemo ponovo bio u redu za ručak i kada je prolazio pored prozora koji je gledao u „staklenik“, pogledao je prema mjestu gdje je dan ranije vidio Igora. Tamo ga više nije bilo. Čulo se da su ga kasno noću strpali u neko vozilo i navodno povezli prema bolnici u Banjoj Luci.
Tamo nikada stigao nije.

Kada je poslije neprespavane noći, zbog rana koje su još boljele, Đemo na trenutak zatvorio oči, i kada mu se činilo da će barem na kratko utonuti u san, prodrmao ga je sin Ari:

- Tata, tata, eno onoga ... zaboravio sam kako se on zove.

Đemo je otvorio oči, podigao malo glavu i u trenutku mu se pogled susreo sa Ljubanom, sinom vlasnika restorana „Trias“ iz Omarske, čovjekom koga je Đemo dobro poznavao. Nekad su bili i prijatelji. Doduše, nekoliko mjeseci ranije posvađali su se za stolom dok su pričali o politici. Svako je tada mislio da su „njegovi“ u pravu i od tada se više nisu ni vidjeli.

Sada je stajao na sredini spavaonice sa nekoliko zatočenika i neprestano gledao u Đemu. Pokušao je Đemo da u Ljubanovom pogledu otkrije njegovu namjeru. Ali ne, taj pogled mu nije govorio ništa. Istrpio je nekoliko trenutaka Ljubanov pogled direktno u oči, a onda spustio glavu i lagano se podigao u stojeći položaj. Ari je sve do tog trenutka zbunjeno pratio Đeminu reakciju a kada se ovaj pomjeri iz mjesta i napravi prvi korak, upita ga:

- Kuda ćeš?

A kad ne dobi odgovor uhvati Đemu za zdravu ruku i pogleda molećivo:

- Tata, molim te nemoj ići nikuda!

- Ne brini sine, odmah se vraćam, idem do toaleta.

I osmjehnu se, da mu dijete nebi prepoznalo slutnju koja ga obuzimala cijelim tijelom.

- Ovo se nikako nije moglo izbjeći! - Prošaputa tiho da ga sin ne čuje.

Koraknu nekoliko koraka pored ispruženih tijela i nađe se sasvim blizu, oči u oči sa Ljubanom. Na trenutak zastade, a onda prođe pored Ljubana i onih koji su bili sa njim.

- Stani Đemo!

Čuo je Đemo iza sebe dobro poznat glas. Zastao je i lagano okrenuo glavu prema Ljubanu koji se već bio odvojio od grupe zatočenika i krenuo prema njemu sa ispruženom rukom, prema Đemi. Prišao mu je skroz blizu a onda uhvatio njegovu ruku i

jako mu je stegnuo, privijajući ga blago uz sebe, kao kada se pozdravljaju dragi ljudi, prijatelji.

- Zar si i ti ovdje?

Đemo umjesto odgovora samo sliježe ramenima. Nije znao kakav odgovor da kaže čovjeku koji živi u mjestu u kojemu je on u logoru. U takvim trenucima poneka pogrešna riječ možda bi mogla da mu dođe glave. Nije siguran bio da mu Ljuban nije oprostio onu svađu. Odmaknu se samo korak od njega nastojeći zadržati pribranost, a pogled mu poleti prema mjestu gdje je stajao Ari koji je sve to nijemo posmatrao, sa vidljivim strahom u očima.

- Znaš... mislio sam da se ljutiš zbog onoga. Izvini. Nije mi bila namjera da te povrijedim. - reče Đemo drhtavim glasom.

- Daj zaboravi to, i ne pominji više. Nego, kako bih ti mogao pomoći? Je li ti ono sin tamo? - upita Ljuban pokazujući glavom prema mjestu gdje je bio Ari.

- Jeste, moj stariji sin. Spava na keramičkim pločicama, bojim se za njega da se ne prehladi. Neznam..., ako bi mogao neko ćebe da doneseš... - Reče Đemo već sigurnijim glasom, jer mu se učinilo da je vidio i smiješak na Ljubanovom licu kad je ugledao Arija.

- Mošda malo hrane da doneseš, Ariju, meni ne moraš, njemu treba više. - dodade Đemo.

- Hrane ću donijeti. Ali, možda mi nećeš vjerovati, u cijeloj Omarskoj ne bi našao niti jedno ćebe. Ljudi ginu na ratištima, sahranjuju ih umotane u ćebad, ali, pogledaću nešto da donesem da stavite ispod sebe.

Kasnije je Ljuban donio Đemi neki stari džemper i jaknu. Nekoliko puta dosio je i hrane Đemi i Ariju.

Jednom prilikom je donio jedan veliki crveni paradajz. Dao ga je Đemi potajno kada se vraćao sa ručka, da stražari ne primjete. Đemi se razvukoše usne pri pogledu na krupni i sočni paradajz. Već nekoliko mjeseci ništa svježega nije vidio, kamo li probao.

- Daj mi samo da ga dodirnem, - zamoli Muharem Đemu.

- Muhareme, to je za Arija, ni ja ga neću probati.

- Znam, ali, samo da ga pomirišem.

Kada je Đemo dodao paradajz Muharemu, nekoliko zatočenika diže se sa svoga mjesta i priđe Đemi i Muharemu.

- Daj i meni da ga samo dodirnem.

- I meni, molim te.

I tako je paradajz išao od ruke do ruke dok ga svi u spavaonici nisu barem dotaknuli. Neki bi ga okretali u ruci, prinosili licu, mirisali, a onda ga nevoljno dodavali drugima do sebe. Na kraju je paradajz ipak završio kod Arija koji ga je kasnije i pojeo. Nekoliko puta je Ljuban donosio cigarete i davao ih Đemi. Jednom je i Asafu dao kutiju „Drave" dok je ovaj sjedio na pisti poslije ručka.

Mada je Ljuban bio pravnik u logoru je bio zadužen za neke tablete protiv dizenterije koje je dijelio logorašima. Dolazio je u logor svega nekoliko dana a onda je odjednom prestao dolaziti.

Najbolji, od svih stražara zasigurno je bio Željko zvani Džigi, četrdesetogodišnjak, suvlasnik benzinske pumpe u Omarskoj. Taj nikada nikoga nije udario, ili bar Đemo nije niotkog čuo da je ovaj nekoga udario u logoru.

Stražarsko mjesto mu je bilo ispod prozora Đemine spavaonice, gdje je često parkirao svoj auto i puštao sa radija neku radio stanicu koja je emitovala „normalnu" muziku, koja nije bila ratna i huškačka. Ponekad bi pustio i vijesti, ali onako tiše da ostali stražari ne čuju, i to je bio jedini način da zatočenici saznaju šta se tada događalo van ovoga logora.

Često je Džigi znao, kroz razbijeni prozor spavaonice, ubacivati komade kruha, poneku svježe ubranu šljivu ili jabuku, dok bi se zatočenici unutra otimali oko toga. Đemo ga je dobro poznavao od ranije, bili su i prijatelji.

Prvi dan kada je kao stražar došao u logor, pozvao je Đemu i rekao mu onako pred svim zatočenicima:

- Đemo, ti si zarobljenik, ja sam stražar, sudbina se poigrala i sa mnom i sa tobom. Ti si bio moj prijatelj i, upamti, to ćeš i

ostati! - pri tom mu stegnuvši jako ruku i prigrlivši ga.

- Što budem mogao ja ću ti pomoći, ali... ne očekuj čuda, ovo je ipak logor.

Učinilo se Đemi da mu se jedna suza skotrljala niz neizbrijano i zabrađeno lice.

Kasnije je od kuće donosio hranu i krišom je dodavao Đemi i Đeminom sinu Ariju. Za vrijeme ručka, ponekad bi ga vodio u restoran i davao mu da jede mnogo više od onoga što ga je redovno sledovalo. Ponekad bi odvodio samo Arija, kada bi ostali stražari tukli one u redovima za ručak. Stajao bi pored stola dok bi Ari jeo i svojim prisustvom branio ga od razbješnjelih stražara. Donosio je Đemi poruke od kuće, od Alme i Denija, a i njima nosio njegove i Arijeve.

- Danas ću po Džigiju poslati poruku svojima u Prijedor. Alma se brine za Arija. - povjerio se Đemo Muharemu.

- Da li bi zamolio tog svog stražara da, kada ponese tvoje i Arijeve poruke tvojima, ponese i moju poruku ženi i kćerkama? Da znaju da sam živ. Napisaću i broj svog telefona. Samo neka neko ih nazove, neka kažu mojima da imaju poruku od mene i neko će doći po nju. - Skoro u dahu izgovori Muharem.

- Neznam Muhareme, morao bih ga pitati. - reče Đemo.

- Ako ga budeš pitao možda neće htjeti. I oni se boje. Stavi moju poruku u svoju i on to neće ni znati. - Bio je uporan Muharem.

Đemo ga pogleda dok je ovaj molećivim glasom uporno ponavljao:

- Molim te, molim te!

- Dobro Muhareme, ali da znaš da ću prvo ja da pročitam tu tvoju poruku, prije nego je dam Džigiju.

- Dobro, ako već mora tako biti. Pročitaj je! - Pomirljivo je pristao Muharem i nastavljao:

- Ali, poslije toga me ništa nemoj pitati!

- Nisam znatiželjan, Muhareme, ali ne želim da Džigi ima bilo kakvih problema, ni slučajno, ako bi ga neko možda uhvatio sa tim porukama.

Kasnije je Muharem dao Đemi umotan komad papira na kojemu je bila poruka za njegove.

- Izvini Muhareme, ali moram ovo pročitati, ne želim nikakve probleme. - reče Đemo otvarajući zgužvani komad papira na kojemu je Muharem napisao:

„Dragi moji, kada budete čitali ovu poruku ja više neću biti među živima, ali vjerujte mi da vas sve volim najviše na svijetu... ja ovo nemogu više izdržati..."

Đemo više nije mogao čitati. Okrenu se prema Muharemu, dok je ovaj skrivao pogled ne mogavši sakriti već suzne oči.

- Muhareme, ovo ti nije pametno prijatelju. Zar tvoji u Prijedoru nemaju već previše patnji i bez ovoga? Ovo bi ih dotuklo prijatelju. Ne, ja ti ovu poruku neću poslati. Ne želim da tvoji još više pate. Oni te vole Muhareme, čekaju te. - Skoro u dahu reče Đemo cijepajući na sitne komadiće malo parče papira.

Kasnije, kada se Muharem malo smirio, prišao je Đemi i, skoro pokajnički reče:

- Prijatelju, bio si pravu. Bolje je da im nisam poslao onu poruku. Bio je to trenutak moje slabosti. Nedostaju mi, puno.

Dugo je potom Muharem jecao spustivši glavu u preklopljene ruke ispred sebe.

Đemo o ovome, naravno, ništa nije govorio Džigiju.

Kasnije, kada je Ari bio u logoru „Trnopolje" Džigi mu je prvi javio da mu je sin pušten iz tog logora kući.

Jednoga dana, u kasno popodne Džigi je kucnuo vrhom puške u okvir prozora, iznad Đemine glave, i tihim glasom, da ga ostali stražari ne čuju, pozvao Đemu da slobodno može da izviri kroz razbijeni prozor, jer mu ima nešto reći. Prozor je bio dosta visoko, gore pod plafonom i Đemo se nekako, uz pomoć sina Arija i Muharema, popeo jednom nogom na radijator, uhvatio se zdravom rukom za okvir prozora i promolio glavu kroz razbijeno staklo.

- Za petnaestak minuta pozvaću te ponovo. Imam nešto da ti dam, - rekao mu je Džigi, namignuvši mu pri tom jednim

okom. Đemo se spusti na svoj ležaj od kartona i taman kada je počeo da razmišlja o tome, šta bi mu to Džigi mogao da da, opet je začuo kucanje vrha puške po prozoru. Đemo se, uz sav napor, ponovo popeo na radijator i proviri kroz prozor, Džigi mu je tada dodao oveću plastičnu posudu sa poklopcem.

- Evo, podijeli ovo svojima i poslije mi vrati tu posudu.

Đemo nekako prihvati zdravom rukom posudu i uz pomoć onih oko sebe spusti je pored sebe.

U toj plastičnoj posudi bili su makaroni sa komadima mesa i masnom čorbom. Ustvari, poslije je Đemi objasnio Džigi, to je bila redovna hrana za stražare, ali je toga dana bila nekakva srpska slava, pa su svi stražari ponijeli sa sobom pečenja i rakije, kako im je to valjda i običaj nalagao, a njihov redovan ručak Džigi je dao njima.

Odjedanputa su svi iz spavaonice krenuli prema Đemi, tražeći da barem prstom kušaju hranu koja se još pušila iz plastične posude. Neki su u ruci držali mali limeni poklopac od tegle, pružali ga i molili Đemu da im naspe bar malo te čorbe. Neki su nudili otvoreni dlan:

- Molim te! Samo da probam. Bar miris da osjetim.

Đemi se grlo stezalo gledajući ta izmrcvarena tijela sa usukanim želucima i upalim očima u glavi. Nije mogao sve to gledati i zamolio je Muharema da im on sipa, a on se okrenuo, iskoraknuo nekoliko koraka od ovih što vape za zalogajem, stavio glavu u otvorene ruke i tiho zajecao.

Nakon samo nekoliko minuta svi su se razišli i vidio je Muharema kako sa otvorenim prstima pokušava da sastruže ostatke hrane sa zidova te, već prazne plastične posude.

- Molim te, daj malo ove hrane i Baladi, - govorio bi ponekad Džigi.

Balada je bio momak iz Đeminog komšiluka, treća kuća s lijeve strane od njegove i volio je život, ljude.

Baladu, Huću, Emira, Šabu i još dvojicu su kasnije prozvali u po bijela dana i odveli ih tamo prema Bijeloj kući. Sutradan je jedan momak iz druge spavaonice rekao Đemi:

- Danas sam na onaj žuti kamionet tovario Baladu...

Kada je to Đemo ispričao Džigiju bio je iskreno tužan. Sutradan je odmah po dolasku na stražu pozvao Đemu i rekao mu:

- Molim te Đemo, ti se čuvaj. Vjeruj mi, ja svakoga puta kada dođem u smjenu prvo pogledam spiskove. (Pritom misleći na spiskove logoraša za likvidaciju koje su pravili inspektori-ispitivači i ostavljali ih stražarima da dovrše „posao".)

- Kada bih slučajno ugledao tvoje ime na tom spisku, prvo bi mene morali...

Džigi je inače bio u najzloglasnijoj, Krkanovoj smjeni, kako su je zvali po komandiru smjene, nekom trblastom Krkanu, bivšem policajcu. Zvali su ih još i "smjena straha", jer se najviše ubijalo baš u toj smjeni.

Najgori u toj smjeni bili su Paspalj i Šoške, tako su ih ostali stražari zvali, valjda po prezimenima. Ljude su ubijali onako, bez ikakva razloga ili povoda. Bilo bi dovoljno samo da im se ne dopadne neka faca, nečiji pokret i taj jadnik uskoro ne bi bio više među živima.

Jednom su Bajramu Zgogu, igraču i treneru poznatog prijedorskog fudbalskog kluba "Rudar", dali deset minuta vremena da im od ostalih zatočenika sakupi 200 njemačkih maraka. Ni oni sami nisu vjerovali u novac koji je njihova samozvana Srpska republika štampala. Nakon desetak minuta vratili su se i tražili mu novac.

- Nemam, - odgovorio je Zgog, a nije ga ni tražio od ovih ljudi ovdje, jer ni u jednom trenutku nije želio da svoju muku prebacuje na druge.

Onda narediše onima okolo da se odmaknu od njega, što ovi i učiniše, napravivši široki krug oko Zgoga. Šoške je ostao pored vrata, sa puškom "na gotovs" i prstom na obaraču. Paspalj je, između poslaganih tijela, prišao Zgogu i tako krvnički ga tukao, da su se onima okolo cijepala srca.

Zgog se nije branio, bio je potpuno svjestan da se je teško oteti iz čeljusti ovih razjarenih zvjeri. Potrajalo je to nekoliko

trenutaka a onda je, odjednom, Zgog skočio preko sklupčanih tijela preneraženih zatočenika, pazeći da ne nagazi nekoga od njih, prišao jednom prozoru, digao ruke visoko i zamahnuo. Komadi razbijenog stakla padali su okolo. Uzeo je jedno parče stakla i pokušao sebi da prereže vene na ruci, želeći da radije tako skonča, nego u rukama ovoga silnika. Nekoliko logoraša je skočilo i spriječilo ga u toj nakani.

- Zašto ga bijete, šta vam je on to uradio? Pa to je toliko dobar čovjek! - Javi se doktor Eso i krenu prema Zgogu da ga i on pokuša ubijediti da to ne učini.

- Doktore, ne mješaj se, doći ćeš i ti na red, nemoj misliti da nećeš, - reče mu Paspalj pri tom glasno repetirajući pušku.

- Nemoj nas tjerati da pucamo.

- Pucajte, pa to bi bila nagrada za sve nas, - reče doktor i dodade:

- Ovi vam ljudi ništa nažao nisu učinili. Šta vam je kriv taj čovjek koji čak i nije iz ovoga grada a prihvatio ga je kao svoj rođeni?

Doktoreve riječi nisu nimalo promjenile nakanu ovih povampirenih ubica. Prvo su se obojica povukli do vrata, pri tom pazeći na svaki doktorov pokret i onih oko njega. Potom narediše Zgogu da krene prema njima i da izađe napolje iz spavaonice. Jedna oveća grupa zatočenika, i doktor je bio sa njima, stali su između Zgoga i stražara i svojim tijelima pokušali su da zaštite ovog nedužnog čovjeka od ovih razjarenih zvjeri.

- Ljudi, nemojte, - reče Zgog, - svejedno je, je li to danas ili sutra, ili za nekoliko dana, - i prošao je kroz grupu zatočenika te se uputio prema Paspalju i Šošketu koji su, iznenađeni ovim postupkom, bez ijedne riječi, samo nijemo posmatrali šta se to tu događa.

Poslije su ga izveli napolje.

Više ga niko od logoraša nije vidio.

Drugom prilikom, u trenucima mrske naslade, jedan od njih prišao je Braci Burazeroviću, službeniku za vojna pitanja pri

Opštini Prijedor, dok je ovaj poslije ručka sjedio sa ostalima na pisti i pitao ga:

- Jesi li ti onaj Braco što radi na regrutaciji u vojnom odsjeku?

- Da, jesam, ja sam taj Braco, - reče ovaj, glasom punim neke čudne slutnje.

- Majku li ti tvoju. Na regrutaciji mene nisi htio da pošalješ u auto jedinicu. E, sada ću ja tebe poslati kod Boga, - i odvede ga tamo prema Bijeloj kući...

Kada su dovodili nove u logor, a to se događalo skoro svakoga dana, odmah su ih po izlasku iz kombija ili autobusa, dočekivali palicama, priređivali im krvave "dobrodošlice". Mnogi nikada nisu ni stigli do spavaonice, razbijali bi im lobanje o fasadnu ciglu na zgradi restorana ili hangara.

Užasan je bio taj zvuk lobanje koja puca, prska, kostiju koje se lome. Taj zvuk, izmiješan sa jaucima i kricima bola, duboko se zavlačio u utrobe ljudi unutra, pekao im bubne opne i, kao crni gavrani u jatima, nadlijetao cijelo Potkozarje.

Ta ledena strava, ta krvava stvarnost, ko pečat, ostavlja duboke tragove na duši. Strah se zavlačio ljudima pod kožu, prodirao duboko u kosti, pa se po žilama rastakao po cijelom tijelu, a onda izlazio u sitnim graškama znoja na licu i tijelu. Kao da se zlo ukopalo u svaki grumen ove zemlje krajiške.

Ako je u ratu i ljubavi sve dozvoljeno, onda su ovo najgori i najperverzniji načini fizičkog i psihičkog zlostavljanja ljudi, ratno prostituisanje naroda velikim arsenalom muka i patnji.

Koliko gorke istine u riječima komšije Mujice, poznatog prijedorskog šereta i muzičara, koje je svako jutro izgovarao, budeći se i pipajući se rukama po licu i tijelu:

- Dobro je, još jedno jutro sam osvanuo živ.

Nakon dva-tri mjeseca, po izlasku iz logora umro je, u svojoj kući u Prijedoru. Otkazali su mu bubrezi. Bila je to posljedica dugotrajnog ležanja na hladnim keramičkim pločicama. Nije mogao doći do potrebnih lijekova, a nije mogao ni otići nikuda iz Prijedora. Imao je tek trideset i neku.

- Duše im ogrezle u zvjerstvima i mržnji, pa kidišu na našu krv, na naša tijela, - govorili bi ljudi.

Šta je to u njihovoj duši što mi ranije nismo primjećivali? Kakva je to neljudska potreba za ubijanjem?

- Ali ne mogu nas nikako sve potamaniti!

Slika čovjeka kako, natjeran, pije prerađeno motorno ulje, ne može se zaboraviti.

Stražara, kako puca u potiljak nemoćna čovjeka, tjerajući ostale da mu aplaudiraju. Taj okamenjeni strah na nagorjelom licu Durata, nekada golmana Fudbalskog kluba "Prijedor", kojemu su jedno veče glavu ugurali u zapaljenu automobilsku gumu i tako ga držali nekoliko minuta. Mršavu, presahlu spodobu kako čerupa i jede krepalog goluba. Plač sina, dok je gledao kako ovi krvnici zabadaju svoje kame u tijelo njegova oca. Bol oca kojemu je, sav u ranama od dobijenih udaraca, na rukama umirao sin jedinac. Njihove patnje, smještene između zalaska i izlaska sunca. Zadah mrtvih tijela i truleži.

Ne, to se nikada ne može zaboraviti.

"Bilo ih je dvadeset osam
Bilo ih je pet hiljada dvadeset i osam...
Bilo ih je više nego što je ikada
U jednoj pjesmi bilo ljubavi
Sad bi bili očevi
Sad ih više nema...
Na zbornom mjestu ljubavi
Sad čekaju kao grobovi...
Mala,
Velika moja
Večeras ćemo za njih voljeti..."

Sjećao se Đemo pjesme poznatog bosanskog pjesnika Izeta Sarajlića.

Logor "Omarska" nije bio opasan žicom, ali je bio osiguran kao granitna tvrđava, čuvan sa tri pojasa straže, po tridesetak stražara u svakom. Jedna straža u samom logoru, druga, na pedesetak metara udaljena i treća, na stotinjak metara od logora. Prva i druga straža motrili su na sam logor, da neki zatočenik ne bi pokušao bijeg, a treća straža, ona najudaljenija, čuvala je logor od slučajnog vanjskog napadača.

Pamti se da su samo dvojica zatočenika prošli kroz sve ove obruče i uspjeli pobjeći iz logora. Prvoga su uhvatili seljani u susjednom srpskom selu Gradina i vratili ga nazad u logor, gdje je odmah i ubijen.

Drugi je uspio preći sve straže i otišao je desetak kilometara od Omarske, u svoje selo Kozarušu, i tu se skrivao mjesec dana po razrušenim i popaljenim kućama.

Kada se malo opustio, krenuo je preko njiva prema Prijedoru. Tu su ga spazili neki vojnici i zapucali. Ranili su ga u nogu a kasnije ga i uhvatili. Nakon nekoliko dana premlaćivanja u kasarni u Prijedoru vratili su ga nazad u logor. Ne zna se kako je poslije završio. Neki su pričali da je umro od sepse, trovanja krvi, jer mu nije pružena nikakva ljekarska pomoć nakon ranjavanja.

Umiranje od sepse bila je svakodnevnica. Iz rana dobijenih oštrim, najčešće hrđavim željeznim predmetima, prvo bi dan-dva tekla krv i to mjesto bi oticalo i modrilo. Onda bi se pojavila sukrvica i gnoj, koji bi neprestano curili iz rane, a rana bi užasno smrdila. Jedan je zatočenik, sam sebi, iz gnojne rane na glavi vadio crve, koji se inače pojavljuju na ljudskim leševima u vrijeme raspadanja. Začudo, preživio je.

Ljudi su se izdizali iznad straha od smrti u, jalovoj i očajničkoj nadi da to sve jednom mora završiti. Neuhranjeni i onemoćali, gotovo rahitični, s nogama kao štapovima uraslim u pod, hodali su hodom ukopnika. Zamašćeni okovratnici, dronjci puni ušiju vise na skeletima. Ispijenih obraza, boje voska, znojavi i bosi, sve više su ličili avetima.

Nepodnošljiva sparina, rojevi muha okolo, uši i u kosi i u

garderobi... Patnja od života, da gora nemože biti..

Ta patnja i jad udarili su svom snagom u ove ljude. Totalno pomirenje sa svršetkom smirivalo je u njima i posljednju nadu. Beznađe i očaj topili su svakodnevno njihova tijela. Osjećanje poniženja jačalo je u njima svakim danom.

A vrijeme, taj neumitni dokaz prolaznosti sporo, vrlo sporo je teklo.

Bilo je to vrijeme plakanja bez suza, bez glasa. Ni molitve se čule nisu. Kao da im je već svima suđeno da se do kraja života nose sa ovim zlom. I sva se okoliš preobrazila u tugu.

Tužnije ljeto ne pamte ni oni najstariji. Trava, spržena suncem što je visoko visilo iznad Kozare. Uveče, tek komadić mjeseca kidao je nebo, ovo naše krajiško. Smrt je neumitno kapala na razgolićena prsa ovih nemoćnika, kap po kap. Nosili su je, u svojim zjenicama, ovi, što im je oružje uraslo u tijela i svakim korakom zveckalo.

Nekoliko hiljada ljudskih sudbina držali su na obaraču svojih pušaka, na vrhovima svojih kama. Na papirićima, u malom džepiću svoje okrvavljene uniforme, koje su kasnije bacali kao upotrijebljenu maramicu za nos.

Sudbine ljudi iz Čarakova, Zecova, Bišćana, Rizvanovića, Kevljana, Ljubije, Šurkovca, Kozarca... iz spaljenih sela oko Prijedora bile su u rukama ovih napolju, spremnih u svakom trenutku da tuku, sakate, da ubijaju.

Osvitala su krvava krajiška praskozorja.

Najviše stradalnika kroz logor Omarska prošlo je iz Kozarca, čije su kuće i najviše stradale. Žitelji Kozarca ili su odmah poubijani, na licu mjesta, ili su u zbjegovima, u tim dugim kolonama bola, utekli ispred isukanih kama svojih dojučerašnjih komšija, ili su završili u logorima oko Prijedora: Keraterm, Trnopolje ili Omarska.

Kažu da je nakon pohoda srpske vojske na ovaj gradić, Kozarac bio najtužnije mjesto na svijetu.

Sve kuće su opljačkane i popaljene a žitelji protjerani i pobijeni na pragovima svojih kuća, osim onih koji su u zbjegovima krenuli preko Kozare, ni sami ne znajući kuda.

Među oko dvije hiljade Kozarčana zatočenih u logoru Omarska bio je i Kasim Grozdanić, pedesetpetogodišnji trgovac i njegov sin Suad. Prijatelji su ga zvali Sudo. Svoje zatočeničke dane provodili su u hangaru, zgradi preko puta Đemine spavaonice, samo pista ih je dijelila.

Zarobljeni su kada su još sa nekim komšijama pokušali da se, kroz kišu granata koje su rušile njihovo mjesto, domognu Kozare, a onda preko planine, pod okriljem šume..., ni sami nisu znali gdje, ali, što dalje od ovoga pakla. Uhvatili su ih sa još stotinama drugih i odveli ih prvo u stanicu milicije u Prijedor. Tu su ih mučili dva dana, batinali, ispitivali, a onda su ih prebacili u logor Omarska.

Sa njima je bio i Kasimov brat i njegova tri sina. Prvo su svi bili smješteni u "dvadeset šestici", zloglasnoj spavaonici iznad hangara, a onda su ih premjestili dole, u veliku halu hangara gdje je svoje zatočeničke dane provodilo više od hiljadu zatočenika. Go beton, prekriven lokvama nafte i prljavog motornog ulja, bio im je i krevet i postelja.

Prostor gdje su spavali bio je ograđen jednim pojasom bodljikave žice. Jednim dijelom, iznad hangara, u nizu su bile male spavaonice, u kojima je bilo smješteno po 40-50 zatočenika. Iznad najvišeg dijela hangara, na visini od petnaestak metara, krov od salonita i ogromna željezna konstrukcija, gdje se danima zadržavalo dosta divljih golubova.

Svakim udarcem krila, iz njihovog perja su kapale uši i padale po ovim dole jadnicima. Nesnosan smrad izazivao je mučninu u želucu. Nijednog prozora u tom prostoru. Samo gore pri vrhu, staklenim pločama uokvireni kvadrati, tako da je malo svjetlosti ipak prolazilo.

Tek ponekad bi stražari otvarali široka željezna vrata, kroz koja su ranije prolazili demperi dolazeći na servisiranje u hangar, pa bi

malo svježeg zraka ulazilo u taj prostor.

Kasim i Sudo su se smjestili odmah pored stepenica, koje su vodile u onaj dio hangara gdje su bile male spavaonice, nekada kancelarije službenika rudnika. Kasim je skinuo sa sebe jednu staru vindjaknu i stavio je pod sina. On je sam ležao na golom i prljavom betonu, zamašćenom motornim uljem iz teških rudarskih mašina..

Na njegovim uskim, presahlim obrazima ocrtavali su se tragovi zabrinutosti. Bijele pahulje starosti prošarale su njegovu kosu i bradu. Lice mu je bilo preliveno nekom žutom bojom blijedila, ali sa nekim čudnim i uočljivim prkosom u očima.

Sudo, tek mu je dvadeset četvrta, mladost se tek razigrala u njegovim očima, visok, stasit momak, prava želja djevojačka, kopnio je sve više, iz dana u dan.

Njegovo momačko lice dobijalo je sve više boju kamena. Oči upale, bez sjaja, sa tamnim krugovima oko kapaka. Koža opuštena i smežurana. Kao zasađene u beton strčale su njegove mršave noge. Od loše ishrane i nehigijenskih uslova života, kao i mnogi ovdje, dobio je dizenteriju.

Ima li šta gore za čovjeka od ove napasti? Ljude tjera svaki čas na klozet. Čini im se da iz sebe izbacuju i krvave utrobe. Ponekad ne stignu ni do klozeta, to postaje nekontrolisana radnja. Dok žure prema klozetu, iz nogavica im se prosipa izmet, po sklupčanim tijelima na podu. Oni okolo reaguju, psuju, stiskajući prstima nos i okrećući glavu u stranu.

U hangaru pored klozeta uvijek je bio neko od stražara i tukao je ove ljude, onako u prolazu. Sudo je bio toliko malaksao i onemoćao da se nije mogao pomjerati sa mjesta, ni na ručak nije mogao ići. Ni otac Kasim nije išao. Nije htio ni za trenutak da ostavlja sina samoga, u ovom leglu razjarenih zvjeri. Od nešto skrivenih maraka kupovao je od stražara keks i davao ga sinu.

- Moraš jesti, sine. Biće ti bolje. Ti moraš ozdraviti! - govorio je Kasim, a činilo mu se kao da izgovara neke čudotvorne riječi, koje zasigurno moraju da pomognu njegovom sinu, njegovoj zakletvi. Sudo se nekako podizao, oslonivši se na jednu ruku i uzimao je keks ustima iz očevih ruku. Dugo ga žvakao dok ga nije, uz bolni grč na

licu, gurnuo niz grlo, gušeći se od napada kašlja, koji mu je nadimao stomak. Ujedi sparine štipali su oči.

Kasim je vrlo često osjećao potrebu da zaplače. Onako, iz sveg glasa da zarida. Činilo mu se da bi mu tada bilo mnogo lakše. Ali nije htio zbog sina. Njegova tuga bila je sročena u nekoliko blistavih kapi, koje su polagano klizile niz njegove usahle obraze i bradu i koje je otirao prljavim rukavom svoje pocjepane košulje. Oči su mu bile pune kletve. Lomio je prste, dizao glavu gore, prema nebu, molio Boga...

- Napolje, svi napolje! - prodera se jedan od stražara, koji je tog momenta ušao i stajao u okviru širokih vrata.

Znao je tada Kasim da i njegov Sudo mora izaći, nije smio ni da pokuša da upita da on ostane. Njima nije vjerovati, pomislio je, podigao je sina na slabašne noge i skoro ga iznio napolje, ispred hangara.

- Skinite se svi, skroz! - Bjesnio je jedan od stražara.

- Od ovog vašeg smrada ne može se ni ući u hangar.

Drugi stražar je držao široko gumeno crijevo, iz kojeg je, u jakom mlazu tekla voda i rasprskavala se o asfaltnu podlogu. Kasim je, skidajući sa sebe prljave komade odjeće, osjetio neizreciv stid pred sinom. Mršava tijela izgledala su još jadnije bez onih krpica na sebi. Vodili su ih u grupama po deset na kupanje.

Došao je red i na Kasima i Sudu. Prišli su na nekoliko metara stražaru sa crijevom u ruci i ovaj ih je počeo polijevati, cerekajući se. Snažan mlaz hladne vode udarao je po njihovim slabašnim tijelima ko palica stražarska.

Dugo je, dugo trajala ta neravnopravna igra vode i tih sitnih, mršavih tijela, dok su stražari uživali u tome, izražavajući to cičanjem i sve glasnijim smijehom.

Sudo se povijao, okretao leđa prema mlaznici, stiskao donju usnu od bola, zaklanjao se rukama i krio pogled od oca. Kasim je svojim tijelom pokušavao da sina zaštiti od silnih udara vode. Neki okolo su vrištali od bolova, jer im se voda u mlazu uvlačila u otvorene i krvave rane na njihovim tijelima, raskopavajući već pomalo zarasle rane. Mješala se krv i voda.

Oni zdraviji su pokušavali da otvorenim ustima uhvate koju kap, da okvase žedna grla, a onda se od siline pritiska vode zakašljavali i pravili bolne grimase na licu.

Stražari su se i dalje samo cinično smijali i pokazivali jedan drugom rukama prema njima. Sladili su se njihovom nemoći. Potrajalo je to samo desetak minuta, ali se Kasimu učinilo kao vječnost.

Poslije su navukli svoje ostatke odjeće i ulazili trčeći nazad u hangar, na svoja mjesta, kako su im stražari i naredili. Kasim i Sudo su ušli među posljednjima. Dok su ulazili stražari su ih palicama tukli po leđima i glavi, psujući ih salvama pogrdnih riječi. U jednom momentu, kada je prolazio pored širokih ulaznih vrata hangara, Kasimu je komad košulje zapeo za kvaku na vratima. Na njegova leđa se u trenutku, kao rafal, sručilo desetak palica. Povukao je trzajem ruke kraj košulje, koja se iscijepala, i čiji je jedan komad ostao zakačen na kvaku. Utrčao je u ograđeni prostor u hangaru i tako se spasio od još silnijeg batinanja.

Uveče je Sudo dobio povišenu temperaturu i još žešće bolove u stomaku. U glavi je osjećao neprijatno i podmuklo tutnjanje. Jedva je raspoznavao glasove onih oko sebe. Oko očiju su mu se pojavili tamno crveni krugovi. Kao kroz maglu vidio je zabrinuto lice očevo, osjećao je njegove prste u svojoj znojem natopljenoj kosi. Svjetiljka napolju i polupano staklo na svjetlarniku pravili su šare po njegovu licu.

- Tata... ja... - Prošaputa Sudo jedva razgovjetno a otac mu se još više primače, da lakše razabere sinovljeve riječi.

- Nije mi žao ni da umrem, tata... samo ovo da ne gledam. Pa šta smo im mi krivi?

Kasim okrenu glavu, zastrani pogled, da mu sin ne vidi te sjajne potoke u očima, a onda, još jednom ih obrisa prljavim rukavom, sagnu se prema Sudi i reče:

- Bog sve vidi sine, Bog će im sve ovo vratiti.

Kroz svjetlarnik je polako uticala prva jutarnja svjetlost. Sudo je sve teže i tiše disao. Iz njegovog krhkog tijela nečujno

je isticao život.

Polako su se gasila njegova dvadeset i četiri ljeta.

- Molim te, tata... - I presahnuše mu posljednje riječi na usnama.

Široko otvorenih očiju gledao je u pravcu Kasima, koji u trenutku shvati da je upravo doživio najtežu životnu kaznu za roditelja, da mu dijete umre na rukama. Podiže slabašnu ruku i zatvori kapke na Sudinim očima.

Osjećala se teška i mrtva tišina koja je odjednom zavladala cijelim hangarom. Neko tamo u uglu je opsovao Boga. Kasim skide poderanu jaknu sa sebe stavi je ispod Sudine glave i ustade. Uspravi se u svoj svojoj veličini. I stajaše tako nijemo i dugo, kao skamenjen.

Suze presahnuše. Licem mu prođe neki čudan grč, neka prijeteća mržnja u trenutku mu ovlada cijelim tijelom. Ugrize se za šaku da utiša bolni jecaj koji je, kao poplava, nezaustavljivo nadirao iz njegovih grudi. On je gledao, a ništa vidio nije, nikakve zvukove čuo nije. Ni glasove oko sebe. Ništa. Muk i tama ovlada mu cijelim tijelom. On nije plakao očima, dušom svojom je plakao, očinskim bolom je plakao. Svoj najveći razlog postojanja izgubio je sa mrtvim sinom, koji ležaše ovdje, pored njega.

Ta slika se zapeče u srce, u dušu, pa žeže.

Kako će sutra majci, ako je negdje živa, reći da nema njenog Sude, njenog srca, jabuke raspolovljene?

Kako sestri Suadi...?

Stajao je tako Kasim i kada mu se stražar približio.

- Šta je sa ovim ovdje? - pitao je stražar, pritom udarivši nogom po beživotnom Sudinom tijelu.

Kasim ništa nije rekao. Samo ga ošinu, kao kandžijom oštrim pogledom. Taj pogled, pun ponosa ali i prezira prosto se zabadao u stražarevo lice.

- Pa ovaj je mrtav najmanje već tri dana. Izbaci to smeće napolje! - Reče stražar nimalo ne krijući svoju divljačku surovost.

Kasim zausti da mu nešto kaže, da ga pljune u lice, ali utrnule usne se i ne pomjeriše. Samo je stajao nijemo i ćutke gledao u mrtvo tijelo sina, i kao da je davao obećanje nekoj nevidljivoj pravdi da će je jednom, u njegovo ime zadovoljiti.

Stajao je tako i kada su, njegov brat i njegovi sinovi, iznijeli Sudino mrtvo tijelo i odnijeli ga pored Bijele kuće.

Ostavili su ga tamo na travi, gdje je tada bilo još nekoliko leševa. Kasnije su ih sve natovarili na žuti kamionet i odvezli u nepoznato.

- Njegovu mladost pokopaće negdje u ovim kopovima, - govorio je tiho Kasim.

- Da li ću ikada saznati gdje?

Bio je peti avgust.

Sutradan je Kasim, sa dubokom i neutješnom boli napustio Omarsku.

Živjeće život poravnavajući račune sa vremenom.

A samo dan prije raspuštanja logora "Omarska", tog petog augusta uveče, prozvali su i doktora Esu Sadikovića. Uzeo je svoje stvari, tek jedan mali zavežljaj i krenuo prema vratima, pazeći da nekoga slučajno ne nagazi.

U prostoriji nastade tajac, nevjerica da odvode doktora koji je i njima, ovima koji ga prozvaše sada, svesrdno pomagao. Ustade nekoliko doktorovih prijatelja i stajali su tako nijemo gledajući kako doktor odlazi prema stražaru koji ga je čekao na vratima.

Kao po nekoj komandi ustadoše i svi ostali zatočenici i spustiše glave prema dole. Neka čudna tišina u trenutku zavlada prostorom. Mnogima su se u očima nazirale suze.

Polako i uspravno prilazio je vratima. Znao je doktor i u tim trenucima tako otmjeno da ponese svu svoju tugu sa sobom! A onda je na trenutak zastao, okrenuo se, pogledao ove što ostaju, podigao ruku u znak pozdrava i ćutke izišao u noć.

Neki bliže vratima su vidjeli da je sjeo u neki vojnički auto.

Isto to veče, u dva autobusa, u nepoznatom pravcu otišlo je još oko 200 zatočenika koji su, svega nekoliko sati ranije bili

prebačeni iz logora Keraterm, koji se nalazio u samom gradu i koji je navodno raspušten toga dana. Ovih dvije stotine su bili "najteži slučajevi" u logoru Keraterm, kako su stražari govorili.

Samo činjenica da je doktor Eso sjeo u vojnički auto, a ne sa ostalima u autobus, daje nadu da će se nekada i odnekud javiti, ili...

Kod kuće, u Prijedoru su mu ostali supruga, kćerka i sin.

Dan kasnije, šestoga avgusta, već rano ujutro počela je prozivka, duža nego ikada ranije. Prozvali su i Kasima. Sa svojim krpicama ispod pazuha, izlazili su na široki plato ispred spavaonica, na pistu. Redali su se tamo u redovima po deset i čekali što će se događati dalje. Jedan brkati stražar je prozivao, a drugi su mu svakog trenutka donosili i dodavali nove spiskove sa imenima zatočenika. Ljudi su bili zbunjeni. Nikada nije bila ovolika prozivka i to ovako rano, u po bijeloga dana. Obično su prozivke bile noću.

- Neće nas valjda sve? - Đemo nije smio ni da završi svoju tiho izgovorenu slutnju.

Onda su jednu grupu odvojili u stranu. Među njima su bili i Đemini rođaci Fadil i Fudo i nekoliko komšija. Odnekud je procurio glas da se ide kućama, da je kraj svim ovim mukama.

- Raspušta se Omarska! - Glas je išao tiho od usta do usta.

Prozivali su ih tako do kasnog popodneva, a onda, tamo, od mjesta Omarska, na makadamskom putu pojavio se, obavijen oblakom prašine, prvi autobus a odmah za njim drugi, treći ...

Bilo ih je više od dvadeset. Ljudima na licima zatitra odavno zaboravljeni osmijeh, taj čudan osjećaj sreće, koji već dugo nisu osjetili. Ljubili su jedni druge, plakali od sreće. I Đemo se blago nasmiješi. Licem mu se razvuče neki blagi osmijeh.

- Je li moguće? Kraaaaj...!? prošaputa tiho, onako za sebe, da ga ne čuju stražari koji su se, doduše sada nešto opuštenije kretali tu pored njih.

Ostali svoju radost nisu krili ni od stražara, a ovi su u svojim pogledima skrivali cinične osmijehe, koji nimalo nisu slutili na dobro.

Autobusi su se redali pored njih, a uz pratnju autobusima su došla i dva vojna transportera, sa desetak dobro naoružanih vojnika.

U prva dva autobusa uveli su one koji su, već danima bili smješteni u garaži. Ostale su raspoređivali u grupama po autobusima. U Đeminoj grupi bio je i Muharem Nezirević, urednik radio Prijedora prije ovih događanja, i Sead Softić iz Kozarca, koji je imao optičarsku radnju u Prijedoru.

Braća Halida Muslimovića, Senad i Nedžad, bili su u drugom autobusa. Đemo mnoge ostale nije ni poznavao.

Ušli su u atobus i odmah im je naređeno da spuste glave dole, da se ne pomjeraju i da moraju da ćute. U autobusu, u kojem je normalno moglo da se smjesti četrdesetak ljudi, bilo ih je više od stotinu, nešto na sjedištima i ispod sjedišta, a najviše se naslagalo po podu, onako ležeći jedan preko drugoga.

Đemu su neka dvojica nepoznatih mladića pozvali da sjedne sa njima, na sjedište u drugom redu desno od vozača.

Muharem i Sead sjeli su u sjedišta preko puta njegovog. Motor autobusa bio je upaljen dok su zatočenici ulazili i smještali se kao sardine po autobusu, a vozač je sve to pratio sa zagonetnim smiješkom na licu.

Nakon pola sata ušla su po tri vojnika u svaki autobus, kazali vozaču da zatvori vrata i onda su krenuli.

Prvih nekoliko autobusa je otišlo putem pored pruge, lijevo prema Trnopolju, iz kojeg su kasnije, oni sretniji odlazili kućama. Ostali autobusi, u kojima je bilo više od 1.300 zatočenika, krenuli su u suprotnom pravcu, putem koji je vodio kroz naselje Omarska, a onda dalje prema magistralnom putu Prijedor - Banja Luka.

184 zatočenika toga dana nisu prozvani, oni su ostali i dalje u Omarskoj.

Ispred i iza kolone autobusa, išli su "momci" iz specijalnog

interventnog voda iz Prijedora u vojnim transporterima, sa isturenim mitraljeskim cijevima. Glavnokomandujući tog voda neprijatnih faca bio je Zoran Babić, koga su zvali Bakin, inače do tada poznati prijedorski atletičar, čak i sa titulama najboljeg sportiste grada. Sada je uvijek sa sobom nosio otkočen "Škorpion" u desnoj ruci, podignut do visine lakta i sa prstom na obaraču, u svakom trenutku spreman da ga upotrijebi.

Već na ulazu u naselje Omarska, zaustavili su autobuse. Tražili su da svi sa teškim i vidljivim ranama izađu iz autobusa. Niko se nije javio, znali su da bi sa njima "po kratkom postupku".

Mada su se potajno nadali da će autobusi na raskršću magistralnog puta krenuti lijevo, prema Kozarcu i Prijedoru, autobusi skrenuše desno, prema Banjoj Luci.

U tom trenutku Đemo je pogledao prema Muharemu i činilo mu se da mu on govori nešto tihim glasom, da ga stražari ne čuju, ali ga ni Đemo nije čuo, niti u prvom momentu shvatio šta mu on to govori. Ipak, u jednom trenutku kao da mu je pročitao sa usana riječ - Maanjaača.

Đemo nije mogao da vjeruje.

Iz jednog prebacuju nas u drugi logor, pomisli Đemo, dok se autobus uz škripu zaustavljao na asfaltnom rubu puta.

U Đemin autobus je tada uletio Dado Mrđa, sa letvom u ruci i mržnjom na licu i počeo da ih tuče sve, onako odreda, gazeći čizmama po onima što su ležali na podu, između redova sjedišta.

Zaustavio se pored sjedišta na kojem je bio Đemo sa još jednim mladićem i spazivši ga opalio ga je, svom snagom letvom dva puta po glavi. Đemo je osjetio žestok bol u glavi, a potom mu se niz čelo spusti tanak mlaz krvi. Onda mu Mrđa zavuče letvu sa strane i udari ga jako po rebrima, jednom, dvaput, pa spusti letvu malo niže i zabi je svom snagom ispod Đeminih rebara, u predjelu stomaka. Đemo još jednom osjeti neizdrživ, razarajući bol, ali se nije ni pomaknuo sa mjesta. Ni glasa pustio nije. Znao je da to još više razdražuje ove zvijeri. Mrđa ga udari još koji put, a onda opsova nešto i izađe iz autobusa.

Vozač autobusa se okrenu prema Đemi, podsmješljivo se osmjehnu a onda uz šištanje zraka zatvori prednja vrata.

Autobusi krenuše dalje.

I kasnije su Mrđa i ovi njegovi "interventni" vrlo često zaustavljali autobuse i "intervenirali" po leđima i glavama sklupčanih zatočenika u ovoj tužnoj koloni.

Autobusi su bili stari i drndavi. Inače su služili za gradski i prigradski saobraćaj po makadamskim putevima i teško su se kretali sa ovolikim teretom na neravnom i dotrajalom asfaltnom putu.

I vozači autobusa su nosili uniforme sa srpskim obilježjima i, vrlo često, kada bi autobusi stali, i sami su tukli ove u autobusu.

Napolju toplo, kao da se samo nebo zapalilo, unutra nesnosna sparina. Vozači bi, vrlo često, namjerno palili grijanje u autobusu, dovodeći temperaturu skoro do usijanja, i na taj način mučeći ove polumrtve zatočenike.

Znoj je kapao i utapao se u pocijepane i prljave dijelove odjeće, slivao se niz mršava tijela, stvarajući u zraku zagušljiv miris memle i gadosti. Ovi ljudi ovdje bili su osuđeni na dalje šamaranje sudbine.

Tako su došli i do Banja Luke, najvećeg ali i najljepšeg krajiškog grada.

"Mi smo krivi za sve ovo što nam se događa", razmišljao je Đemo, dok su prolazili periferijom grada, tranzitnim putem koji je vodio prema Jajcu. Banja Luka je nekada bila manji grad, šeher, kako je i u narodnim pjesmama opjevana.

Nakon zemljotresa 1969. godine, svi dobri ljudi su svojim prilozima pomagali obnovu i izgradnju Krajiške ljepotice, kako su je još nazivali. Niko nije žalio ni sredstva, ni truda.

I sam Đemo se prijavio na opšti poziv građanima, te je više od mjesec dana radio na dobrovoljnoj omladinskoj radnoj akciji, na izgradnji porušenog grada. Gradili su nove stambene zgrade, škole, vrtiće...

Nikao je jedan moderan, savremen grad, pun širokih aleja i

parkova.

- Sada je uistinu prava ljepotica. - govorili su ljudi. Mnogo je onih, koji su poslije zemljotresa, iz svih krajeva Bosne, pa i šire, doseljavali u Banja Luku. Sa sobom su donosili svoje navike, nakane, svoje običaje. U taj grad su uzidali svoje vrline, ali i svoje mane.

Sada je ovo hladan grad, sjedište takozvane Srpske regije Krajina, mjesto u kojem se i začela ova klica razdora.

Grad, kojim se šeće na hiljade naoružanih bojovnika koji su, zbog svoje države, tog balona od sapunice, spremni da ubijaju. Spremni da istjeruju svoje dojučerašnje komšije, prijatelje, kumove pa i rođake sa njihovih stogodišnjih ognjišta, ne uočavajući svu besmislenost i ludu besciljnost svoje politike.

Zbog njih se ova zemlja, krajiška, nadula od mrtvih tijela. "Da nije bilo zemljotresa, ko zna... možda tada...", pomisli Đemo.

Kada su autobusi prolazili kroz Šeher, stari muslimanski dio grada, jedan od pratilaca zamoli vozača da otvori prednja vrata autobusa. Vozač pritisnu dugme i uz šištanje zraka otvoriše se vrata. Onda taj uze svoju pušku, proturi cijev kroz otvorena vrata i ispali dug rafal prema minaretu džamije, pored koje su tog trenutka prolazili. Ostali su pratioci smijehom odobravali taj njegov gest.

"Kad-tad ćete odgovarati za svoje postupke. Ovi se ni Boga ne boje"! Pomisli Đemo, dok ga je znoj štipao za oči a onda još dublje gurnu pognutu glavu u sklopljene ruke ispred sebe, da ne gleda napolje.

Bože, jesu li ovo isti oni ljudi sa kojima smo se do juče družili, živjeli zajedno, išli na svadbe, veselja, na sahrane...? Ne, neću da vjerujem u to. Ovo su ipak njihovi izrodi? Moj Mišo sigurno ne bi ovo radio, ni moj Nikola....

Na izlazu iz Šehera skrenuli su sa glavnog puta koji je nastavljao kanjonom Vrbasa prema Jajcu. Autobusi nastaviše desno prema brdima, malo uskim asfaltnim putem, a onda makadamskim, prašnjavim, koji se često provlačio kroz šume i

šumarke, pa nastavljao preko livada.

Kada su tim putem prešli nekoliko kilometara i kada su se približili jednom šumarku, autobusi ponovo stadoše. Oni iz transportera, što im je gadost virila iz očiju, poiskakaše sa nekakvim drvenim palicama u rukama i rasporediše se po autobusima.

Tukli su sve od reda palicama, gazili po ljudima, udarali ih čizmama.

Pitali su ko ima iz Kozarca. Svi su ćutali. Onda je onaj kosmati Mrđa išao od jednoga do drugoga, hvatao ih za kosu, podizao im glave i zavlačio im se u poglede, kao da je nekoga tražio.

- Ej vidi, vidi ptičice! I ti si ovdje? - Reče vidjevši Dadu, vlasnika prijedorskog kafića "Amadeus". Unese mu se u lice a onda ga, držeći za kosu, povede prema vratima autobusa. Na vratima ga je udario nogom tako snažno da se ovaj ispruži koliko je dug i širok po prašnjavom putu.

Mrđa spusti ruku naniže i izvadi pištolj iz futrole za pojasom, te natjera Dadu da ide pred njim i pokaza mu prstom put obližnjeg šumarka. Kada su zamakli malo, iza prvih stabala, naredi mu da stane.

- Sad balijo klekni na zemlju! - glasno mu naredi Mrđa. Dado ga ćutke posluša, mireći se sa sudbinom, a u očima mu zatitra strah, strah čovjeka osuđenog na smrt, pred pogubljenje. Mrđa mu nanese vrh cijevi pištolja na potiljak glave i, taman kad mu se kažiprst počeo grčiti, prolomi se glas:

- Mrđaaaa, nemoj njega molim te!

Mrđa se trže i okrenu prema glasu koji ga je dozivao. Prema njemu je trčao jedan od njegovih, "interventnih".

- Nemoj njega, to mi je drug.

Mrđa se samo podlo nasmija, pri tom otkrivajući svoje kvarne zube, na kojima su se vidjeli žuti tragovi duhana.

- Za njega ti ja garantujem da je dobar, dobro ga poznajem. Radio sam u njegovom kafiću kao konobar. - Reče ovaj u dahu, pomogavši Dadi da se pridigne sa zemlje.

- Eto ti ga onda, vodi ga. Jebo te on, i upamti već jednom, dobar Musliman je samo mrtav Musliman! - Ljutito izgovori Mrđa

Vrati pištolj u futrolu, okrenu se i zaputi prema autobusima, ostavljajući ovu dvojicu.

Kasnije, kada su njih dvojica prilazili autobusu, Mrđa, koji se u međuvremenu popeo na transporter pozva Dadu:

- Poljubi ovoga! - Pokazivao mu je prstom na malu plastičnu figuru krokodila koja je visila okačena kanapom o jednu od mitraljeskih cijevi na transporteru. Dado nije želio da protivrječi ovom krvniku jer je znao da Dado u trenutku može da promjeni odluku i da puca u njega. Priđe i poljubi plastičnu igračku. Oni sa transportera su se divljački smijali.

- On ti je spasio život! - Pokaza Mrđa još jednom na tu malu plastičnu figuru.

- A sada marš u autobus dok se nisam predomislio! - Prodera se on i iskezi svoje pokvarene zube u zagonetan osmijeh.

Nedugo zatim ta tužna kolona logoraša je nastavila ovo putovanje užasa. Na kraju makadamskog puta zaustavila ih je poveća grupa vojnika iz kasarne, koja se nalazila odmah pored puta.

- Ustaše, majku im njihovu! Dajte ih nama! - Govorio je jedan od vojnika.

- Osjećaš li kako smrde? – Dodao je drugi, koji je čak na trenutak i ušao u autobus. Jedan od njih je pokušao bajonetom sa vrha svoje puške, koji je gurnuo između zatvorenih zadnjih vrata autobusa, da ubode nekoga unutra. Srećom, ljudi su se na vrijeme malo povukli unutra i nikoga nije zakačio.

Prestravljeni ljudi u autobusu su samo ćutali, trpeći sve te količine uvreda i psovke.

Sve nam možete ubiti osim nade.

- Zar je to ta narodna vojska, jadan li je to narod koji ima ovakvu vojsku! - Reče neko iza Đeminih leša, tiho da ga stražari ne čuju.

Onda je u autobus ušao jedan iz transportera, sa neprijatnim licem i glasno, da ga svi čuju, upitao.

- Je li u ovom autobusu Krak Nezir?

Tražio je jednog privatnika, automehaničara iz Prijedora. Svi su ćutali. Ćutao je i Nezir, koji je bio sklupčan na podu u zadnjem dijelu tog autobusa i koji je, pored ove sparine i znoja, trpio i bolove koje su mu zadavala slomljena rebra, od udaraca koje je dobio prije nekoliko dana, tamo u Omarskoj, u onoj fabrici smrti. Vojnik sačeka nekoliko trenutaka na odgovor i kad ga ne dobi izađe iz autobusa, ali poslije nekoliko minuta se ponovo vrati.

- Tražim Nezira Kraka, on je sigurno u ovom autobusu, rekli su mi.

Ponovo ćutanje. Čulo se samo tiho i ravnomjerno kuckanje motora autobusa.

- Jesam li ja budala ili ste vi svi gluhi? Čujete li šta vas pitam? Ako se ne javi Nezir Krak za deset sekundi, ispucaću rafal po vama. - Zaprijeti ovaj sa neprijatnim licem i pri tom se začu metalni zvuk repetiranja puške.

- Ja sam, - javi se Nezir, ne želeći da ovaj krvnik i ispuni svoju prijeteću nakanu.

- Izlazi napolje, majku ti ustašku! I otac ti je bio ustaša. Neće iver daleko od klade.

- Ne mogu ustati, bolestan sam. Ne mogu na noge, - reče Nezir

- Čuješ li ti mene, đubre jedno balijsko, izlazi dok te nisam odmah ovdje... - ne izgovorivši do kraja svoju prijetnju, krenu prema zadnjem dijelu autobusa gazeći i udarajući sve oko sebe. Nezir se jedva izvukao ispod tih sklupčanih tijela koja, ni zvuk disanja od straha nisu puštali od sebe i krenu prema otvorenim vratima autobusa. Ovaj ga udari kundakom puške po leđima, jednom, a onda još jednom i još jače. Nezir se povi prema naprijed a onda ga ovaj udari nogom u leđa. Silina tog udarca izbacila je Nezira kroz vrata i on se u grču ispruži u prašini pored autobusa. Ispred vrata su stajala još četvorica sa transportera, a među njima Mrđa i Bakin.

Skinuli su ga gologa i bezdušno tukli, psujući mu ustašku majku. Parali su ga noževima, ucrtavali mu slovo "U" na čelu. Na kraju je jedan od njih odnekud izvukao pravi pravcati mač i nabio ga na taj mač odozdo.

Izmučeno tijelo se samo zgrči. To potraja nekoliko trenutaka, a onda se opusti uz jezivo krkljanje.

Otvorili su jedan od boksova namijenjenih za prtljag putnika u autobusu i tu ga, kao vreću ubacili. Onda su, kao da se ništa nije dogodilo, poskakali u svoje transportere, dali znak vozačima autobusa i krenuli dalje.

Autobusi su nakon kratkog vremena sišli sa glavnog puta i nastavili uskim putem prema nekadašnjoj kasarni JNA.

Od ovoga mjesta do dolaska pred logor Manjača bilo je svega nekoliko kilometara, te su ubrzo stigli tamo. Već se uveliko bio spustio mrak na planinu, kada su došli pred kapiju sa velikim natpisom:

"VOJNI LOGOR MANJAČA - ZABRANJEN ULAZ".

To mučno putovanje od Omarske do Manjače trajalo je više od šest sati, a ta razdaljina je iznosila tek nekih sedamdesetak kilometara.

Vozači su redali autobuse jedan pored drugoga, na širokom prostoru, ispred kapije logora koja je tog trenutka bila zatvorena. Pročulo se da će noćiti tu, u autobusima, jer se prijem zatočenika ne može izvršiti do jutra. Rekoše da je došlo do nekakvog kvara u snabdijevanju električnom energijom te da se bez rasvjete prijem nemože obaviti.

Niko od zatočenika tada nije ni slutio da će to biti još jedna noć užasa.

Prvo su im pozatvarali sve prozore na autobusima i upalili grijanje do najjačeg stepena. Ljudi gladni, žedni i do iznemoglosti iscrpljeni, nisu se smjeli ni malo pomjerati iz svojih sklupčanih položaja. Trpili su nemoć i poniženje u nadi da ovo ipak jednom mora da prestane.

Dehidrirali su potpuno, pa su neki krišom, da ih ne primijete vojnici, cijedili dijelove svoje odjeće, ili odjeće onoga do sebe

i tim znojem kvasili svoje ispucale usne. Neki su mokrili u hlače, cijedili ih i tim kapima kvasili usne. Oni zdraviji pomagali su nemoćnima. Sva bol svijeta uvukla se duboko u ova iscrpljena i malaksala tijela.

Naslućuje li se kraj ovog pakla? Neizmjerna tuga preselila se na Manjaču.

Kasnije je došao vozač, ugasio motor i grijanje, i izišao napolje zatvorivši vrata. Za njim su izišli i oni iz pratnje autobusa.

Zastrašujuća i prijeteća tišina potrajala je tako desetak minuta a onda se prolomi:

- Dedo Crnalić, je li u ovom autobusu? - Čulo se dozivanje u prvom autobusu do Đeminog.

Tražili su Dedu, uglednog sportskog i javnog radnika, vlasnika jednog od najljepših prijedorskih restorana "Dedo". Bio je osnivač a često i finansijer fudbalskog kluba „Berek". Njegovim zalaganjem i autoritetom među sportskim radnicima, inicirao je izgradnju stadiona za ovaj fudbalski klub. Stadion „Poljana" izgrađen je na mjestu gdje se Berek iz rukavca oko Starog Grada ulijeva u Sanu.

Ovi što ga sad prozivaju znali su zasigurno sve to, ali mržnja im nije dozvoljavala da prepoznaju svu veličinu ovoga nadasve dobrog i plemenitog čovjeka.

Dedo se odmah javio i dok je izlazio, jedan od krvnika mu reče:

- E, sad ću ja od tebe praviti ćevapčiće!

I povuče svoju oštru kamu preko Dedinog vrata, odmah tu, na vratima autobusa. Krv poprska i one koji su ležali sklupčani pored vrata. Užasan zvuk kloparanja krvi, krkljanja i grčenja tijela, a onda tajac. Potraja to nekoliko trenutaka, a onda su pozvali trojicu da Dedino, već mrtvo tijelo, unesu u autobus. Niko se nije javio. Jedan od vojnika ušao je u autobus i izbacio napolje prvu trojicu do vrata. Ukočenih vilica od straha unijeli su okrvavljeno i beživotno tijelo i stavili ga na jedno sjedište, kako im je i naredio ovaj zlikovac. Oni napolju su cičali i

skičali kao razjarene zvijeri kad namirišu svježu krv. Životinjska požuda navirala je iz očiju ovih mašina za ubijanje.

Bože, kada će prestati ovaj neželjeni san?

Đemo se samo nagnu naprijed, sa glavom naslonjenom na sklopljene ruke ispred sebe, naslonivši ih na željeznu šipku iznad sjedišta u prvom redu. Na tim sjedištima naprijed nije bilo nikoga. Niko se nije smio tako direktno izlagati blizini onih iz pratnje. Između naslona sjedišta i te šipke bilo je razmaka nekoliko santimetara pa je on, onako ispod oka mogao vidjeti prednji kraj autobusa.

Tako je vidio i kada je ušao jedan vojnik u autobus. U ruci je držao drveni kolac, dužine oko jednog metra i debljine ruke, nepravilna oblika. Vidio je da je taj koraknuo naprijed i podigao palicu iznad sebe. Dalje ništa nije vidio, samo je osjetio oštar bol u glavi.

- E Đemo, sada ti je došao kraj! Nema te više! Endeee! Prepoznao je opet glas Mrđe, koji ga je i dalje udarao tim drvetom po glavi i leđima, ponavljajući divljačkim glasom još nekoliko puta ono „Endeeeee“.

Đemo se lijevom rukom pokušavao zaštititi od udaraca, prekrio je glavu rukom i spustio je ispod nivoa šipke naslona sjedišta ispred sebe, da bi izbjegao svu slilinu udaraca po glavi. Mrđa je na trenutak spustio to drvo, izvadio pištolj iza pojasa i prislonio ga Đemi na čelo.

- Još jednom stavi tako ruku na glavu i ubiću te kao psa. Zatim vrati pištolj za pojas, ponovo uze to drvo te ga udari još jednom, po glavi, snažnije nego ikada do sada.

Đemo osjeti žestok bol u glavi od kojeg se pomjera pamet. Krv mu obli kosu, lice, vrat i poče natapati okovratnik prljave i znojne majice na njemu.

A onda nešto puče u njemu, dobi neku nadnaravnu snagu. Pomiren sa sudbinom da još jedan snažan udarac u glavu značio bi i njegov kraj, podiže glavu, izdiže se iznad sjedišta i pogleda u to razjareno i znojavo lice ispred sebe, pravo u oči, iz kojih je virila neka krvava prijetnja i reče:

- Vidi šta si mi uradio, šta sam ti ja skrivio? Pa ja te i ne

poznajem?

Mrđa se na trenutak zbuni, gledajući Đemino krvlju obliveno lice, a onda skrenu pogled udesno, ugleda Muharema, urednika Radio Prijedora i okrenu svoj štap u pravcu njega.

- I ti si tu, ptičice! - I poče da ga udara tim istim tvrdim drvetom po glavi.

- Ti si taj urednik što nisi htio da puštaš na radiju izvještaje sa ratišta?

I nastavi ga i dalje udarati, mlatiti ga tom batinom po glavi.

- Jesam, puštao sam. - Govorio je preplašeno Muharem dok je pokušavao da se još dublje zavuče pod sjedište, da se bar nakratko spasi od siline Mrđinih udaraca.

- Jesi, zato što si morao, ali nisi dovoljno puštao. E sada ćeš vidjeti kako to rade srpski vojnici.

- Izlazi odmah napolje! - prodera se Mrđa.

Muharem izađe, prekrivajući rukama glavu i lice i odmah dobi udarac čizmom u stomak, drugi šakom po sred lica, treći...

A onda se prolomi naredba:

- Stanite! - Reče neko naređivački glasno, tamo ispred autobusa.

- To ste trebali raditi tamo, u "Omarskoj".

- Ovdje to ne možete raditi.

Kasnije su čuli da su to bili komandant i nadzornik logora Manjača, koji su došli da se dogovore oko primopredaje zarobljenika.

Muharem iskoristi trenutnu zbunjenost ovih dželata i utrča u autobus, a niz lice mu je tekao tanki mlaz krvi iz posjekotine na čelu. Pored Muharema je sjedio Sejo Softić i povlačeći se u svoju polovinu sjedišta i bojeći se da bi on mogao biti slijedeći.

Nakon nekoliko minuta ušao je drugi vojnik i od ovih jadnika tražio novac. Svi su ćutali. Nisu imali ništa.

- Nemamo, sve smo dali tamo u Omarskoj, - Reče neko iz zadnjeg dijela autobusa.

- A sat, ima li neko kakav sat? - Pitao je vojnik.

- Imam ja. – U vidljivom strahu progovori Muharem. Otkopča sat sa ruke i dade ga vojniku. Ovaj ga je okretao u ruci, zagledao ga sa obe strane.

- Dobar je! - Reče vojnik i stavljajući sat na ruku i izađe napolje iz autobusa.

- To mi je od kćerke Irene, poklon za rođendan, ali šta ću, morao sam. - Kao da se pravdao kasnije pred ostalima Muharem.

Poslije je došao vozač, ugasio sva svjetla u autobusu, zatvorio vrata i izašao napolje.

Odjednom zavlada mir i potpuna tama. Ljudi se nisu usuđivali ni da šapuću, da ih ne čuju ovi ispred autobusa. Ćutali su tako beskonačno i tresli se od straha kao usred zime. Topao, ustajao i sparan zrak izazivao je mučninu u želudcu. Žeđ je sve više sušila utrnula usta, popucale usne. Poneko hrabriji, pomjerao se iz te sklupčane hrpe, prelazio prstom po ovlaženom staklu prozora i tim sitnim kapima kvasio usne. Najbolnija suša smjestila se u njihova grla.

Niko nije ni pomišljao na san, mada je noć odavno zakoračila u svoju drugu polovinu. Đemi se krv skorila na licu, vratu i kosi, te mu zatezala kožu lica. Prstima je skidao tu usirenu masu koja mu je, kao najstravičnija maska, prekrivala cijelo lice. Ta sasušena krv mu se mrvila ispod prstiju, kao najsitnija prašina i padala po koljenima. Osjećao je neizdrživ bol u glavi i lijevoj ruci, koja mu je sve više oticala.

Oko pet ujutro izveli su ih sve napolje, na jednu livadu pokraj autobusa. Iz Đeminog autobusa dvojica nisu izišli. Iscpljena tijela nisu mogla više izdržati. Bili su mrtvi.
Sa onima iz pratnje bili su još neki, novi vojnici u potpuno drugačijim uniformama. Prozivali su ih glasno i redali su se u redove po deset a onda su ih u grupama po stotinu uvodili kroz kapiju logora.

One palikuće i krvnici, iz pratnje autobusa, kasnije su otišli. Ovo putovanje straha od Omarske do Manjače, devet ljudi platilo je svojim životima. Među njima i Đuzin, Bašić, Jama i neki momak, koga su zvali Munja.

U logoru su ih vodili prvo na ljekarski pregled. Uvodili su ih u grupama u vojnu ambulantu gdje ih je nekoliko ljekara i medicinskih sestara detaljno pregledalo. U Đemin ljekarski karton su upisali: "Prijelom lijeve ruke, jedno polomljeno rebro, naprsnuće lobanje i

nekoliko hematoma sa krvnim podlivima. Potrebna ljekarska njega."

Ljekarski pregledi su trajali cijeli dan. Dobili su malo vode, i nakratko utolili žeđ. Bili su i gladni, jer već dva dana ništa nisu jeli, ali niko im ništa nije nudio da jedu, a naravno nisu smjeli ni pitati. Predveče, kada su svi prošli ljekarski pregled, naredili su im da se skinu potpuno goli. Kada su to učinili posipali su ih praškom protiv vaši i ušiju a potom su ih uvodili u spavaone. To su ustvari bile ispražnjene štale za krupnu stoku, krave i konje. Po sredini je bila betonska podloga, a sa obe strane podloga od krupno mljevenog kamena, prekrivena paprati. Rekoše im da će to biti njihove spavaonice. Sa strane su stajale metalne. pojilice za stoku.

- Eto, ovdje ćete boraviti, - obratio im se jedan iz logora i dodao:

- Nalazite se u vojnom logoru „Manjača“ i morate se pridržavati osnovnih pravila, koja se ovdje primjenjuju. Ovdje je najosnovnije pravilo: glava dole i ruke na leđima. I dobro upamtite to! Mora se poštovati rad, red i disciplinu i niko vas neće dirati. To vam ja obećavam. Ja sam nadzornik ovoga logora. Za kontakte sa mnom biće zadužen jedan od vas, koga vi izaberete.

Kasnije su saznali da nadzornika zovu Špaga i da nije loš čovjek, da ponekad zna i zaštiti zatočenike. To su im rekli oni koji su već mjesecima bili tu, u logoru. Bilo je tu zatočenika iz Sanskog Mosta, Ključa, Doboja, Bosanske Dubice, Glamoča...

Bilo ih je ukupno oko 4.000 smještenih u šest štala, koje su Špaga i ostali vojnici nazivali paviljonima. Po tri štale i natkriven prostor sa terenskom vojničkom kuhinjom, činili su jednu cjelinu, ograđenu sa dva reda visoke ograde od bodjikave žice između kojih je bilo minsko polje. Na žici je na svakih desetak metara bila obješena drvena ploča sa ćiriličnim natpisom "MINE".

Okolo stražari sa puškama i psima, ispred stražarskih kućica. Zbog njihovih šarenih maskirnih uniformi zatočenici su ih često nazivali "šarenci". Iz jednog u drugi ograđeni prostor nije se moglo ići bez posebne dozvole dežurnih vojnika, koja se veoma teško dobijala.

U kuhinji su radili i hranu pripremali zatočenici. Ovdje su se, za razliku od Omarske dobijala dva obroka dnevno, doručak u šest ujutro i ručak oko tri sata popodne. Hrana je prvih dana bila nešto

bolja nego u "Omarskoj", ali kasnije se to još osjetno popravilo.

Nakon nekoliko dana boravka u logor su došli predstavnici Međunarodnog crvenog krsta, te su počeli dva puta sedmično dostavljati namirnice i kvalitet ishrane se osjetno poboljšavao iz dana u dan.

Živjelo se tako od obroka do obroka. Jelo se stojeći, u tišini. Tijela otežala od bolova, kao sjenke su izranjali iz svojih štala. U koloni po dva su odlazili u prostor sa dugim drvenim stolovima sa kojih se jelo. U hodu im se osjećala neka nesigurnost, zamor od pretrpljenog višemjesečnog logorskog života, od slabe ishrane. Poneki su padali od nemoći u stroju ili za vrijeme ručka. Samo bi se opružili po prašini, uz noge onih, koji su stojećki jeli svoje porcije. Polijevali bi ih vodom, i nakon nekoliko trenutaka, kao da se ništa nije dogodilo, vraćali bi se jelu i halapljivo praznili ostatke hrane u tanjiru.

Nerijetko su ih i oblizivali, želeći da i te posljednje mrvice hrane uguraju u svoje gladne stomake. Strastveni pušači bi, kada ostanu bez cigareta, davali svoj obrok za jednu, dvije ili za onoliko cigareta za koliko se dogovore. Potom bi se odvojili malo u stranu i strasno ispuštali dimove, uživajući u lažnoj strasti popušene cigarete. Onda bi se primakli i stali negdje uz sto gdje se jelo. Kada bi neko od zatočenika slučajno okrenuo pogled u stranu, oni bi mu brzo uzimali hranu iz tanjira, tako je ponekad dolazilo i do svađa, ali se brzo sve to smirivalo.

Odmah, drugi dan po dolasku na Manjaču, posjetio ih je Vojo Kuprešanin, jedan od utemeljivača ove današnje tuge ovih ljudi ovdje. Razgovarao je sa nekoliko logoraša i rekao im da će uskoro svi ići svojim kućama. Da Srbi, Muslimani i Hrvati moraju živjeti zajedno, da im je Bosna i Hercegovina zajednička domovina i sve tako...

Ljudi su mu aplaudirali, nadajući se...

Bila je to još jedna laž mudro servirana od strane srpskih predstavnika, koji su tako, ustvari, samo kupovali vrijeme za prazne političke pregovore. Mora se priznati, a kasnije će se to i pokazati, bili su pravi majstori u tome.

Dane su provodili u štalama u toj jalovoj nadi da se to sve već

jednom mora završiti. Nadali su se da u ovim štalama neće dočekati zimu, jer u ovim neuslovima to se naprosto nebi moglo preživjeti. Tek po trideset iz svake štale, jedanputa dnevno, moglo je izlaziti napolje, na travnjak ispred i provesti tu svega pola sata.

Glavni dežurni u Đeminoj štali bio je Sakib Bešić, koga su svi zvali "potpukovnik", jer mu je to bio čin, koji je ranije dobio kao starješina u rezervnom sastavu JNA. Njegovi pomagači u Đeminoj štali bili su Šemso Halilagić i Feho Fazlić. Oni su se brinuli za red i mir u "paviljonu".

Ljude su boljele rane. Sem onih na tijelu, one na duši su bile dublje, bolnije. Ocrtavala im se briga u očima, ostavljala duboke brazde na licima.

Kad noć prekrije logor, s njom je dolazila još veća tuga. Noći su vrlo hladne na toj ćudljivoj planini, često kišovite. Gromovi i munje parali su nebo, kiša grominjala po salonitnom krovu. Bljesnulo bi često i obasjavalo prostor u štali, potom se čula potmula tutnjava u daljini koja je postepeno nestajala. Iznenadni prasak bi, na trenutak, vidno ocrtavao skupljena tijela na hrpama paprati koji su tek ponekad zatvarali oči i nakratko utonuli u san. Kišonosni oblaci najčešće su sa jutrom i nestajali.

Kuhari su morali ustajati rano, u tri, i pripremati doručak. Dežurni bi ostale budio u pet, onda umivanje, naravno ako bi bilo vode, postrojavanje u štali, glava dole, ruke na leđima i u redovima po dvojica odlazili bi na doručak.

Najveći problem na Manjači bila je voda. Onu za piće vojnici su dovozili kamionima-cisternama sa izvora, udaljenog nekoliko kilometara i pretakali je u velike plastične mješine, koje su bile smještene na drvenim postoljima ispred svake štale-paviljona. Poslije bi po dvojica zatočenika uzimali jednu malu mješinu sa uprtačama. Jedan bi je stavljao na sebe, okačio bi je kaiševima preko ramena, a drugi bi u malu plastičnu šoljicu sipao vodu i davao je zatočenicima, hodajući od jednoga do drugog.

Kasnije su oni iz Crvenog krsta podijelili svakom zatočeniku po jedan plastični kanister pa su sami, opet u redovima, odlazili

po vodu do velike mješine. Poslije su oni iz komande logora, pravdajući se čestim nestankom dizel goriva za kamione-cisterne, prestali dovoziti izvorsku vodu. Tada bi vojnici izvodili po 200 ljudi iz svake štale i vodili ih do obližnjeg jezera, koje je inače služilo za podvodnu obuku na tenkovima-amfibijama. Voda je bila prljava, mutna, puna neke ljigave zelene trave i grana. Prilaz do jezera bio je strm, tako da su neki želeći da naspu vodu u kanistere i sami završavali u toj prljavoj vodi.

Po površini su plivale žabe i punoglavci a jednom je i lešina uginule krave plivala po površini jezera. Kada bi neko od zatočenika nagnuo kanister da pije vodu, prvo bi pogledao unutra, sačekao da se neki od punoglavaca spusti niže, a onda bi potegnuo gutljaj, dva, pa opet tako. Ponekad bi osjetio svu ljigavost punoglavca kad mu sklizne niz grlo. Malo bi na licu pokazao gađenje a onda zatvorio oči i ponovo nastavio piti. Jedanput je neki stražar odveo grupu do jezera, zatim se pred svima pomokrio u jezero i onda im naredio da sipaju vodu u svoje kanistere. Ta voda iz jezera upotrebljavala se i za potrebe kuhinje, za pranje suđa ali i za kuhanje.

Kada su ljudi iz Crvenog krsta izvršili analizu te vode iz jezera, rekli su da voda nije zdrava ni za tehničku upotrebu, a kamoli za piće. Pristajući na pritiske ovih iz komande logora „međunarodni" su im dovezli cisternu dizel goriva, kako bi ovi i dalje dovozili čistu vodu sa izvora. Oni su potom još svega dva puta dovezli vodu kamion-cisternama sa izvora a onda su je opet prestali dovoziti. I ponovo su zatočenici morali ići svaki dan po dva puta sa kanisterima do jezera po vodu.

Često bi, kada je padala kiša, stavljali svoje plastične posude ispod oluka i hvatali kišnicu, koju bi kasnije upotrebljavali za piće. Kada bi kiša padala mnogi zatočenici bi izlazili ispred „paviljona", dizali ruke iznad sebe, okretali se u krug, otvarali usta i hvatali kapi u letu, ponekad se tako i kupali. Jedino tako su i mogli zbog nedostatka čiste vode.

Samo jednom su im ovi iz komande organizovali kupanje. Dovezli su u krug logora cisternu sa vodom, postavili nekoliko

montažnih tuševa na betonu ispred jednog paviljona, podijelili im po jedan mali sapun svakome i po dvadesetak zatočenika kvasilo je svoja izmučena i mršava tijela, svega minut ili dva. Samo jednom za više od stotinu dana zatočeništva na Manjači.

Oni iz Međunarodnog crvenog krsta donosili su im kasnije nekakav bijeli prah i šampon za kosu i uspjeli su polako suzbiti uši, koje je do tada imao svaki zatočenik.

- Evo sad sam čuo da će nas sve šišati! - Kasnije reče Šemso.

I zaista, nakon sat vremena došao je jedan od vojnika sa električnom mašinom za šišanje i krenuo redom šišati zatočenike. To nije bilo klasično šišanje. Vojnik bi samo uzeo prvog za kosu, povukao jedan red po sredini glave, zatim još po dva tri sa strane i „nularica" bi završila posao. Ni milimetar kose nije ostajao na glavi. I tako redom. Događalo se da vojnik napravi tek prvi rez preko glave a nestane električnog napona, što je bila vrlo česta pojava. Onda bi ovaj napola ošišani izazivao osmijehe zatočenika. Tek sutradan bi dolazio vojnik i završavao započeti posao.

Ovi iz Međunarodnog crvenog krsta dolazili su svake srijede, ponekad i dva puta sedmično. Nije bilo pravila. Kada su prvi put došli, popisali su imena svih zatočenika i svi su dobili logoraške kartice sa svojim imenom i prezimenom i brojem registracije. Rekli su zatočenicima da su sada registrovani u glavnom kompjuterskom terminalu u Ženevi i da će se pratiti svaki od zatočenika. Došao je red i na Đemu, dobio je karticu sa brojem 00207817.

Svake druge srijede dobijali bi i po kutiju cigareta, Filter 160.

Cigarete su, inače, bile najtraženiji artikl i na Manjači. Za cigaretu ili dvije mogao se kupiti ručak od drugog zatočenika, za deset košulja ili kakva majica.

Cipele, koje su takođe dobili, nešto kasnije, od Crvenog krsta, bile su malo "skuplje". Za njih su tražili cijelu kutiju.

Neki strastveniji pušači su se domišljato snalazili, a među njima je svakako prednjačio Bale, prijedorski šeret. On bi, kradom da ga drugi ne vide, vadio duhan iz cigarete, umotavao ga u novinski papir i pušio, a potom bi prstima kidao ćebe i to

stavljao u prazan cigaretni papir iz kojeg je ranije izvadio sav duhan. Tek na vrhu cigarete stavljao bi malo duhana, kao kamuflažu, i to prodavao okolo.

Naravno, oni koji bi uzeli takvu cigaretu već pri paljenju shvatili bi da su prevareni. Malo bi se ljutili, ali na kraju se nasmijali toj Balinoj domišljatosti.

Poslije petnaestak dana u logor "Manjača" bilo je prebačeno i onih 184 zatočenika koji su bili ostali u "Omarskoj".

Hrana je postajala svakim danom sve bolja. Ponekad se uz ručak dobijalo i voće, poneka jabuka ili mandarina i ponešto slatko, najčešće sutlija. Ogrubjela koža na licima se počela zatezati, dobijati sjaj.

Živost se pomalo vraćala u oči, u lica ovih ovdje. Katkad se mogao vidjeti i poneki opušteniji osmijeh na licu nekog od zatočenika. Ipak ti dani, uokvireni žicom i minama, prolazili su i dalje veoma sporo. Živjelo se nekim umrtvljenim, anemičnim životom. Tuga je još uvijek stanovala duboko uokvirena u očima zatočenika ovoga logora.

Bio je to život na čekanje a to čekanje kidalo je nerve. Kada će izroniti iz ove tame u koju su grubo gurnuti, naslućivala se želja iz njihovih pogleda iz treptaja usana. Ponekad, neka klonula nada u njima tjerala im je suze, gonila u još dublju tugu. To su samo sjenke, koje se vrzmaju po žicom i minama omeđenom prostoru. Dani prepisivali jedan drugoga: ustajanje u 5, doručak u 6, pa nazad u štale, ručak u 3, tek svaki dan pola sata napolje, a onda povečerje s prvim sumrakom.

Cijela Manjača je odisala nekim otužnim i veoma teškim mirisima. Kao da se i planina urotila protiv ovih ljudi ovdje, zaboravljenih od svih. Ovdje je tama tako gusta, da se činilo da se i noć nožem rezati može. Ovdje ptice tako visoko lete, da im se ni klepet krila ne čuje.

Ni blizine izvora planinskog, da ljude okrijepi, ni debele hladovine, da se od vreline sunca sakriju.

Ničega od onoga što planinu čini planinom i ljude ljudima.

Đemo je bio u "šestici", u redu do zida, desno od širokih ulaznih vrata. Odmah do njega smjestio se rođak Ramiz, pa onda neki momci iz Kozarca, a preko puta Muharem i Sanel.

Između njihovih nogu prostor, tek oko pola metra, za prolaz između redova, na kojemu su ostavljali obuću.

Futko i Ramiz su radili u kuhinji na spremanju hrane i Đemi su, vrlo često, kradomice donosili nešto da pojede. Đemo je to djelio sa Muharemom i Sanelom. U kuhinji je radio i Mursel. Kada bi se dijelila hrana Mursel mu je, vrlo često, u tanjire sipao više od jedne kutljače koliko je bilo predviđeno po jednom zatočeniku. U tanjire bi istresao i sitne mrvice kruha, koje su ostajale poslije rezanja na šnite, prelijevao ih varivom i dijelio izgladnjelim zatočenicima.

Posljednjih mjesec dana kvalitet hrane se osjetno popravio. Za doručak su dobijali šoljicu mlijeka, kakao ili šolju čaja sa četvrt hljeba i ribljom konzervom, a za ručak četvrt hljeba i varivo, grah, leću ili krompir... ponekad i parče mesa u varivu.

Nizali su se dani, jedan drugome isti. Postajali su sve kraći. Sunce bi se već zarano popodne skrivalo iznad najvišeg vrha planine, na kojem se vijorila velika srpska zastava. Na planini bi se ponekad za jedan dan izmjenila četiri godišnja doba. Jutra hladna, maglovita. Onda bi se negdje iznad krošnji pojavilo sunce i postajalo bi mnogo ugodnije. Kasnije bi pala kiša, lilo bi „kao iz kabla". Kada bi stala, na horizontu bi se pojavila duga. Izgledala je pomalo nestvarno sa svojim spektrom veselih boja iznad crnila Manjače.

- Kažu da nikada niko nije uspio proći ispod duge. - Govorio je Muharem.

- Ja sam opet čuo da ako ipak uspiješ proći da ti se sve želje ostvare. Kako bih ja sada volio proći. I ne bih imao baš previše želja. - Dodao bi Đemo dok bi duga polako nestajala sa plavetnilom neba.

Svježina jesenjeg planinskog vazduha polako se uvlačila u štale, u „paviljone".

Dani su nekako i prolazili, u šetnji, igranju karata ili šaha, ali

bezsanim noćima nikada kraja.

Đemo je često igrao šah sa Muharemom, na tabli, koju je sam napravio od nekog debljeg kartona na kojemu je olovkom ucrtao crna polja. Ponekad bi igrao i sa Šišićem, pobjeđivao ali i gubio, ponekad se i ljutio.

Ponekad bi opet sjedio potpuno sam sa svojim mislima, pokrivši se ćebetom i zagledavši se u negdje, u prazno. Zagledao bi se tako visoko u neku tačku, gore ispod krova, a blijedo bi mu lice obavijala tuga. Rukom bi popravljao prljavi zavoj na lijevoj ruci koja ga je još uvijek boljela. Izvlačio bi iz džepa male fotografije sinova, koje mu je žena Alma poslala još u "Omarskoj", a koje mu je Džigi kradom jednom donio. Lice bi mu poprimilo neke tužne konture, a suze bi nekontrolisano same krenule.

Prije nekoliko dana, preko Crvenog krsta dobio je poruku od žene Alme. Piše mu: "

... Čula sam šta je bilo s tobom u Omarskoj i na putu za Manjaču. Dragi moj Đemo, izdrži sve, moraš to zbog nas, a najviše zbog svog Denija. Nisam ni u snu sanjala da ćeš mu toliko nedostajati. Stalno te traži, neprestano priča o tebi. Kada jede, uvijek pored sebe stavi još jedan tanjir i pribor za jelo, i kaže:

- Ovo je za moga tatu.

Teško je to sve gledati i sve izdržati, ali proći će valjda, mora sve ovo jednom proći. Tvoj Deni čita tvoje poruke po nekoliko puta i sve nas je rasplakao. Poručio ti je da prvog oktobra, tačno u jedan sat, vrijeme kada se on rodio, uzmeš tu njegovu sliku i poljubiš je i tako mu čestitaš rođendan. I on će u isto vrijeme poljubiti tvoju sliku..., tačno u jedan.

Danas mi je rekao:

- Mama, vodi me u Crveni krst, da ih ja zamolim da me odvedu do moga tate. A kada bi me odveli, ne bi me više ni sam Bog nikada više odvojio od njega.

Mnogo je smršavio, skroz slabo jede. Kada mu kažem da jede za tebe, on onda jede...

Danas sam u njegovoj sobi našla pismo koje hoće da pošalje Televiziji u Banjoj Luci. Napisao ga je kao veliki. Evo nekoliko

rečenica iz tog pisma:

„Svi ljudi dobre volje, koji mi mogu pomoći da vidim svoga tatu i da mi se vrati moj dragi tata, neka mi se jave. A ja vam garantujem svojim mladim životom, da moj tata nema nikakve veze sa ovim suludim ratom, oružjem i politikom..."

Kada su neki dan, po ko zna koji put pretresali kuću, on sa njima razgovara, objašnjava im, a pune mu okice suza i straha...

Ovih dana mi putujemo iz Prijedora. Moramo! Ne može se izdržati ovo više. Svakoga dana dolaze na vrata, upadaju u kuće, ponekog odvedu i više ga niko ne vidi. Bojim se za Arija, on je već veliki. Prije neki dan zaustavi se nekakvo vozilo pred kućom. Ari pogleda kroz proz i kada je prepoznao neke momke iz grada iskočio je kroz prozor do kanala i sakrio se u susjednoj kući dok ovi nisu otišli. Oni su baš njega tražili. Zato idemo, a ne znamo kuda. Veza će nam biti tvoj brat Teufik...

Voli te Alma, Deni i Ari."

Đemo po stoti put čita tu poruku, a opet mu ona olovna kugla zatvara grlo, ne da mu da diše, tjera ga na bolni jecaj, na krik.

Poruke su dobijali jednom mjesečno, preko Crvenog krsta. Predavali bi ih komandi logora i tamo bi se zadržavale desetak dana, na čitanju i kontroli sadržaja, kako onih koje su slali, tako i onih koje su dobijali. Više od mjesec dana trebalo je da prođe da se dobije odgovor na poslanu poruku. Toga dana, kada ih donesu, svi se okupe oko stražara i pretvaraju u uho. Lica im se razvlače u osmijeh kada ih prozovu, kao da gledaju u lica onih koji im šalju poruke: djece, supruge, roditelja...

Oni, koje tada ne prozovu, kasnije dugo ćute i zamišljeno gledaju u jednu tačku, čekajući neko slijedeće prozivanje. Baš juče su prozivali. Bile su tu poruke i za Asafa, za doktora Esu Sadikovića:

" Eso, ako još dišeš negdje pod ovim nebom, javi se. Čeka te tvoja porodica ", piše mu supruga Cica.

Niko nije uzeo tu poruku, vratili su je,... i Asafovu. Neka ih i dalje traže. Možda...?

Đemo još jednom pogleda u male fotografije Arija i Denija, a

oči mu se ponovo zacakliše, primiše pomalo staklast izgled. Obrisa prljavim rukavom lice i ponovo poče čitati poruku:

„... tačno u jedan sat.“ Danas je prvi oktobar, Denijev rođendan. Danas, tačno u jedan sat, imaće punih dvanaest godina, za pola sata otprilike. Njegov prvi rođendan, na kojemu neće i on biti prisutan.

Opet suze krenuše same, ne mogaše ih savladati, niti sakriti od ostalih. Muharem je to sve vidio i prišao mu je.

- Znam, prijatelju da ti je teško, ali izdržaćemo, valjda. I neka te nije sramota, plači, biće ti lakše. Za svoga sina plačeš. Evo, i meni suze teku same. Tvoj sin je ponosan na tebe, budi siguran. Zna on dobro da ti nisi nizašto kriv. - Govorio mu je Muharem, tapšući ga po ramenu, potom ga jako zagrlivši. Riječi su mu klizile sa suhih usana.

Tačno u jedan sat Đemo je ispod ćebeta izvukao malenu fotografiju sina. Prelijepo lice Denija smješilo mu se sa malene fotografije. Dugo je gledao to drago lice sina kojega već mjesecima vidio nije. Okretao je tu malu fotografiju s vremena vrijeme pogledavajući na sat koji je nekako uspio da spasi da mu ga ne otmu on i tamo, u Omarskoj. Kada se uvjerio da je tačno jedan, prislonio je usne na malu fotografiju i poljubio je... I opet ta teška kugla proradi mu u grlu. Dugo je tako držao fotografiju priljubljenu uz usne i zamišljao svog Denija u istom položaju.

Uzeo je malo već odavno osušene paprati ispod sebe, smrvio je pod prstima, dugo je zamotavao u komadić stare novine, okrenuo je nekoliko puta među prstima i zapalio.

Dugo je tako odbijao dimove i gledao malu fotografiju sina. U mislima se vraćao trenucima nekadašnje porodične sreće. Velika torta na stolu, sa upaljenim svijećama, zveket punih čaša i miris svježeg pečenja, mnogo prijatelja zajedno, muzika...

Hiljade neiskazanih želja prolazilo mu je mislima u samo nekoliko sekundi.

Nije primijetio da mu je cigareta od paprati, koja mnogo brže gori od one prave, dogorjela skoro do prstiju, ugasio ju je i bacio pod noge. Onda se sjeti šta mu je Muharem rekao prije

nekoliko trenutaka, okrenu se prema njemu i poluglasno reče;

- Da Muhareme, ja imam divnu djecu i neću nikada sebi oprostiti sve propuštene zagrljaje, neuzvraćene dječije osmijehe i poneku svoju ljutnju na njihove nestašluke.

I opet mu proradi ono izvorište suza. Glasno zaplaka.

Dan je polako klizio niz vrhove planine. Rumenilo sunca na zalasku, kroz pukotine na drvenim kapcima štale, poigravalo se na njegovom licu. One oko sebe osjećao je kao treperenje sjenki koje broje dane i zapisuju ih negdje, u predjele čela. Preko ramena prebacuju ćebad sa izrezanim otvorom na sredini. Samo im glave vire.

Nigdje se noć tako nečujno ne dovuče kao na planini. Začas se dugačke sjenke pretvaraju u ogromnu crnu tišinu. Ljudi u štalama se zbijaju jedan uz drugoga, da im tako toplije bude, pokrivajući se ćebadima, na kojima je velikim crvenim slovima pisalo DEUTSCHE ROTES KREUTZ.

Vjetar se uvlačio kroz pukotine i poigravao se plamenom na jedinoj, maloj svjetiljki od ulja, tamo pored velikih ulaznih vrata, gdje najčešće borave dežurni, povijajući ga i prijeteći da će ga ugasiti. Gore, ispod krova, treperi razapeti najlon pod naletima vjetra. Tek poneka sjenka prošeta između redova,tamo do vrata.

Veliko limeno bure presječeno na pola, noću je zamjenjivalo klozet. Ljudi su napinjali svoje bolesne stomake i praznili ih, tu odmah, pored onih koji su spavali, tek 2-3 metra od njih. Nesnosan smrad širio se štalom. Ovi su se zavlačili pod ćebad i prekrivali glave. Neki bi brzo zaspali, ispuštajući neke čudne grlene zvukove. Mnogi budni, u svom čekanju da ih san prevari i zoru su dočekivali.

Pomalo počinje kiša.

A kada kiša pada mnogo malih poljskih miševa ulazi kroz pukotine u zidu, prolazi betonskim ispupčenjem iznad glava zatočenika, hodaju po ćebadima i zavlače se pod njih. Futko je, baš danas, u svojoj kutiji sa keksom našao jednog miša, uhvatio ga je u ruku i njime plašio Ramiza. Neki Halil iz Glamoča našao je pod ćebetom u paprati, ispod svoje glave, mišije gnijezdo sa

četiri mala, goluždrava miša.

Nisu bili još ni progledali, ni krzno nisu bili dobili. Mnogi su, tek ovdje vidjeli da se miš može pentrati i uz okomit zid. Navikli su se ljudi na prisustvo miševa i često su im, na betonskom proširenju iznad glava, ostavljali mrvice kruha, mrvili keks.

Jedno popodne, odmah poslije ručka, Šemso je ušao u „paviljon" i činilo se po izrazu lica nešto veseliji nego obično.

- Sad sam čuo, ovi iz Međunarodnog crvenog krsta dijeliće nam zimsku garderobu. Eno već popisuju, one preko puta.

I zaista, nakon pola sata predstavnici Međunarodnog crvenog krsta, uz pratnju stražara ušli su i u „šesticu", u Đemin „paviljon". Išli su od jednog do drugog zatočenika, Pitali za mjere, koji broj garderobe, koji broj cipela i upisivali ih?

Kada su došli do Đeme, onaj što je popisivao, spusti se do njega i upita.

- Tebi sigurno trebaju veći brojevi? - Vjerovatno misleći na Đeminu visinu i korpulentnost.

- Garderoba broj 56, a cipele... da, ovaj, da, cipele broj 43. Odgovori pomalo zbunjeno Đemo.

Ovaj to zapisa a onda se pomjeri do slijedećeg, i tako redom

Đemo se onda u trenutku sjeti da on ustvari nosi cipele broj 44, pogleda prema onom što upisuje, ali oštar pogled stražara ošinu ga i pomjeri u njegovoj namjeri da pozove ovoga i da ispravi broj.

Kada su popisali sve, otišli su dalje, a Đemo priđe Šemsi i skoro plačljivim glasom reče:

- Šemso, pogriješio sam, rekao sam da nosim cipele broj 43, a ja ustvari nosim 44, zbunio sam se, prepao stražara, onako u strahu samo mi izletjelo.

- Sad je gotovo, nego vidjećemo kada to dođe, možda je još neko pogriješio, pa ćemo zamijeniti sa nekim. - Reče Šemso, činilo se i sam u strahu da ode do onih iz Crvenog krsta, da popravi grešku.

Nakon nekoliko dana donijeli su „naručenu robu" i po već

utvrđenim spiskovima išli od jednog do drugog, a onda im dijelili po jedne dugačke gaće, deblju majicu dugih rukava, dvoje debelih čarapa i cipele, i to sve potpuno novo.

Činilo se da se na trenutak, pojavio osmijeh na nekim licima usahlim od ove bijede i straha. Neki su se, mada je bilo veoma hladno, skidali do gola, oblačili te nove dijelove garderobe, a onda preko njih navlačili svoje prljave i pocijepane hlače, košulje, majice...

Neki su se opet, obučeni samo u ono što su tek dobili, šetali između redova, izvijajući svoja mršava i iscrpljena tijela, kao da se nalaze na nekoj poznatoj modnoj pisti, mjestu mode i glamura. Pritom su izmamljivali osmijehe onih oko sebe.

Bože, kako samo malo tek naslućene radosti treba pa da čovjek, barem na trenutak zaboravi sve nedaće ovoga svijeta!

Đemo je prvo htio da proba cipele. Prvo je navukao čarape, bile su zimske debele, a onda je ustao i probao da obuje jednu cipelu, unaprijed ubijeđen da u toj nakani neće uspjeti, jer je u strahu rekao da nosi manj broj.

Prvo je vrtio prednji dio noge u cipeli, lijevom rukom držeći naprijed, da se cipela ne pomjera, a onda sa dva prsta desne ruke pokušavao je da ugura petu u krutu i novu cipelu. I, čudom se čudio kada je u tome i uspio, naprosto nije mogao vjerovati. Istim načinom obu i drugu cipelu i napravi korak, dva između redova. Začudo, činilo mu se, ne samo da su mu te cipele bile udobne, i da ga baš i ni malo ne žuljaju. nego da su još malkice bile i prekomotne.

„Da li je moguće da, kada čovjek mršavi, i noge mu se smanjuju", pomisli Đemo i pogleda još jednom tek obuvene cipele, a onda napravi još nekoliko koraka.

Tek tada je ustvari i shvatio koliko je omršavio za vrijeme svog boravka u ta dva logora.

Kasnije su ovi iz Međunarodnog crvenog krsta zatočenicima podijelili i debele zimske jakne.

Sve to, naravno, nije bilo dovoljno da zaštiti zatočenike od jake planinske hladnoće koja se provlačila kroz porozne zidove

i otvorene prostore između zidova i krova njihovih „paviljona".

Od kartonskih kutija, u kojima su dolazile upakovane cipele, isijecali su i crtali karte za igranje. Najbolje karte crtao je Nedžad Muslimović. Najčešće se igrala "bela" a ponekad i "remi". Oni vatreniji igrači i pušači ponekad bi igrali i u koju cigaretu, ili barem u dim, dva.

Od debljih kartonskih kutija pravili bi i table za šah. Figure bi crtali na kvadratnim komadima kartona i redali bi ih po tabli. I šah i karte igrali bi samo onda kada "šarenci" nisu ulazili u paviljone.

Najbolji šahista bio je Refik Šišić, poznati ženski modni frizer iz Prijedora, za koga se inače ranije govorilo da je ubijen u prvim racijama po gradu.

Jedan zatočenik uspio je napraviti čak i šahovske figure od drveta. Uzeo je kašiku poslije ručka, sakrio je u džep i pronio da ga stražari ne vide. Prelomio ju je na pola i drškom trljao po betonu dok se nije napravila oštrica i njome je obrađivao drvo, pretvarao ga u figure. Kasnije su neki, na isti način, pravili muštikle, aviončiće i figure čovjeka u položaju; glava dole, ruke na leđima. Trošili su tako vrijeme, jer samo je toga ovdje bilo na pretek.

Mnogi su se i dalje budili noću od zime. Prošetali bi štalom, tamo-amo, prekriveni ćebetom, trljajući ruke i noge, da ih malo zagriju a onda se ponovo vraćali na svoja mjesta i zavlačili ispod ćebadi. U pet ujutro dežurni bi ih budio. Otvarali bi im vrata, koja su noću bila zatvorena katancima sa vanjske strane, a onda naizmjenično po deset, puštali su ih u klozet.

Taj klozet, ustvari, su bile dvije jače daske, duge oko tri metra, razmaknute i stavljene preko jedne dublje iskopane rupe u zemlji i sa nekoliko ploča salonita na drvenoj konstrukciji iznad njih, kao krov. Za vrijeme boravka na Manjači, zatočenici su svakih petnaestak dana morali kopati novu rupu, jer bi se ova ispunila do vrha. Onda su premještali tu drvenu konstrukciju na

neko novo mjesto.

Lopate i ašove, kojima su kopali rupe, morali su obevezno uveče vraćati u zgradu komande logora. Tamo su svako veče i kuhari vraćali noževe i kašike iz kuhinje.

Pored same kuhinje prolazio je vijugav makadamski put, koji se, na koji kilometar dalje, priključivao na glavni put koji je vodio prema Banjoj Luci.

Jedući svoje porcije, ljudi bi često dizali poglede i čežnjivo gledali u pravcu toga puta. Kao da su nešto očekivali, penjali bi se na prste, istezali vratove. Taj put je, s ove strane, završavao ovdje pred samom kapijom logora. Nedaleko odatle, pored jedne krivine na tom putu, izranja iz zemlje visoki dimnjak.

Kada bi neko vozilo dolazilo u logor, prvo bi se vidio oblak prašine tamo kod dimnjaka, a onda bi se nazirali i obrisi dolazećeg vozila. Neko vrijeme, primičući se, nestajalo bi sa vidika, krijući se na krivini iza jednog uzvišenja, a onda ponovo izranjalo. Tada bi se već čuo zvuk motora i prepoznavali obrisi vozila. Obično su tim putem dolazili oni iz Crvenog krsta ili zaposleni u komandi logora. Kada bi dolazio kamion sa namirnicama tada je taj oblak prašine bio još veći i viši.

- Kada li će se iza naših autobusa ovako dizati prašina? - Pitao se Raif Zukanović iz kuhinje, bacivši izgubljeni pogled prema putu i pri tom glasno uzdahnuvši.

- Načekaćemo se, Raife. - Odgovorio bi mu vječito pesmistički raspoložen Muharem, dok je u redu čekao svoju porciju hrane.

- Nemoj tako, Muhareme! - Reče mu Đemo.

- Ne vjerujem da ćemo ovdje dočekati zimu. - I kao da ču eho odobravanja i bodrenja ostalih.

- I zimu, i proljeće i... vidjećeš, - dodade Muharem.

- Nećemo sigurno! - U priču se uključi i Eso iz Kozarca koji je stajao odmah iza Muharema.

- Danas sam slučajno čuo riječi veterinara, koji je razgovarao s komandantom logora. Rekao je da će sva ona

goveda, koja su pustili napolje iz ovih štala i koja napasaju po okolnim brdima, pocrkati ako ih za nekoliko dana ne smjeste negdje pod krov. Oni ih nemaju gdje smjestiti, nego ovdje, u ove štale u kojima smo sada mi.

- Znači, mogla bi nam onda ta goveda spasiti živote? - Javi se opet Muharem, ovoga puta malo se osmjehujući..

- Neko mora. Ako neće ljudi onda mogu i goveda, - dodade Đemo.

- Čuo sam da su danas došli neki strani novinari. - Pokuša da promijeni temu Raif.

- Kažu da su sada u komandi i da će poslije posjetiti zatočenike i snimati ih, uzimati izjave od njih.

Toga dana, zatočenike na Manjači zaista je posjetila ekipa novinara sa televizijskom opremom. Sa njima je bio i Bernard Kušner, francuski ministar zdravlja. Razgovarali su sa nekoliko zatočenika, slikali ih, dok je budno uho starješina iz komande logora registrovalo svaku izgovorenu riječ.

Najčešće su slikali Osmu Didovića, zatočenika iz Gornje Sanice. Osme je imao svega oko tridesetak kilograma i bio je najmršviji među zatočenicima. Onako visok i mršav najviše je ličio na kostur preko koga je visila obješena i smežurana koža. Bio je baš pravi "živi kostur". Uhapšen je u svojoj kući u Sanici i prvo je doveden u stanicu milicije u Ključ, gdje su ga saslušavali i tukli. Nakon dva dana prebacili su ga u školsku dvoranu u Sitnici, mjestu udaljenom tridesetak kilometara od Ključa. Odatle su Osmu sa još oko stotinama mještana Gornje Sanice pješice sproveli do logora "Manjača". Ovdje se Osme razbolio, dobio je dizanteriju i naglo je mršavio.

Poslije svega petnaestak minuta oni iz komande logora su obavijestili novinare da je isteklo vrijeme, predviđeno za slikanje i susret sa zatočenicima i odveli su ih iz paviljona tamo prema kapiji. Kasnije je dolazilo još dosta novinarskih ekipa i govorili bi zatočenicima da se sada za njih u svijetu zna, da su slike sa Manjače obišle cijeli svijet i da je pokrenuta međunarodna kampanja za njihovo oslobađanje.

Neki bi dijelili keks i cigarete zatočenicima, kutiju, dvije, onako cigaretu po cigaretu. Često bi u očima, nekom od novinara, zaiskrile suze saosjećanja sa ovim ljudima ovdje. Bilo je tu TV ekipa iz RTL, BBC, CNN i novinara iz poznatih svjetskih časopisa i žurnala, vidjelo se to po press karticama okačenim na vidljivim mjestima na njihovoj garderobi.

Oni iz Crvenog krsta i dalje su redovno dolazili srijedom. Govorili su da dogovori triju političkih stranaka u Bosni i Hercegovini oko raspuštanja logora, teku veoma sporo, ali se nadaju da to neće potrajati baš previše. Rekli su im da, i kada budu pušteni, neće ići svojim kućama, već da će ih prihvatiti neke treće zemlje i da će tamo biti dok se ne riješi političko pitanje u Bosni i Hercegovini.

- Već se javljaju zemlje koje žele da vas prihvate: Njemačka, Holandija, Amerika, Norveška, Novi Zeland i još mnoge.

- Vi nama nudite pola svijeta, ali mi tražimo samo našu Bosnu. - Prošaputa Đemo i uzdahnu, a riječi mu zatreperiše u grlu. Osjeti da mu jedna suza krenu niz obraz. Nije bio siguran da li je to zbog dima cigarete, koju je Muharem pušio odmah tu pored njega, ili zbog bolnog osjećaja nepravde i nemoći.

Muharem to primijeti, malo se odmaknu, pa dodade:

- Što bi volio da zapjevam, onako iz sveg glasa onu pjesmu "Ne daj se Bosno...". I pretrže mu se riječ još u grlu, bolno uzdahnu, stiskajući šake sa još upaljenom cigaretom među prstima.

- Gdje li su moji? - Prošaputa Đemo i dodade:

- Bože, da li su uspjeli da izađu iz ovog pakla?

Kasnije je Đemo dobio poruku od brata Teufika da su mu žena i djeca, s konvojem izišli iz Prijedora i preko Vlašića, Travnika, Splita došli do Zagreba. Po njih je u Zagreb došao prijatelj Halid Muslimović i odvezao ih kod sebe u Klagenfurt, u Austriju, gdje se i on sa svojom porodicom bio privremeno nastanio.

Halid je mnogo ranije sa porodicom napustio Prijedor, nagovarajući tada i Đemu da to učini i sam sluteći šta bi se sve

uskoro moglo dogoditi u ovim krajevima.

Đemi bi lakše u duši, kada je saznao da mu je barem porodica na sigurnom, daleko od svih ovih strahota.

- U Bosni je i sunce krvavo. - Govorio bi ponekad uvijek pesimistični Muharem, ali tiho da ga „šarenci" ne čuju, a onda bi dodao:

- Izgleda kao da su i njega dobro zakačili svim tim silnim rekvizitima smrti.

Gubili su polako osjećaj vremena, čega su jedino imali na pretek. Ubijalo ih je to rastakanje sadašnjosti, ta bezvoljnost onih koji su mogli da im pomognu, a nisu.

- Eto vidite, ni vaši vas neće! – Reče s potsmjehom jedan vojnik dok je prolazio pored Đeme i ostalih. Kasnije su saznali da Alija Izetbegović, predsjednik BiH, nije pristajao na dogovor da sve strane puste sve svoje zarobljenike. Ustvari nije htio da se podjednako tretiraju zarobljeni vojnici i zarobljeni civili. Komentarisali su to zatočenici među sobom i zamjerali Aliji što odbija takvu vrstu zamjene zarobljenih.

- Zar nije sada najvažnije da nam spasi živote? - Pitali su se.

Ubijala ih je ta činjenica da su oni, ustvari, bili samo brojke za neke političke igre, samo tamne sjenke: glava dole, ruke na leđima.

Blaga jeza nesigurnosti uvlačila se u ova krhka tijela.

Sve ispod 40 godina starosti odvodili su svakoga dana na prinudni rad. Poslije doručka postrojavali bi ih ispred kapije i u grupama bi odlazili na radilišta, uz pratnju naoružanih vojnika.

Neki su čuvali stoku, drugi bi vadili krompir iz zemlje na obližnjim njivama, neki krunili kukuruz, odmah tu pod nastrešnicom, ispred same kapije logora. Neke su opet vozili kamionima u šume, udaljene desetak kilometara od logora, da sijeku i tovare na kamione drva za ogrijev. Kasnije bi ta drva vojnici odvozili svojim kućama ili prodavali, i tako naplaćivali svu svoju "vjernost" toj srpskoj armiji. Zatočenici su glasno pričali da im je naređeno da u toj nemilosrdnoj sječi drveća sijeku sve od reda. Tako pogoljavaju čitava brda.

Jedan zatočenik iz Kozarca vozio je kamion-utovarivač kojim je vozio drva do odredišta. Inače, taj kamion je ranije bio njegovo vlasništvo, ali su mu ga oteli prilikom racija po Kozarcu. Naravno to nije smio da kaže njima.

Neki su radili na gradnji crkve, odmah, blizu logora. Eniz i Fiko su odrađivali svoju radnu obavezu u radionici za servisiranje i popravku automobila, uz samu zgradu komande. Ponekad bi, krišom, kada bi se stražar malo udaljio, palili radio u vozilima koja su popravljali i tiho slušali vijesti sa radija. Kasnije bi, među zatočenicima, prepričavali ih po nekoliko puta. Oni, što su krunili kukuruz, često bi preko žice u krug logora ubacivali zrele klipove kukuruza, ako ih stražar ne bi vidio. Neki bi ih poslije malo pripekli na vatri u kuhinji i jeli ili prodavali za cigaretu ili dvije.

Jednom je stražar, neki Stojšić, uhvatio jednog zatočenika kada je prebacivao kukuruze i dobro ga izudarao pred svima. Udarao ga je s obje ruke istovremeno po glavi, sa otvorenim dlanovima što je inače bio njegov "specijalitet", pričali su drugi. Ovaj jadnik bi prvo kleknuo a potom pao držeći se dlanovima za uši jer ništa više nije čuo, a iz jednog uha mu je potekla krv. Ušao je poslije toga u "šesticu", prvu štalu do kapije i natjerao ih sve da naprave po dvadeset sklekova. Smijao se bezobrazno, dok su ovi uvijali svoja slabašna tijela tu, pred njegovim nogama.

Drugom prilikom je dežurni vojnik, neki Predojević, ušao u "šesticu" i tražio nekog zatočenika, za kojega je čuo da je prodao svoje ćebe za cigarete. Kada mu se ovaj nije javio naredio je dvadesetorici iz prvoga reda, među kojima je bio i Đemo, i isto toliko iz drugoga reda, da stoje mirno puna tri sata. Poslije su ga zatočenici, onako između sebe, nazvali Alibaba, a Đemu i ostale četrdeset razbojnika, aludirajući na poznatu priču.

Neki Zoka, vojnik iz Banja Luke, jednom je prilikom tukao nemilice dvojicu starijih zatočenika, samo zato što su izišli napolje ispred štale, a nisu nikoga pitali. Tukao ih je koljenom u stomak, naizmjenično po desetak puta. Tada je naišao nadzornik Špaga i pred svima rekao:

- Vojniče, šta to radiš? Što tučeš te ljude? Pa svaki od njih ti može biti otac! Pakuj svoje stvari i pravac BanjaLuka, i da te ne vidim više ovdje.

A znalo se dobro šta to znači za tog vojnika. Čekala ga je prva linija fronta na Derventi ili Gradačcu, a tamo se gine. Poslije dva dana su saznali da je taj Zoka u Banjoj Luci, kod svoje kuće, izvršio samoubistvo. Stavio je sebi pištolj u usta i opalio, vjerovatno se bojeći strahote ratišta.

Špaga je inače često znao da stane u odbranu zatočenika. Po krugu logora, najčešće se vozio malim motociklom, sa njim ulazio i u štale. Ponekad bi razgovarao sa nekima od zatočenika. Jednom je, jašući nekog bijelog konja, ušao u štalu gdje su bili Đemo i ostali. Sjedeći onako u sedlu, kao kakav vojskovođa, podigao bi glavu gore prema krovu i uz smiješak rekao:

- Vidi, vidi, prostor ste već okitili, - misleći na paučinu koja se sakupila između drvenih greda krova.

- Još vam samo treba Deda Mraz i imaćete potpuni ugođaj za Novu Godinu.

- Jesam li ti rekao da ćemo ovdje dočekati zimu? - Opet bi započinjao Muharem svoje pesimističko predviđanje.

- Šta ti je, Muhareme? - dodao bi Miro Turnušek, inače direktor velike fabrike keksa iz Prijedora.

- Ovdje se zima, jednostavno, ne može preživjeti pod ovim uslovima. U ovoj vrleti snijegovi napadaju i do tri metra visine, kako bi nam hranu doturali. Ako bi i imali i rezerve hrane umrli bi od hladnoće.

- A što su onda dotjerali one peći napolju? - Muharem je mislio na peći koje su oni iz Crvenog krsta dovezli neki dan, na traženje komande logora.

- Znaš ti dobro što su ih dotjerali, da ovim međunarodnim uzmu još novca. Misliš li da oni razmišljaju o tome kako je nama? Znaš li ti Muhareme, - dodao je Đemo - da ovu štalu ne bi mogla zagrijati ni visoka peć Zeničke Željezare, a kamoli ove male limene peći napolju, napravljene od polovine bureta za transport goriva?

- Znam, ali što su ih onda dovezli? - Uporan je bio Muharem.

- Dovezli su i one česme napolju, pa nemamo vode, naftu su im dali, pa opet ne voze cisterne. Opet je to neka igra ovih iz komande logora. Dobijaju na vremenu, čini mi se. Siguran sam da oni znaju dobro šta rade. - Govorio bi Miro, mada je znao da Muharem i dalje ostaje nepopravljivi pesimista.

- Čuo sam da će danas biti prozivka! Neki od nas idu na razmjenu! - Čulo se iza njihovih leđa.

Pridruži im se potom i Feho Sarhatlić, novinar radio Sarajeva, i sjede pored njih pripaljujući cigaretu.

- Rekao mi je Šemso, naš dežurni, da je čuo danas kada su Špaga i jedan vojnik razgovarali.

I stvarno, to popodne su prozvali njih dvadeset i četvero. Među njima bio je prozvam i Feho. Pakovao je svoje stvari i samo žalosno odmahivao glavom, ne očekujući nikakvu reakciju onih oko njega. Znao je da se tu ništa nemože promijeniti. Gurnuo je ruku u plastičnu kesu i izvadio malu fotografiju svog petogodišnjeg sina, pogledao je nakratko, rukavom obrisao čelo, stavio je nazad, u mali zamotuljak sa stvarima i izišao pred kapiju. Poslije pola sata sivomaslinasti vojnički autobus prošao je putem pored kuhinje a potom se dugo dizala prašina krivudavom stazom prema dimnjaku, a potom je nestao iz vidokruga.

Sutradan ujutro, vrlo rano, čak prije doručka, opet prozivka. Prozivali su sve Hrvate i rekli im da za petnaestak minuta spreme svoje stvari i da se što prije postroje ispred kapije. Potrpali su ih u četiri autobusa i krenuli negdje u nepoznatom pravcu, barem za one koje su vozili i za one koji su ih tužnim pogledima pratili.

Odmah na ulazu u autobus oduzeli su im kanistere sa vodom, koje su ovi ponijeli sa sobom, ne znajući koliko će i gdje putovati i poučeni iskustvom putovanja bez vode od Omarske do Manjače. U pratnji autobusa bili su neki vojnici iz Banja Luke, koje ranije nisu viđali ovdje u logoru. Čim su autobusi krenuli, jedan od tih vojnika išao je od logoraša do logoraša,

uzimao im kanistere i prosipao vodu kroz prozore autobusa.

- Ovo vam neće trebati tamo gdje idete.

Onda im je sipao po šaku soli na raširene dlanove, naređujući im da to moraju sve pojesti.

- Ako vam za pola sata nađem i zrno soli u ruci ili ispod vas, dobro ćete me upamtiti. - Zaprijetio im je, pritom udarajući palicom o otvoreni dlan svoje lijeve ruke i bezobrazno se smješkajući.

Među zatočenicima u autobusu bio je i Nono, šef Hotela Prijedor, stasit i veoma omiljen čovjek. Prinosio je so ustima, dodirivao je jezikom pri tom osjećajući bljutavost i nagon za povraćanjem. U jednom momentu, kada mu se učinilo da ga vojnik ne gleda, spustio je ruku i sa svoga dlana sasuo svu so u čarapu, pri tom pazeći da je ne prospe po podu. Sasvim malo soli ostavio je u ruci i nastavio je lizati, praveći kisele grimase na licu. Sa zlobnim osmijehom vojnik se prošetao između sjedišta, udarivši palicom ponekog od zatočenika, tek onako, dok je autobus gutao kilometre prolazeći Ključ, Bosanski Petrovac, Drvar...

U Drvaru su nakratko stali. Onda su ušla još dvojica nepoznatih vojnika u autobus i odmah po ulasku su ih počeli da udaraju dugim gumenim palicama, gdje su prije stigli. Jedan se hvatao objema rukama za šipke ispod krova autobusa i prve do sebe udarao s obje noge u predio stomaka i rebara.

- Oni vaši, hoće vas lijepe, bez rana na licu i glavi, ali zato ću vam odvaliti bubrege. - Smijao se ovaj razbješnjeli vojnik i nastavio ih i dalje udarati. Nakon polučasovnog maltretiranja izašli su napolje i autobusi su nastavili dalje.

U kasnim popodnevnim satima stigli su u Knin, mali grad, tek pedesetak kilometara udaljen od morske obale i poznat kao glavni grad Republike Srpska Krajina.

- Za pola sata, otprilike, sa predstavnicimaUNPROFOR-a, stići ćemo na granicu razdvajanja sa hrvatskim snagama, gdje ćemo vas razmijeniti za Srbe zatočene u njihovim logorima. Izlazit ćete po dvojica iz autobusa i kretati se prema njihovim

autobusima. Pazite, ne činite nikakve gluposti jer bi vas to moglo stajati života, ovo je rat. - Govorio je jedan srpski starješina, sa nekakvim oznakama na kapi i rukavu svoje vojničke uniforme. Uz njega je stajao i neki srpski ministar, tako se barem tada predstavljao.

Prošli su Drniš i nakon desetak kilometara su stali. Zatočenici su i dalje sjedili spuštenih glava u svojim sjedištima i čekali. To čekanje potraja sat ili dva, a možda i duže.

- Vratite ih u Knin! - Kasnije se ćuo glas onog ministra ispred autobusa.

- Ovoga puta razmjena nije uspjela, pokušaćemo sutra ponovo.

Vratili su ih u Knin i smjestili u neku vojnu kasarnu, tačnije u prostorije vojnog zatvora u toj kasarni. Pratioci iz autobusa su otišli na spavanje, a brigu oko čuvanja zatočenika preuzeli su ovdašnji vojnici i to članovi specijalne jedinice, čuvene "knindže". Bili su to sve mladi momci puni znanja borilačkih vještina i veoma raspoloženi da ih odmah tu i primjene. Tukli su ih skoro nemilosrdno, šakama, nogama i dugačkim gumenim palicama. Kasnije su dovodili i neke civile iz grada, i oni su ih tukli. Među njima bilo je i žena, čak i djece. Pominjali su im Tuđmana i Hrvatsku, psovali im ustašku mater...

To je potrajalo do dugo iza ponoći. Onda su se valjda i sami zamorili od udaranja, pa pustiše ljude da ipak malo odspavaju. Rano ujutro su ih izveli sve napolje, u ograđeni krug kasarne i ponovo ih tjerali da pjevaju četničke pjesme.

Oko podne su došli oni iz pratnje autobusa i rekli im da nema ništa od razmjene.

- Neće ih čak ni njihove ustaše!? - govorili su.

Potrpali su ih ponovo u one iste autobuse i krenuli su nazad.

Svjesni da sav svoj bijes ovi vojnici iz pratnje autobusa mogu iskaliti na njima, zbog neuspjele razmjene, zatočenici su se sklupčali u svoja sjedišta i ni riječi nisu progovarali, dok su autobusi prelazili kilometre prema Bosanskom Grahovu, Drvaru

i dalje...

- Zna li neko od vas da pjeva? - Prekide tu šutnju jedan od vojnika.

- Znam ja, - javi se neko iz zadnjeg dijela autobusa.

- Ko se to tamo javlja? Podigni glavu da te svi vidimo. Javio se Milutin Dimač, momak koji je pjevao po mnogim bosanskim kafanama i koji je je sada pjesmom htio da spasi svoje sapatnike od većih batina, mada mu do pjesme, naravno, u ovakvom trenutku nije ni bilo.

- Priđi ovamo naprijed! - Reče mu jedan vojnik. I dok je Dimač prilazio, on diže jednog zatočenika sa prednjeg sjedišta i posla ga na Dimačevo mjesto u zadnjem dijelu autobusa. Kad Dimač sjede, mu pruži flašu sa rakijom i dodade:

- Prvo malo podmaži grlo, bolje ćeš nam pjevati.

Dimač otpi gutljaj iz poluprazne flaše sa ljutom rakijom i osjeti kako mu alkohol pali grlo. Strese se.

- To je prava srpska šljiva, nije to brlja kao ona vaša. - Smijao se ovaj dobro pripiti vojnik.

- Znaš li onu "Igrale se delije na sred zemlje Srbije"? - Upita ga jedan drugi vojnik koji se zavalio u sjedištu preko puta Dimačevog

- Znam, - odgovori Dimač i kada dobi znak, poče da pjeva, malo uzdrhtalim glasom, ali dosta melodično.

- A znaš li onu „Odakle si sele“? - Upita ga ovaj ponovo.

- Znam i tu.

Pjevao je tako Dimač sve do Manjače, s vremena na vrijeme praveći pauzu da popuši ponuđenu cigaretu ili otpije koji gutljaj rakije iz flaše, koju su mu ovi vojnici često dodavali.

- Pevaš dobro te pesme, k'o da si pravi Srbin, bre! - govorio je, cereći se, jedan od vojnika.

Tako je Dimač pjevao sve pjesme koje su mu tražili ovi dobro pijani vojnici i tako uspio u namjeri da im pjesmom odvuče pažnju sa ostalih zatočenika koji su cijelo vrijeme vožnje ćutali u svojim sjedištima. Njihova šutnja potraja sve do povratka u logor.

Ispred kapije logora Manjača stigli su negdje oko devet sati

uveče, kada su ostali logoraši već odavno bili utjerani u svoje paviljone. I tek tada su konačno, nakon dva dana gladovanja, dobili nešto da jedu.

Kasnije se čulo da su Srbi, na spiskove za tu neuspjelu razmjenu stavili i ime nekog dopukovnika Hrvatske vojske, koji je, uistinu, bio na Manjači, ali ga ovi nisu ni poveli na razmjenu. Druga strana to nije prihvatila i zbog toga ta razmjena nije ni uspjela.

Sutradan se vratio i Feho Sarhatlić i njegova grupa. Nažalost, ni ta razmjena nije uspjela. Njih su vodili na Vlašić, planinu iznad Travnika. Začudo, za svo to vrijeme nisu ih tukli, odnosili su se prema njima dosta korektno, pričali su oni koji su bili tamo. Čak su im za to vrijeme dok su bili na Vlašiću davali i hranu i vodu.

Poslije svega nekoliko dana ponovo su na novu razmjenu prozvali Fehu, Nonu, Edina Škulja, i još osmoricu. Edin Škulj je bio akademski slikar iz Glamoča i svakodnevno je, najčešće na poleđini kartice Međunarodnog crvenog krsta, za jednu cigaretu ili ručak dosta uspješno portretirao zatočenike. Neke je slikao i na komadima kartona.

Nakon nekoliko dana pričalo se da je ta razmjena konačno uspjela i da su razmjenjeni za srpske vojnike negdje na nekom od obronaka Vlašića, na liniji razdvajanja sa Armijom Bosne i Hercegovine.

I dalje su plovili široki oblaci nad Manjačom, tim tihim sabiralištem tuge. Veliki oblaci prašine na makadamskom putu registrovali su svaki dolazak automobila, budili u njima tinjalu nadu. Zastrašujuća tišina ovladavala je planinom.

- Bože! - Dizao je Đemo visoko ruke prema nebu, kao da se nekome gore obraća, moli, a u glasu mu se osjećalo podrhtavanje i neka čudna sjeta koju u trenutku osjetiše i oni oko njega.

- Bože, pogledaj ove ljude pravo u oči, u njihova lica gledaj, u njihova ispaćena tijela.. - I opet osjeti nečujni zvuk suze što mu kliznu niz obraz.

Da li će iko shvatiti tragediju ovih ljudi sudbonosno vezanih za ove krajeve. Golema tuga i beznađe potamnili su njihove obraze, izobličavala im lica. Kose im pobijelile od straha i silnog iščekivanja. Ti ljudi viču u snu, ponovo preživljavajući slike užasa i straha. Naoružani su samo slabašnom nadom da će sve ovo jednom morati proći, da ništa dovijeka nije trajalo. Neki nemar anđela smrti ostavio ih je kao svjedoke, koji očajnički i uzaludno nastoje da zaborave sve ove nedaće.

U očima ovih ljudi ovdje nazirala se golema sumnja da oni ne pripadaju nikome, ničija briga nisu i da nikada odavde neće ni izaći. Dokle će pogledi da im obuhvataju samo talasasta brda ove čudne planine i prostranu zaravan ispred logora? Oni ovdje nisu samo dovedeni i ostavljeni, oni su ovdje i zaboravljeni. Neko ko i ne postoji više.

- Kada će ova tama u duši početi da se osvjetljava? - Onako, kao za sebe prošaputa Đemo.

Zvuk udaljenih eksplozija dopirao mu je do ušiju.

- Opet će kiša, grmi negdje daleko! – Reče Đemo, sad nešto glasnije.

- To granatiraju Jajce. - Dodade uvijek dobro obavješteni Muharem i nastavi:

- Danas su vodili neke naše dole do kasarne. Natjerali su ih da tovare granate u vojničke kamione. Kažu da su ih puni hangari.

- Ko se sablje lati, od sablje i gine, - dodade neko.

Poslije je pala i noć, i kiša.

Povremeni lavež stražarskih pasa remetio je noćnu logorsku tišinu. Poslije su se čuli glasovi logorskih čuvara, dozivanja, a potom i poneki rafal ispaljen negdje u daljini, koji se u tišini noći razlijegao od brda do brda.

Ujutro su saznali da su neki zatočenici tokom noći pobjegli iz logora. Njih dvojica. Vojnici su ih sve vrijeme tražili po planini, zato sva ona hajka noćas. I pored silne potjere nisu ih uhvatili. Stražarii, koji su dežurali u logoru, bili su ljuti zbog svega toga i

nisu dozvoljavali nijednom zatočeniku da izlazi iz paviljona cijeloga dana.

- Pobjegao je onaj ovčar, Halilov sin i onaj njegov prijatelj što je stalno bio uz njega. - Rekao je Đemi već obavješteni Muharem.

- Pobjegli su sinoć, oko sedam, kad je bila ona magla. Zamisli, prešli su preko minskog polja tako što su, još ranije, na sve upaljače mina koji su virili iz zemlje stavili prazne riblje konzerve. Tako su ih obilježili da ih ne nagaze u noći. Nakon toga su preskočili obje žice što su omeđavale minsko polje, a onda su iz susjedne štale uzeli dva najbolja konja, osedlali ih i pobjegli nekuda u noć, na put u neizvjesnost.

Kasnije su stražari organizovali potjeru za njima, zato su se noćas čuli svi oni pucnji i lavež pasa. Ne brini, nisu ih uhvatili, jer su oni imali dosta vremena prednosti. A i Halilov sin dobro poznaje ovaj teren, tu je godinama napasao svoja stada. Sa sobom su ponijeli dosta hrane, kupili su je od kuhara za cigarete. I po tri ćebeta su ponijeli sa sobom, znaju oni dobro šta je planina zimi, - skoro u jednom dahu izgovori Muharem.

Narednih dana su nekoliko puta iz komande logora pozivali Halila, starog ovčara iz Glamoča. Pitali su ga da li je znao da mu je sin namjeravao bježati i kojim bi putem mogli pobjeći. Halil je uporno tvrdio da ništa nije znao, da on sa sinom u posljednje vrijeme nije ni govorio, da su se nešto posvađali i da ne bi znao kuda bi oni mogli bježati. Nisu ga tukli, samo su mu rekli, ako nešto slučajno sazna da im to javi preko stražara i dežurnih vojnika u logoru.

Mnogo kasnije, Halil je saznao da su ova dvojica uspjeli doći do Livna i da su se mobilisali i priključili braniteljima Bosne i Hercegovine.

- Ja stvarno nisam posljednjih mjesec dana, prije njegovog bijega, govorio sa sinom, čak smo se jednom i žučno posvađali pred zatočenicima. Ali to je sve bio naš dogovor, kako se ne bi osujetio njihov tada planirani bijeg. - Govorio je kasnije Halil.

Ovo je bio jedini uspješni bijeg iz logora "Manjača" za koji se zna.

Prije toga su dvojica Kozarčana, Šahbaz i neki Bešić, pokušali pobjeći iz šume, dok su, zajedno sa još dvadesetak zatočenika, sjekli i tovarili drva na kamione. Kada su otišli po novi tovar drva, malo dublje u šumu, samo su produžili. Za njihov bijeg se saznalo tek 5-6 sati kasnije, kada se njihova grupa već bila vratila iz šume u logor. Neko je primijetio da njih dvojice nema, da se nisu vratili sa radne obaveze.

- Mora da su pobjegli? - Došaptavali su se zatočenici između sebe. To su čuli i stražari i brzo su organizovali potjeru za njima.

Šahbaz i Bešić nisu kao Halilov sin poznavali planinu Manjaču ali su otprilike znali u kojem pravcu se trebaju kretati. Tamo, prema zapadu i doći će u blizinu Prijedora, a tamo već dobro poznaju teren.

Noćili su na sijenu jedne štale, na samom ulazu u jedno srpsko selo. Ustvari, odspavali su tu samo dva-tri sata, tek da se malo odmore, da provjere da li ih još vojnici gone, i vrlo rano, u samu zoru dok se još nije ni razdanilo, nastavili su put kroz šume i nenastanjene prostore. Sutradan, oko podne stigli su do Sanskog Mosta. Kada su ušli u sam grad, izmiješali su se neprimjetno sa stanovnicima, sjeli u autobus i tako došli do Prijedora. Tu su se malo opustili pa su čak u jednom kafiću popili po jedno pivo. Kasnije su produžili pješice, zaobilaznim putevima prema Kozarcu.

Nekoliko noći spavali su u razrušenim kućama u Kozarcu. Jeli su voće i tako se prehranjivali. Jedne noći su odlučili i krenuli preko Kozare, tamo prema Savi, namjeravajući da se prebace u Hrvatsku, na slobodnu teritoriju.

Došli su tako neprimjećeni do Bosanske Orahove, mjesta sa muslimanskim življem, na desnoj obali Save. Tu je Šahbaz imao tetku i kod nje su prenoćili.

Većina stanovnika Orahove bila je sve vrijeme u svojim kućama, jer to selo je predalo oružje bez borbe i Srbi ih nisu do tada dirali.

Ujutro, veoma rano dok se još sunce nije ni pojavilo na horizontu krenuli su prema obali rijeke Save. Prvi je zaplivao

Šahbaz. Široku rijeku preplivao je bez problema, zavukao se u vrbe na drugoj obali i čekao da mu se pridruži i Bešić. Bešić je bio mnogo slabiji plivač i nikako nije smio da se usudi da zapliva rijekom prema mjestu gdje ga je Šahbaz čekao skriven. Šahbaz se na trenutak izvlačio ispod vrba, mahao mu rukama sa druge obale, pozivao ga da krene. Ovaj nakratko zagazi u vodu, nešto dublje od koljena, i ponovo se vrati na obalu. Šahbaz se je na kraju morao vratiti nazad, nije htio da druga ostavi samoga na drugoj obali.

Poslije ih je otkrila patrola srpskih vojnika koji su tuda prolazili, pokupili su ih i vojnim transporterom odvezli prvo do Gradiške, tu ih dobro premlatili a potom su ih ponovo vratili u logor.

Tu su ih tukli danima. Jedno veče, poslije povečerja, kada su svi zatočenici bili na svojim mjestima, vodili su ih od štale do štale i tukli ih palicama i nogama. Glave su im udarali o vrata štale, što je proizvodilo zvuk kao da stotinu palica udara po najvećem bubnju. Ova dvojica su se krivili od bolova, pri tom ispuštajući stravične krikove.

Tako izubijane i krvave su ih vratili među ostale zatočenike. Šahbaz i Bešić su se nakon nekoliko dana potpuno oporavili.

Još jedan zatočenik pobjegao je iz krompirišta, nedaleko od logora. Za njega se kasnije ništa nije čulo. Ako su ga i uhvatili, nisu ga vratili na Manjaču.

Sunce se lagano hladilo nad planinom, klizilo u jesen. Dani su postajali sve kraći. Kišonosni oblaci visili su nisko iznad logora i istresali svoje terete, pravili blato i kaljave lokve između štala. U njima ostajali tragovi raskvašenih cipela. U omlitavljela tijela im udarilo neko još jače žutilo kao da im je cijelu kožu neko svakodnevno premazivao voskom. Ogromna tuga stropoštavala se u njihove oči i uvirala u mračne duplje. Njihove nade su, svakim danom sve više, klonule za ovu planinu. Svoje molitve su sve manje nudili nebu. Ti pogledi preda se sve više su ih približavali zemlji, povijali njihova leđa. Ti ispaćeni i potrošeni ljudi počeli su pomalo i da liče na

zemlju...

Spavali bi skoro otvorenih očiju, pogleda uprta u velike pukotine ispod krova, kroz koje su se polako provlačile i prve pahulje snijega. Te prve hladne pahulje su im padale na lice i kvasile ga. Oni su navlačili ćebad preko glave da se zaštite i od zime i od snijega.

- Bože, kako sam se nekada radovao prvom snijegu, a evo, ovaj bi mogao biti posljednji u mom životu! - Reče Đemo dok je i sam navlačio ćebe preko lica.

Kasnije su im oni iz Crvenog krsta donijeli rolnu najlona, pa su se oni najhrabriji pentrali gredama gore do pod krov i tim najlonom zatvarali rupe na krovu, kojih je bilo na desetine. Prvi jači vjetar pokidao je sav taj najlon, i on je samo lepršao na vjetru proizvodeći noću neke jezive zvuke. Poslije su nekakvim letvama zakivali nove komade najlona i ta borba sa vjetrom i najlonom trajala je danima.

Dani se osipali ko brojanica sa otrgnutog kanapa u rukama nevjernika. Snijeg je sve više posrebrivao zaravan, po vrhovima prekrivao krošnje i zavijao planinu u svoj bijeli prekrivač. Gusta, kiselkasta magla, pokrivala je još od ranog jutra prostor između štala.

Odsjaj plamička iz staklene svjetiljke, onima bližima, pored vrata, poigravao se na licima. Navlačili bi kape, koje su im kasnije dali ovi međunarodni, na do gola ošišane glave, da se brane od sve veće zime.

Dijelili su im jabuke, a one im u grlu stajale. Ta beskrajna nemoć osvitala je u njima, svakim jutrom sve veća.

- Jesam li rekao da ćemo ovdje dočekati zimu? - Javljao se opet Muharem, dok se napolju čulo glasno zavijanje mećave, a provlačenje vjetra kroz pukotine na zidu proizvodilo je neke otužne zvukove.

- Ti i ne znaš šta je zima na Manjači! - Govorio mu je komšija Alija, prilazeći i pušući u prozeble ruke.

- Ja sam jednom bio ovdje, na obaveznoj vojnoj obuci, ovo je tek početak zime, tek najava kijameta. Ne piše nam se nikako

dobro.

- Znam i ja da je ovo tek najava one prave zime, kijameta, kako Alija reče, ali ne prizivajte nesreću i ovako je imamo dovoljno, i previše. - Pridruži im se Harač, prava dobrota od čovjeka, koji je inače spavao u „trici", štali do njih.

- Sanjao sam noćas kako se iz logora vraćam kući, u svoj Ključ. Nije mi to bio nikako dobar san. U kući nisam našao nikoga. Sve potpuno pusto.

- Nas Krajišnike je i Bog zaboravio, - dodade Đemo - i on nam je već odavno okrenuo leđa.

- Sinoć sam dugo kroz pukotinu u krovu gledao u nebo, ustvari, u ono malo parče neba što se vidjelo kroz tu pukotinu. U jedom trenutku sam vidio jednu zvijezdu kako je padala, ostavljajući iza sebe dugačak, svijetli trag. - Pridružio im se i Baim, policijski inspektor iz Sanskog Mosta, ne obazirući se na Đemine riječi, a onda nastavi.

- Poslije toga dugo nisam mogao zaspati. Razmišljajući tako navirali su mi neki stihovi. Bio sam smislio jednu čitavu pjesmu o nama, o našim mukama. Ujutro sam sve zaboravio. Pamtim samo jedan stih kojim sam počinjao tu pjesmu;

"Došla su takva vremena, ovdje sam samo zbog imena..."

- Sve je po Ženevskoj! - Dodade pomalo ironično Muharem.

- Dok si ti smišljao tu pjesmu o nama, - nadoveza se Harač gledajući u Baima, - mene su tukli u zgradi komande.

Svi se u trenutku okrenuše i poglede upršе u Harača.

- Da, prozvali su me sinoć, odmah iza povečerja i odveli me u zgradu komande, u neku kancelariju, odmah lijevo od ulaza. Za mnom je išao jedan vojnik koji mi je naredio da sjednem na jednu stolicu. On je sjeo na drugu, preko puta mene, gledajući svo vrijeme pravo u mene i ne progovorivši ni jedne jedine riječi. To potraja neko vrijeme, i ja sam oborio pogled, gledajući ravno u pod. Nakon nekoliko minuta otvorila su se vrata susjedne kancelarije kroz koja je ušao još jedan vojnik,

kojemu sam, tako oborene glave, vidio samo crne vojničke cipele na nogama. I prije nego što sam uspio da se uspravim u stolici dobih pitanje:

- Otkuda ti ovdje?

Glas mi se činio poznatim. Okrenem se u stolici, malo podignem glavu i nemalo se iznenadim kada ugledam lice svoga starijeg sina Denisa. Malo sam tako stajao iznenađen, ćuteći neko vrijeme, a gledao sam ga pravo u oči. Gledao sam ga u svoj njegovoj veličini u toj tamnoj maskirnoj uniformi, a onda pomalo zbunjen, upitao sam ga:

- Otkud ti ovdje, u čijoj si ti to vojsci, sine?

Denis je samo ćutke pognuo glavu, nije progovorio ni riječi, a činilo se da nije ni znao bilo kakav odgovor koji bi u tom trenutku mogao dati rođenom ocu, koji je bio zarobljenik vojske čiju uniformu on sada nosi.

Dugo sam ga tako zagledao, tražio da mu pogled uhvatim, a on je skrivao pogled od mene i zbunjeno okretao glavu u stranu.

- Jebem ti, sine, tu vojsku, - rekao sam mu u pravo u lice.

Nisam mogao da mu to ne kažem, a suze su mi nezaustavljivo same navirale.

Denis mi ništa nije odgovorio. Samo je primaknuo ruke licu, okrenuo glavu ustranu i ćutao. Stajao je tako kratko vrijeme, a onda izišao napolje i zatvorio vrata za sobom.

Onaj drugi vojnik, kao da je dobio komandu, podigao se sa stolice i odmah, onako u trku, udarcem me oborio na pod. Udarao me je nekoliko puta vojničkom cipelom po rebrima i stomaku pa sam od siline bolova zajaukao. I tako, dok me je ovaj tukao, čuo sam glasan plač i jecaje iz susjedne kancelarije. - Završio je svoju priču Harač, jedva obuzdavajući novo uzbuđenje.

- Ne želim da ga vidim više u uniformi ovih što su se od roda odrodili. Ja ne želim tu ranu da bolujem čitav život, pa da mi je i stotinu puta sin.

A onda je zavladala potpuna tišina.

Niko nije htio da remeti taj emotivni naboj, koji se osjećao

svuda u zraku, letio je iznad njihovih glava. Potraja ta tišina nekoliko minuta, a onda jaka eksplozija zapara nebo. Tamo, iza druge štale padalo je sitno kamenje i busenje zemlje po prostoru ispred, a dijelom i na krov štale, što je proizvodilo jeziv zvuk. Pronese se glas da je jedan zatočenik iz Kotor Varoša, prostirući opranu košulju na žicu ograde, sasvim slučajno vrhom cipele nagazio na minu pored žice i ostao bez obe noge. Rekoše da mu je jedna noga, do ispod koljena, zajedno sa cipelom pala na krov susjedne štale.

Vojnici su panično utjerali sve zatočenike u štale i naredili da se zatvore sva vrata na paviljonima. Oni, bliže vratima, vidjeli su kada su ovoga nesretnika pronijeli doktor Mensur i dva vojnika, tamo prema zgradi komande. Druga mu je noga, smrvljena i okrvavljena visila tek na komadima kože. Kažu da su ga kolima prebacili u bolnicu u Banja Luku, i da je umro poslije nekoliko dana. Izgubio je mnogo krvi i slabašni organizam nije izdržao.

U bolnici su završila i petorica zatočenika koji su pojeli otrovne gljive. Nabrali su ih dok su skupljali drva u šumi i onako svježe ih odmah jeli. Nakon nekoliko dana oporavka u bolnici, vratili su ih nazad u logor.

Prvi dani novembra donijeli su neke promjene. "Šarenci" su se nekako drugačije ponašali prema zatočenicima. I ovi iz Međunarodnog crvenog krsta počeli su ih posjećivati skoro svakodnevno. Uvjeravali su ih da bi uskoro moglo doći do raspuštanja logora Manjača, da su dogovori pri kraju.

Izlazili su iz štala, skoro kada su god htjeli i kada bi im i vremenski uslovi to dozvoljavali ali, naravno samo po danu. Šetali bi popločanim prostorom između štala, sve do samog povečerja, a onda bi se ponovo zavlačili svako u svoj paviljon-štalu i to se ponavljalo iz dana u dan.

Tu svakodnevnicu jedino bi remetili srpski avioni koji bi se, vrlo često, spuštali do samih krovova štala, tako nisko da se činilo da nakratko vidiš ta lica pilota u preletu. U tom niskom

letu proizvodili bi takvu buku, da su zatočenici morali rukama da zatvaraju uši, da im ne popucaju bubnići. Oni, koji su se bolje razumjeli u avione, govorili su da ti avioni često probijaju zvučni zid, tu odmah iznad Manjače i odatle dolazi taj zaglušujući prasak. Stražari bi dizali glave gore prema nebu i uz osmijeh na licu pratili pogledom letjelicu sve dok ona ne bi zamakla tamo, iza vrhova, ostavljajući za sobom tanak, magličast trag.

Predstavnici Muslimanskog dobrotvornog društva "Merhamet" iz Banja Luke, dva puta su sedmično donosili pakete sa hranom i odjećom zatočenicima, koje bi im slala njihova rodbina. Po naredbi komande logora u jednoj posjeti nisu mogli da donesu više od 50 paketa. Pakete bi predavali dežurnim vojnicima koji su ih onda temeljito pregledavali, tu, odmah pored same kapije logora. Cigarete, voće, čokolade i bolju garderobu bi odvajali u stranu i dijelili između sebe. Onda bi prozivali zatočenike i dijelili im ono što je još ostajalo u tim paketima.

Pismene poruke iz paketa su takođe pregledavali a najčešće i bacali. Tek poneka poruka bi ozarila lice nekog od zatočenika.

Jednom prilikom su prozvali i Muharema. Izišao je pred kapiju, do stražara koji je dijelio poruke i pakete, i ubrzo se vratio sa povećim zavežljajem u ruci. Prišli su mu Đemo, Sanel i dva momka iz Kozarca, koji su spavali odmah tu pored njih, u znatiželji da vide šta je to u paketu.

- Ovo mi je sestra poslala, a imam i poruku. - Reče sada nasmijani Muharem dok je sjedao na svoje mjesto i raspetljavao čvorove na marami u kojoj je bio umotan taj paket. Kada je konačno uspio, pred njima se ukaza pita sirnica umotana u aluminijumsku foliju. Lica onih okolo razvukoše se u blagi osmijeh. Tu sliku nije pokvarila ni zelena buđ koja se vidjela na piti, zasigurno od dugog stajanja.

- Bujrum ljudi! - Pozva Muharem one oko sebe a osmijeh mu nije silazio sa lica. Ovi, ne čekajući da ih još jednom

pozove, odmah zasjedoše oko tek razmotane pite razastrte na aluminijskoj foliji.

Đemo je uzeo parče, stavio u usta i počeo da žvače, ali opor i gadljiv okus buđi natjerao ga je da zalogaj izbaci iz usta. Pogleda okolo gdje da baci to što nije mogao sažvakati a onda stavi to na foliju, odmah pored pite. Isto to uradiše i Muharem i Sanel, praveći istu grimasu gadljivosti.

Ova dvojica Kozarčana još više se primakoše i nastaviše da jedu, kao da su na nekoj velikoj gozbi sa izobiljem jela. Za nekoliko trenutaka pojeli su cijelu pitu, a onda uzeše i one komade što ih maloprije izbaciše Đemo, Muharem i Sanel i, ... pojedoše sve. Pokupiše i mrvice sa folije i tek tada podigoše glave. Činilo se i podrignuše od obilnog ručka.

Bože, kako glad ne poznaje gađenje.

Svakim danom se sve više pričalo o raspuštanju logora. Odnekud je procurila i informacija da je postignut dogovor svih zaraćenih strana te da je i Karadžić potpisao takvu odluku. Svaki dolazak onih iz Međunarodnog crvenog krsta očekivao se s nestrpljenjem već od samoga jutra. Neki zatočenici su se radovali zbog cigareta koje su ovi donosili, ali većina zbog novih informacija oko raspuštanja lpgora.

Petak, 13. novembar

Jutro hladno i maglovito, ponovo provijava snijeg. Činilo se, dan kao i svi do sada, vremena na pretek, a želja samo jedna.

Negdje oko podne naređeno je svim zatočenicima da uđu u svoje paviljone i da se ne pomjeraju sa svojih mjesta. Mislili su da ponovo dolazi neka novinarska ekipa u posjetu, da žele da razgovaraju sa njima, da ih fotografišu i svijetu pokazuju njihova mršava tijela.

Nešto prije ustaljenog vremena za ručak, u paviljon je ušao jedan vojnik sa nekakvim papirom u ruci i rekao:

- Oni, koje sada prozovem, neka trkom izađu ispred kapije i tu se postroje.

- Je li sa stvarima? - Upitao je neko.

- Bez stvari! - Odgovorio je vojnik i pri tom dodao da se pripreme svi oni rođeni 1950. godine i stariji, i oni rođeni 1972. godine i mlađi. U ruci je držao poduži spisak i prozivao po abecednom redu prezimena i imena zatočenika.

- Sigurno je opet neka razmjena, - reče Muharem - ali bolje je i to nego ovdje živjeti u vječitoj neizvjesnosti.

- Koje si ti godište? - Pitao je Đemu.

- 1949. i mene kači ova prozivka. - Odgovori Đemo.

- Dobro je, barem ćemo zajedno pa kako nam bude, a možda.., - i onda na Muharemovom licu zatitra neka čudna vedrina. Obgrli ga osmijeh, jedva primjetan, koji on i ne pokuša da sakrije

- Treba nekada vjerovati i u čuda, - reče Đemo.

Beznađe je sudbina samo izgubljenima.

Đemo je prozvan među prvima. Izišao je i priključio se manjoj grupi zatočenika, koje su vojnici postrojavali ispred velike željezne kapije logora. Tu su ih ponovo prozivali i redali u redove po pet i u grupe po pedeset ljudi. Govorili su im da svako treba dobro da upamti tačno mjesto u svojoj grupi. Dok su se tako zbijali i nestrpljivo stajali u redovima, prišao im je i obratio se jedan od viših starješina iz komande logora.

- Sutra napuštate logor „Manjača". Od sutra predstavnici Međunarodnog crvenog krsta preuzimaju svu brigu o vama. Bićete prebačeni u Tranzitni prihvatni centar u Karlovac, Hrvatska, a odatle će vas raspoređivati u treće zemlje, gdje ćete ostati dok se ovaj rat ne završi. Sutra će te, prije polaska potpisati i pismeni pristanak na to, tako je dogovoreno. Raspored tih grupa u kojima sada stojite je, ustvari, raspored za ulazak u autobuse. Sada se vratite u svoje paviljone, i upamtite ovaj raspored dobro.

Taj glas je počeo zvučati nekako milozvučno. Kao da crne ptice slutnji odjednom odletješe negdje daleko od ovih ljudi. Konačno im je neko izgovarao i riječi koje su mjesecima očekivali da čuju. Probudiše im se ta nagomilana nadanja i

izazvaše u njima gomilu emocija, koje su istovremeno nagonile i na suze i na smijeh. Nejasna mješavina sreće i zbunjenosti očitavala se na licima ovih ljudi. Kao da su se vraćali sa litica pakla. Đemo osjeti neku prijatnu jezu, neku odavno zaboravljenu blagost koja mu je prožimala cijelo tijelo.

Uvijek pesimističnom Muharemu sada osmijeh nije silazio sa lica. Prišao im je Šukrija Topalović, savezni fudbalski sudija, sa kojim su najčešće igrali karte, i koji nije bio na spisku za izlazak, zagrlio ih je obojicu i sa suznim očima rekao:

- Prjatelji, koliko mi je žao što ja ostajem, još više mi je drago što vi odlazite. Valjda ćemo i mi uskoro. Važno je da je ipak krenulo.

Muharem je plakao od sreće kao malo dijete.

- Ja još uvijek ne vjerujem da nam se sve ovo događa. Srce će mi prepući od sreće.

Uveče nisu mogli spavati od uzbuđenja zbog odlaska. Ramiz i Futko krišom su donijeli dosta hrane i voća iz kuhinje i podijelili su onima koji su se spremali za put u slobodu. Njih dvojica nisu bili te sreće, ovoga puta. Do kasno u noć čula se i tiha pjesma, da je ne čuju oni napolju.

Kada je u jednom trenutku Dimač zapjevao „Tebi majko misli lete", svi su redom plakali.

Ujutro, odmah poslije doručka, spakovali su svoje stvari i nestrpljivo čekali poziv za konačan odlazak. Đemo se pozdravio sa svima koje je poznavao. Najteže mu je bilo kada se opraštao sa Futkom i rođakom Ramizom. Bilo mu je iskreno žao što oni ostaju. Nije mogao progovoriti ni riječi ali drhtanje tijela i suzne oči govorili su više od svih riječi. Zagrli Futku s jedne i Ramiza s druge strane, a kad mu ovi spaziše suze, samo se okrenu i pođe hitrim korakom prema kapiji, ispred koje su se ostali postrojavali po već uvježbanom redosljedu. Kada su svi zauzeli svoja predviđena mjesta, prišao je i sa nekoliko rečenica obratio im se komandant logora, potpukovnik Božidar Popović:

- Želio bih da se ponovo sretnemo, ali negdje drugdje, da

popijemo kafu ili neko piće zajedno. Ne bih želio da se ponovo sretnemo ovdje. I pazite, da vas put ponovo ne dovede u ovaj logor ili bilo koji drugi logor! Tada sigurno ne biste doživjeli ono što danas doživljavate, vaše puštanje na slobodu. Vi ćete otići u neke zemlje svijeta ali ćete se, siguran sam, u neko dogledno vrijeme vratiti, kada ovaj ludi rat prođe. Rat je pogana stvar, ali nije vječan. Želim vam svaku sreću.

Nadzornik Špaga ponovo je prozivao jednog po jednog zatočenika, nakon čega su oni prozvani prolazili kroz kapiju logora i ulazili u autobuse, koji su se ređali odmah ispred kapije. Đemo je bio u autobusu sa brojem šest, a Muharem u četvrtom autobusu iza njega. Ukupno je bilo četrnaest autobusa sa oko 700 zatočenika. Ne, to uskoro neće biti zatočenici.

Đemo se nervozno smjestio u svoje sjedište, još uvijek ne vjerujući da će ga ovaj autobus odvesti iz ovoga pakla pravo do slobode. Kakve - takve ali slobode. Svaki od njih dobio je u autobusu još po kutiju cigareta i jednu kesu sa sendvićem i voćem za puta. Na sjedištu su ih čekala i nova novcata ćebad, za one bolesnije. Užurbanost ljudi iz Međunarodnog crvenog krsta izazivala je neskrivene simpatije svih ljudi u autobusima, ali i onih tamo iza ograde logorske žice, koji su mahanjem rukama i sa suzama u očima pratili svoje drugare, rođake, doskorašnje sapatnike...

U pratnji Đeminog autobusa, a tako je valjda bilo i u ostalim, bio je samo jedan vojnik, koji se smjestio u sjedište odmah do vozačevog. Bio je veoma mlad, činilo se da nema ni punih dvadeset. Udobno se zavalio u sjedište do vozača, stavio pušku pored svojih nogu i kada su autobusi krenuli obrati se Đemi i ostalima:

- Eto, još malo pa ćete na slobodu. Što se mene tiče, vi ste već slobodni, opustite se, možete pričati, pušiti. Samo ne smijete izlaziti iz autobusa sve do Novske.

Kada su autobusi prolazili putem pored kuhinje Đemo je ugledao Futku i Ramiza i još dosta njih pored kuhinje, koji su ih pratili veselo mašući rukama, željeli im sreću.

- Dva sina mi ostaju ovdje, - reče jedan stariji čovjek, koji je sjedio odmah iza Đeminog sjedišta i koji je pogledavao kroz prozor, a onda nastavi:

- Tražio sam da njih puste a da ja ostanem ovdje, molio ih ali nisu dali.

Đemo okrenu glavu, baci još jedan pogled na logor i one u njemu i duboku uzdahnu. Osjećanja su mu se pomiješala pa je na trenutak bio veseo što konačno napušta ovaj pakao, a onda bi mu bilo iskreno žao što tamo ostaju neki njemu dragi ljudi.

Prolazili su istim onim makadamskim putem kojim su ih i dovezli ovdje iz Omarske, kroz šume i proplanke, spuštajući se prema glavnom putu, dole prema Banjoj Luci. Kolonu autobusa predvodila su vozila Međunarodnog crvenog krsta, veliki bijeli džipovi na kojima se vijorila bijela zastava sa oznakom ove humanitarne organizacije. Prije izlaska na glavni put Jajce - Banja Luka autobusi su na čas stali. Zaustavila ih je vojna patrola. Đemin autobus je stao tačno pored jedne kuće, ispred koje je bilo mnogo svijeta, nimalo raspoloženog prema ovima u autobusu.

- Sahranjuju jednog srpskog vojnika, - reče onaj naprijed.

- Ljudi ginu kao snoplje. Kome je trebao ovaj rat?, govorio je vojnik iz pratnje autobusa, dok su svi ostali spuštali niže glave i jedva čekali da autobusi nastave put.

Krenuli su uskoro i nakon desetak kilometara vožnje prolazili su tranzitnim putem kroz Banja Luku. Na ulicama mnogo svijeta, kao da nije rat. Tek uplakana lica jednih i uniforme drugih, govorili su ko je ko u ovome gradu.

Potom su prolazili Laktaše, Topolu... i vidjeli su dosta porušenih ili spaljenih kuća i nekoliko porušenih džamija. Ostaci minareta ležali su uz porušene džamije.

U Bosanskoj Gradišci, prije prelaska mosta na rijeci Savi, autobusi su se zaustavili. Bilo je mnogo vojnika napolju, a jedan od njih uđe u Đemin autobus i obrati se onom mladom vojniku što je pratio autobus:

- Moraćeš sakriti pušku, ovi tamo preko ne dozvoljavaju da se prelazi most sa dugim cijevima.

Mladi vojnik iz pratnje razgleda po prednjem dijelu autobusa, tražeći neko mjesto gdje bi mogao da sakrije svoju pušku. Na licu mu se očitavala nervoza i pomalo strah. A nakon nekoliko minuta, dok je ovaj još tražio mjesto da sakrije pušku, ponovo uđe onaj isti vojnik i reče mu:

- Izlazi, ne dozvoljavaju nikakvu pratnju u autobusu.

Mladi vojnik kao da je to jedva dočekao, uze pušku, baci još jedan pogled na ove u autobusu i iziđe napolje, sa vidljivim olakšanjem i osmijehom na licu.

Vozač je nedugo zatim zatvorio vrata i autobus je krenuo. Kada su prošli most na rijeci Savi stigli su do kontrolnih punktova gdje su ih zaustavili vojnici s plavim šljemovima sa vidljivim oznakama UN.

- Sada smo već u Hrvatskoj. - Reče Đemo, onako za sebe, a pogled mu odluta tamo nazad, preko rijeke.

- Istjerali su mene iz Bosne ali Bosnu iz mene nikada nemogu istjerati.

Vojnici su nekoliko vozila UNPROFOR-a rasporedili na čelo i na kraju kolone i autobusi su nastavili put. Vozili su se tako još desetak kilometara, koji su protekli u vožnji kroz ratom razrušena Hrvatska sela, izišli kod Okučana na autoput prema Zagrebu i nakon svega dvadesetak kilometara vožnje pustim autoputem, konačno stigli do Novske, tačnije do benzinskih pumpi u blizini Novske.

Tu je kolona skrenula na široko parkiralište a potom su stali. Samo stotinjak metara od njih, sa druge strane autoputa vidjeli su se neki drugi autobusi i neki ljudi koji su im veselo mahali i pozivali ih da pređu tamo.

- Ovdje prelazimo u ove druge autobuse kojima ćemo ići do Karlovca. Molimo vas da u grupama, onako kako ste i ulazili u ove autobuse prelazite preko autoputa. Pratite mene! - Obrati im se jedna žena iz Međunarodnog crvenog krsta.

Izišli su i postrojili se u grupe, te uz pratnju i ostalih ljudi iz Međunarodnog crvenog krsta, prešli preko obe trake autoputa i došli do te kolone autobusa na kojima su bile vidljive hrvatske

oznake.

- Sada ste potpuno slobodni! - Govorili su im ovi iz Međunarodnog crvenog krsta i sami likujući od sreće, jer su konačno uspjeli da otmu ove ljude od sigurne smrti.

Podijelili su im još po jednu kutiju cigareta.

- Dođe mi da zagrlim sve ove nepoznate ljude, ove strance koji su nam darovali slobodu. - Vidljivo uzbuđen govorio je Đemo dok su mu suze navirale na oči.

Konačno su prešli tu nevidljivu liniju, čiji prelazak znači ponovni povratak u život, i više od toga.

- Slobodaaaa! Bože, hvala ti. Ponovo ću vidjeti svoga Denija, Arija, svoje najmilije, ... nadam se... - Reče Đemo glasno dok je prilazio nasmijanom Muharemu, a neka zebnja ga obuze cijelim tijelom.

- Nadam se da su uspjeli da se spasu iz ovog surovog bosanskog pakla.

Ponovo se začuše jecaj i plač, ali sada od sreće. Ljudi su se grlili, ljubili, kao da se sto godina nisu vidjeli, a ta radost navirala im je iz cijeloga bića i lica razvačila u neprekidan osmijeh. Potoci suza radosnica brisali su svaki trag tuge sa njih. Kao da su, u jednom trenutku istočile sve patnje iz njihovih napaćenih tijelaa, nestala sva tuga. Đemi se činilo da će mu srce iskočiti iz grudi. Kliktao je, kao malo dijete, od radosti, od slobode koju je konačno dočekao.

Unio je svoje stvari u jedan od tih autobusa, ispred kojih se bilo okupilo dosta novinara i tv snimatelja, ali i rodbine ovih ovdje, zatočenika.

Ne to oni više nisu.

Sa radija iz autobusa se upravo čulo:

- ...Vijest godine dolazi nam iz jednog od najzloglasnijih srpskih logora u Bosni: danas su srpske vlasti iz logora Manjača oslobodile 740 logoraša koji će danas biti prebačeni u prihvatni centar u Karlovcu...

Đemo izađe iz autobusa i priključi se grupi koja je još uvijek likovala tu ispred autobusa, dok su ih novinari pratili

kamerama i mikrofonima.

- Đemo, da li mi ovo sve sanjamo? - Pitao je Muharem, dižući raširene ruke visoko iznad glave.

- I molim te, ako je ovo samo san, nemoj me nikada buditi.

Neke uspomene su previše jake da živiš sa njima, pomisli Đemo gledajući u razdraganog Muharema.
Onda se odmaknu malo ustranu od cijele grupe, izvadi iz džepa cigaretu i zapali je.

- Dođe mi da zaurličem do neba, - jecao je Đemo, sada već glasno, - pa da mi se glas čuje tamo preko Save i Une… I dalje.
Onda je okrenuo glavu tamo, prema Kozari, zagledao se tako nekoliko trenutaka, a pogled mu odluta daleko, daleko. Licem mu pređe neki čežnjiv osmijeh.

- Tamo je moj Prijedor, prošaputao je tiho.

- Ja volim taj grad, mislim da se on jače i nemože voljeti.
Vratiću se ja tamo…, obećavam ti, grade moj…
Od danas ti si moj PRKOSGRAD.

Uzdahnuo je bolno, obrisao rukavom suze sa lica, podigao glavu prema nebu, sklopio ruke i plačnim glasom rekao:

- BOŽE, NEMOJ IM NIKADA OPROSTITI!

Šta li će sutra?

Oni, koji su svako veče ranjavali mrak – ubijali dan.
Da li će znati da bar odglume kajanja?

Šta li će sutra kada se osvijeste,
kada se razbude iz ovih teškokalibarskih snova?
Kakve će tada snove tkati?

Da li će u njihovoj djeci progovoriti djeca
svih onih koje su zlostavljali, ubijali, sakatili…?

Kada im uzmu ta okaljana željeza,
da li će im iz svijesti isteći ta bezrazložno nataložena mržnja?

Da li će znati oplakivati bar svoje mrtve,
što ih sahranjivaše naoružane i u vojničkim odorama?

Hoće li, bar nad njihovim grobovima,
učiti svoju djecu da nikada ne dorastaju za osvete?

Neće li, bar u njima, ubijati onaj duh pravde
koji se rađa sa svakim normalnim čovjekom?

Ja sam tek jedan od onih
iz čijih je očiju svakodnevno isticala tuga,
prema čijoj su utrobi bile okrenute njihove užarene cijevi,
čiju su kožu parali handžari...

Ja sam tek jedan od onih koji će,
vješajući godine o klin vremena,
u predjelu srca nositi, ko najteži teret, te ružne ožiljkle,
nadajući se da će ih vrijeme izatrati, izblijediti...

REKLI SU O KNJIZI

Jedna od zapanjujućih činjenica, milijuni riječi napisanih o ratu protiv nevinih u Bosni i Hercegovini, najkrvaviji pokolj u Evropi od paleža Trećeg Rajha - neke od njih su došle od učesnika i žrtava nasilja, a koliko malo su napisali Bosanci.

Nažalost - i uprkos najboljoj jasnoći o Bosanskom ratu - cijela prašuma papira napisanog od strane novinara, dužnosnika UN-a, vojnika i advokata, imala je više učinak zbunjivanja nego jednostavnog govora o genocidu.
Knjiga Rezaka Hukanovuća sada korača u tom vakumu. Napisao je samo 176 stranica (englesko izdanje), ali su te stranice koje svjedoče ne samo o ratu, nego i noćnim morama u koncentracionom logoru.

Hukanović nije bio novinar nego zatvorenik u paklu, a njegova priča siječe tako oštro kao oštrice noževa koje je gledao u tijelima svojih prijatelja i kolega zatočenika.
Priča je jednostavna i nemilosrdno neutješna, a njegova snaga leži u činjenici da kada se njegove posljednje riječi pročitaju, nema mjesta više ni za dah, ni za pedanterije ili bilo kakvu raspravu.

Ostaje samo neosporni zapis o onome što se dogodilo u logoru Omarska, srpskom logoru za Muslimanske i Hrvatske zatočenike u koji je ekipa ITN i ja, od strane sudbine, imala prokletu čast svjedočenja spoticanja i raspada u ljeto 1992.
Vidjeli smo samo jedan mali dio užasa, prije nego što smo bili spriječeni od strane srpskih stražara i ubojica.
Hukanović otkriva šta se ustvari događalo, u svoj svojoj sirovoj

brutalnosti. Mi, novinari, bili smo optuženi za preuveličavanje horora koji se odvijao u Bosni i Hercegovini. Istina je sasvim suprotna: skrivena stvarnost polako dolazi na vidjelo u inat svijetu koji nerado priznaje da je bilo neizmjerno gore.
Priču, poput Hukanovićeve, zapadnjaci su rekli u kratkim člancima iz svojih bilježnica, citirani ili snimljeni. Oni popunjavaju svakodnevno dokaze u Hagu. Ali, zlo tih logora nikada nije zabilježeno tako jako i direktno kao ovo. Hukanovićev stil je opušten, vjerovatno iz nužnosti, i tako individualan da se on pretvara u treće lice, kao pripovjedač nazvan Đemo.
Muslimani su bili židovi Balkana.

Hukanovićeva knjiga je objavljena tačno onda kada je došlo vrijeme sumiranja bosanskog rata. Trebalo je gledati istini u lice, pitajući se šta se to dogodilo i zašto?
Puno se toga prelomilo preko Bosne. Međunarodna zajednica je posložila svoju izdaju žrtava, smirila i nagradila srpske počinitelje zločina. Zapad šalje pomoć u „čistu" jednoetničku Republiku Srpsku, nastalu na masovnim grobnicama Hukanovićevih sunarodnjaka.
A tu je i nešto još gore - puno gore: u roku od samo nekoliko godina ovog uragan nasilja, zapad je već počeo prepravljati i onečišćavati svoju istoriju, govoreći da su te priče golgote srpskih logora pretjerivanja, čak i fikcija.
„U ratu prvo ubiju istinu", piše Hukanović. Taj pasus je među najmudrijima od njegovih mnogih.
Istina je u ovom trenutku na popisu kritičnih, ali zahvaljujući, između ostalog, i Hukanovićevoj zastrašujućoj i deblokiranoj knjizi, još uvijek je živa.

Ed Vulliamy
engleski novinar koji je prvi, 1992. sa svojom ekipom, ušao u logor Omarska

Kroz njegove oči, postali smo svjedoci tragedije etničkih sukoba i ratnog zločina. Ova priča je lična priča, ali je i grupna priča, nacionalna priča i univerzalna priča o preživljavanju. Veliki dio tog doživljenog, iz čovjekove perspektive, je bila i mogućnost izdržati neljudske okolnosti koje često prate traume, preživjeti i svjedočiti o krajnostima koje su se dogodile. Zatvorenici, dovedeni, ne svojom voljom i ponižavani na svakom koraku, osmijesi su otišli zauvijek sa njihovih svenulih usana, iscrpljeni i bolesni, izgladnjeli do smrti, rođeni pod istim nebom, živjeli na istom tlu kao i njihovi dželati. Hukanović nas informiše o krhkosti nada u situaciji, u kojoj preživljavaju primarnu stvarnost.

Govoreći o nacističkim koncentracionim logorima Agamben navodi: „U logoru, jedan od razloga koje mogu voditi zatvorenika ka preživljavanju je ideja da postane svjedok".
Svjedočenje i preživljavanje u priči Rezaka Hukanovića, u potpunosti su povezani i u njegovom iskustvu. Jedan nevjerovatan aspekt Hukanovićeve priče je da opstanak i sjećanje mu omogućuju da svjedoči o zločinima koji su se dogodili. Možda su Desetim vratima pakla baš osnovna svrha svjedočenje.

Bay Ruth E. Dominguez
Čileanska aktivistkinja za ljudska prava

O AKTERIMA, 2O GODINA POSLIJE

ĐEMO - vratio se u Bosnu odmah po potpisivanju Dejtonskog sporazuma. Živio u Sarajevu, Lušci Palanci i Sanskom Mostu. 1999. vratio se u svoj Prijedor koji više nije onaj grad koji je tako neizmjerno volio. Radi u Sanskom Mostu kao urednik na vlastitoj TV stanici.

ARI - živi u Norveškoj, oženjen i ima sina Dinu.

DENI - živi u Norveškoj.

ALMA - živi u Norveškoj.

Dr. ESO SADIKOVIĆ - ubijen iste večeri kada je odveden iz Omarske. Posmrtni ostaci nađeni u jami Hrastova glavica u okolini Sanskog Mosta. Sahranjen na šehidskom mezarju Skela u Prijedoru, svega pedesetak metara od svoje kuće. Bošnjaci Prijedora pokrenuli inicijativu da se jedna ulica u Prijedoru nazove njegovim imenom.

MUHAREM NEZIREVIĆ - živi u Švedskoj. Penzionisan kao novinar na jednom radiju koji ima program i na našem jeziku. Napisao je i sam knjigu o boravku u logoru Omarska i Manjača: „Živi ništa ne znaju“.

FEHIM SARHATLIĆ - živi u Švedskoj

DŽIGI - jedan od onih koji je sačuvao dostojanstvo. Živi u Omarskoj. Viđa se sa Đemom, ali nikada ne pričaju o danima logora Omarska.

SLAVKO EĆIMOVIĆ - ubijen u Omarskoj. Posmrtni ostaci nađeni u masovnoj grobnici Jakarina Kosa.

HODŽA RAMIZ - u ljeto 1994. u Nju Džersiju, SAD, sreo se sa Đemom. Radio kao glavni imam džamije u tom američkom gradu. Umro nekoliko godina kasnije.

LJUBAN - Živi u Omarskoj, radi posao pravnika.

ZORAN ŽIGIĆ-ŽIGA - dobrovoljno se predao sudu u Hagu. Nakon dugotrajnog suđenja osuđen na 25 godina zatvora.

FADIL, FUDO, ELIJAN... - žive u Francuskoj, sa porodicama

MUHAREM MURSELOVIĆ-MURSEL - živi u Prijedoru

KASIM GROZDANIĆ - umro nakon nekoliko godina u izbjeglištvu u Norveškoj. Nije dočekao da pronađe kosti svoga sina Sude i da ga dostojno sahrani.

ZORAN BABIĆ-BAKIN - invalid, u kolicima. Živi u Prijedoru. Sudi mu se za učešće u strijeljanju Bošnjaka na Korićanskim stijenama.

DARKO MRĐA-DADO - uhapšen u Prijedoru 2002. Na suđenju u Hagu, nakon dokazane krivice i njegovog priznanja, osuđen na 17 godina zatvora

ŠAPONJA - živi u Prijedoru. Prvo bio na Haškoj potjernici. Skrivao se po Srbiji. Kasnije, kada je njegovo ime skinuto sa spiska osumnjičenih, on se vratio u Prijedor. Vjerovatno će biti procesuiran pred nekim od beha sudova. Đemo ga nikada nije sreo u Prijedoru.

NIKICA JANJIĆ - ubio se u Prijedoru, nekoliko godina nakon rata

IDRIZ HOŠIĆ - živi u Njemačkoj

DUŠAN KNEŽEVIĆ-DUĆA - nakon nekoliko godina skrivanja predao se dobrovoljno predstavnicima Tribunala u Banjoj Luci.

DADO KAPETANOVIĆ-AMADEUS - živi u Čikagu, SAD

SAKIB BEŠIĆ - živi u SAD

ŠEMSO HALILAGIĆ - živi u SAD

FEHO FAZLIĆ - živi u San Hozeu, SAD

FUTKO - živi u Kanadi

RAMIZ - svega nekoliko dana prije nego što je ova knjiga predata u štampu Đemi je javljeno da je iznenada u 45.- oj godini života umro u Njemačkoj. Iza njega ostao je sin Mirza.

SANEL - živi u Holandiji

BEGA - živi u Holandiji

ASAF - ubijen u Omarskoj

IDRIZ JAKUPOVIĆ - ubijen u Omarskoj

KIKI - živi u Njemačkoj

DIMAČ - živi u SAD

KRKAN - suđen u Hagu

RAIF ZUKANOVIĆ - živi u Vašingtonu, SAD

SLAVKO IZ KOKE - živi u Prijedoru

PERO RIBAR - živi u Prijedoru

HARAČ - nakon nekoliko godina izbjeglištva u Norveškoj vratio se i živi u Ključu

DENIS - živi u Norveškoj

SLOBODAN KURUZOVIĆ - umro nakon rata u Prijedoru

BAIM - živi u SAD

MILE MUTIĆ - živi u Prijedoru

RADE MUTIĆ - živi u Prijedoru

ŠUKRIJA TOPALOVIĆ - živi u Švedskoj

JADRANKA - živi u Omarskoj

LUJA - jedno vrijeme živio u Rusiji. Nikada nije dolazio u Prijedor

RAMIZ - svega nekoliko dana prije nego što je ova knjiga predata u štampu Đemi je javljeno da je iznenada u 45.- oj godini života umro u Njemačkoj. Iza njega ostao je sin Mirza.

SANEL - živi u Holandiji

BEGA - živi u Holandiji

ASAF - ubijen u Omarskoj

IDRIZ JAKUPOVIĆ - ubijen u Omarskoj

KIKI - živi u Njemačkoj

DIMAČ - živi u SAD

KRKAN - suđen u Hagu

RAIF ZUKANOVIĆ - živi u Vašingtonu, SAD

SLAVKO IZ KOKE - živi u Prijedoru

PERO RIBAR - živi u Prijedoru

HARAČ - nakon nekoliko godina izbjeglištva u Norveškoj vratio se i živi u Ključu

DENIS - živi u Norveškoj

SLOBODAN KURUZOVIĆ - umro nakon rata u Prijedoru

BAIM - živi u SAD

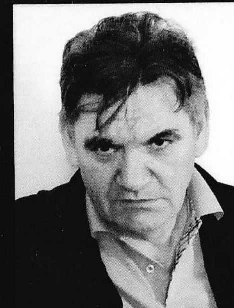
MILE MUTIĆ - živi u Prijedoru

RADE MUTIĆ - živi u Prijedoru

ŠUKRIJA TOPALOVIĆ - živi u Švedskoj

JADRANKA - živi u Omarskoj

LUJA - jedno vrijeme živio u Rusiji. Nikada nije dolazio u Prijedor

Rezak Hukanović

Do ovoga predstavljanja široj čitalačkoj publici Rezak Hukanović je pisao isključivo poeziju. Do sada je objavio šest zbirki pjesama, te, kao recitator snimio nekoliko gramofonskih ploča i CD-ova, sa najljepšim stihovima svjetskih klasika i domaćih pjesnika.

1971. u svome Prijedoru postavio je novi svjetski rekord u dužini recitovanja poezije, 45 sati, neprekidno i napamet govorio je poeziju, bez ponavljanja istih stihova.

Prije rata se bavio novinarstvom, te povremeno radio na lokalnom radiju. Bio je vlasnik privatne radio stanice u Prijedoru koju su mu uzeli nakon njegovog hapšenja u maju 1992.

Za vrijeme izbjeglištva u Norveškoj bio je glavni urednik lista „Moja B i H", koji je tada bio jedino glasilo Bosanaca i Hercegovaca u Skandinaviji.

Danas je vlasnik i urednik Nezavisne televizije 101, čiji se signal može pratiti u cijelom svijetu.

Dosad je objavio:

- NEMIRI ŽUTE PLANETE, 1969.
- SUSRET, POEZIJA I MLADOST, 1969.
- KOSA, 1975.
- BERAČI ZVIJEZDA, 1978.
- ČUVAJTE DVOJE 1980.
- TI SI MOJA TAJNA, 1987.
- DESETA VRATA PAKLA, 1993. izdavač: „Sypress Forlag", na norveškom jeziku
- DESETA VRATA PAKLA, 1993. izdavač: „Sypress Forlag", na bosakom jeziku
- DESETA VRATA PAKLA, 1994. SAD, izdavač: „ Basic Books" (THE TENTH CIRCLE OF HELL) na engleskom jeziku, do sada objavljena tri izdanja
- DESETA VRATA PAKLA, 1997. Engleska, izdavač: „Little, Brown and Co" „THE TENTH CIRCLE OF HELL" na engleskom jeziku, do sada objavljena tri izdanja

Dante nije bio upravu. Pakao ne sadrži devet nego deset krugova. Rezak Hukanović nas vodi do posljednjeg, najsmjelijeg i srceparajućeg. Ovo djelo je prepuno emocija i nevjerovatnih događaja, pisano od strane autora koji je bio svjedok tragedije raspada bivše Jugoslavije. Imperativ je čitati; i potruditi se da se knjiga pročita.
Elie Wiesel

Umrijeti u Omarskoj je bilo lako, ali živjeti je bilo teško, piše Rezak Hukanović u ovom malom master djelu, portret tamnog vremena i mjesta. Pisao je George Orwell koji je posjetio koncentracione logore u Bosni i vratio se sa nezaboravnim svjedočenjem. Knjiga nevjerovatne snage i istine.
Fouad Ajami, Johns Hopkins University

U vremenu kad se ljudi sa zapada trude zaboraviti šta se događalo u Bosni, ovi ekstra ordinirani memoari osobe koja je preživjela genocid nad Bosanskim Muslimanima vjerovatno neće biti dobrodošla. Ali je neizbježno reći da izdavanje Deserog kruga pakla je moralna potreba. U mučnim stranicama čitač će naći osnovnu istinu bosanske katastrofe.
David Rieff, autor knjige "Bosna i neuspjeh Zapada"

"Važna knjiga o logorima smrti."
Nina Haabeth, NTB
(Norveška novinska agencija)

"Nobelovac Eli Wiesel je odlučio da napiše svjedočanstvo o njemačkim logorima smrti, da kaže svijetu da se holokaust ne smije ponoviti. Knjiga Rezaka Hukanovića dokazuje da su se istovjetne strahote ponovile u Bosni, a svijet je ponovo nemoćan svjedok."
Kristoffer Gjotterud, profesor Univerziteta u Oslu

Nemamo pravo reći
da nismo znali...!